De Gulden Passer. Jaargang 50

bron
De Gulden Passer. Jaargang 50. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1972

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005197201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

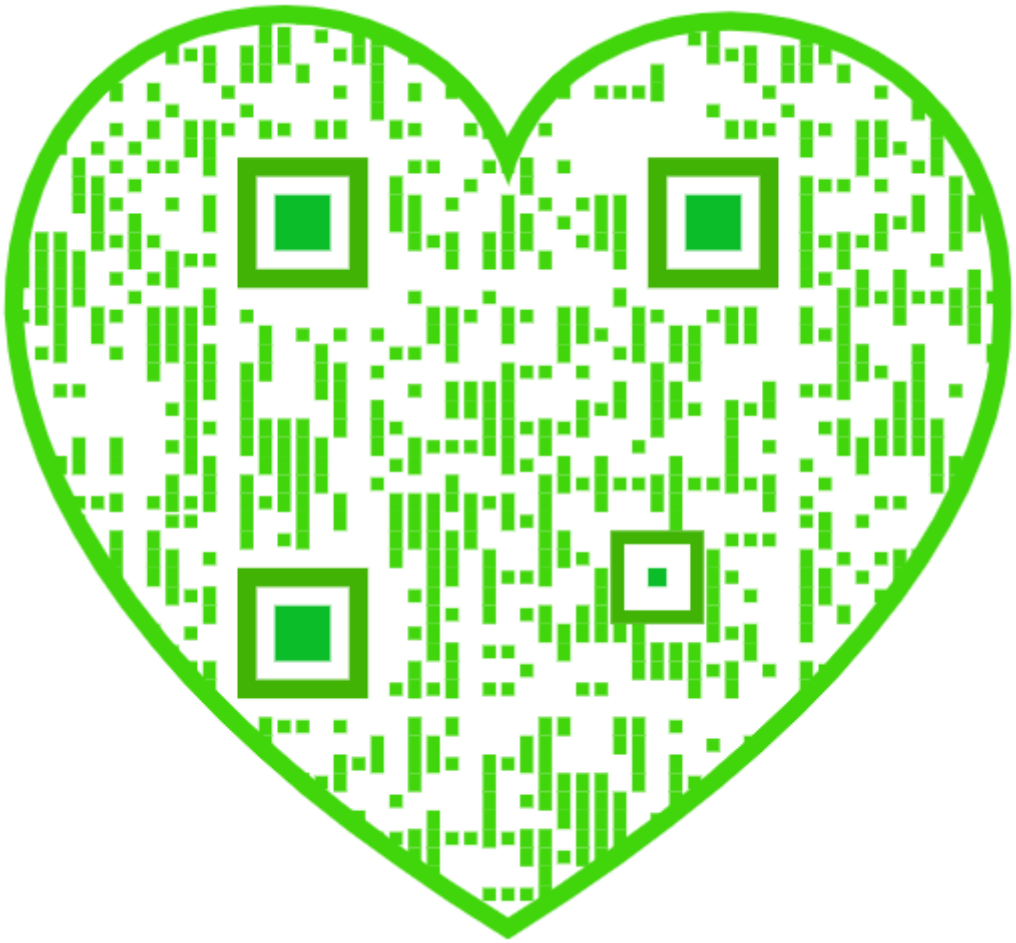

[De Gulden Passer 1972]

Twee zestiende-eeuwse werken, één verreikende strekking
Cassander en Lipsius
door J. Kluyskens
(Antwerpen)

Begrip voor eenieders standpunt, verstandhouding met andersdenkenden, de partijen in een verscheurde christenheid tot verzoening brengen, was de hoofdbekommernis van de doopsgezinde sekte, 'Het Huys der Liefde'[1].

Vele humanisten, Andreas Maes (ca. 1514-1573), Guillaume Postel (1510-1581), Benito Arias Montano (1527-1598), Justus Lipsius (1547-1606) hadden zich geschaard rond Christoffel Plantin die, naast Hendrik Janssen, genaamd Barrefelt, op het eind van zijn leven als een tweede leider van de sekte was geworden[2]. In hun veelzijdige activiteit hebben allen zich algeheel ingezet om de uiteengerukte christenheid in haar eenheid en integriteit te herstellen. Openlijk kwamen zij voor hun standpunten niet uit: de politieke toestand noopte hen tot uiterste voorzichtigheid. Daarom bleven zij deel uitmaken van de aanvaarde religie naar

1 Cfr. L. Voet, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, vol. I, *Christophe Plantin and the Moretuses*: *their lives and their world*, Amsterdam, 1969, p. 24: 'It is possible to regard the Family of Love as an Anabaptist sect and it is still classified as such in the history books, but the reality seems to have been less clear cut, however, and less susceptible of precise definition'. Wij verwijzen naar de uitvoerige bibliografie; *op. cit.*, p. 447-471.

2 Cfr. M.A. Nauwelaerts, *Humanisten rondom Plantin*, in *Noordgouw*, IV, Antwerpen, 1964, p. 9-26.

gelang van gegeven omstandigheden. Doch de sympathie van alle Antwerpse sekte-leden is steeds meer uitgegaan naar de roomse kant dan naar het calvinisme[3].

Enkele brieven van Plantin, daterend uit het jaar 1567, informeren ons over de gedachtenwereld van deze spiritualisten. In een brief van 31 juli schreef hij aan zijn vriend G. Postel, dat elkeen het recht heeft op vrije meningsuiting en op gewetensvrijheid; vervolgingen om meningsverschillen zijn dan ook volledig zinloos; de uiteenlopende standpunten moeten door de naastenliefde worden overbrugd[4]. Voor de spiritualisten bleef de hoofdzaak het zoeken naar contactpunten om in de algemene verwarring eensdenkend te geraken. Als algemene norm stelden zij, naar wij uit een brief van A. Maes op 31 december 1564 aan Gregorius Cassander[5] geadresseerd vernemen, een terugkeer tot het geloof der voorouders[6].

Onder de humanisten van de zestiende eeuw, sekte-leden of geestesgenoten van 'Het Huys der Liefde' bekleedt J. Lipsius een uitzonderlijke plaats[7]. Zijn irenisme, op grond van een terugkeer tot het geloof van de eerste kerk, treffen wij herhaaldelijk én in zijn werken én in zijn briefwisseling[8]. In zijn groot werk,

3 B. Rekers, *Benito Arias Montano 1527-1598. Studie over een groep spiritualistische humanisten in Spanje en de Nederlanden*, *op grond van hun briefwisseling*, Groningen, 1961, p. 170.

4 *Corresp.*, I, p. 155.

5 Georgius Cassander (Kadzander, van Cadsant) in 1513 te Pittem geboren, studeerde aan de universiteit te Leuven, waar hij in 1533 tot magister artium promoveerde. In 1541 werd hij professor te Brugge tot in 1544. Zijn irenisme bezorgde hem vele moeilijkheden; hij verbleef achtereenvolgens te Rome, Straatsburg, Parijs, ten slotte te Keulen, waar hij in 1566 overleed.

6 Cfr. P. Burman, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, II, Leiden, 1727, p. 285.

7 Adriaan Saravia, professor in de theologie aan de universiteit te Leiden van 1584 tot 1587, verzekerde Richard Bancroft, aartsbisschop van Canterbury, in een brief van 20 oktober 1608, dat Lipsius te Leiden lid van 'Het Huys der Liefde' was (cfr. H. Van Crombruggen, *Een brief van Adriaan Saravia over Lipsius en* '*Het Huis der Liefde*', in *De Gulden Passer*, 28, Antwerpen, 1950, p. 110-117).

8 In zijn laatste levensjaar verzekerde Lipsius nog steeds dat hij zich het geloof der voorouders als norm van zijn geloofsovertuiging stelde: '..in Religione majorum consto, e qua nec mors depellet' (P. Burman, *Sylloge*, II, p. 170). Cfr. J. Kluyskens, *Laevinus Torrentius als humanist, wegwijzer van Justus Lipsius,* in *Bijdragen tot de Geschiedenis,* 55, Antwerpen, 1972, p. 77-88.

Politicorum sive civilis doctrinae libri VI van 1589[9], raakte hij het delicate probleem aan van de verhouding van Staat en godsdienst. Voorzichtig vatte hij het aan met de stelling, dat een vorst in de religieuze aangelegenheden slechts recht op toezicht had: bescherming van zijn onderdanen was zijn eerste opdracht[10]. Dergelijk standpunt verraadt de positie van een middenpartij, die zich noch voor de reformatie noch voor de contrareformatie uitspreken wil. Op ideologisch vlak stond Lipsius een algemeen theïsme voor, aanvaardbaar voor beide partijen. Een wijs vorst kent geen andere heilige verering dan het geloof in één God. Lipsius sprak zich voor een bepaalde confessie niet uit, wanneer hij vervolgde: 'die verering moet gebeuren naar de oude ritus'[11].

In de geest van 'Het Huys der Liefde' en van G. Cassander zocht Lipsius naar een godsdienstvorm, vrij van enige roomse of protestanse gebondenheid. Naast andere invloeden, als van Erasmus en Ph. Melanchthon, werd Lipsius' irenisme hem overwegend ingegeven door Cassanders werk, *De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri*, *in hoc Religionis dissidio*[12]. Voor H.F. Bouchery klinkt dat werk als een beginselverklaring[13]. Schrijver treedt de mening van J. Lindeboom bij, voor wie Cassanders *De officio* was: 'een der merkwaardigste onder de vele geschriften die hun ontstaan danken aan de godsdienststrijd der zestiende eeuw'[14].

Hoofdzaak voor Cassander was het zoeken naar een vergelijk tus-

9 J. Lipsius, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, *qui ad principatum maxime spectant*, Leiden, 1589.

10 J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, IV, Antwerpen, 1637, p. 46a: '..quae sacra religionemque tangit et dirigit, quatenus tamen principis ea cura. Iuste et convenienter sic limito. Quia non Principi liberum in sacra ius. Absit. Sed inspectio quaedam, idque tuendi magis quam cognoscendi caussa'.

11 *Ibid.*, p. 46b: 'Principi qui sapit, religio et veneratio nulla alia, nisi unius Dei tenenda est. Et tenenda ex ritu veteri'.

12 Het werk werd in 1562 uitgegeven onder het pseudoniem, Veranius Modestus Pacimontanus.

13 Cfr. H.F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd*?, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen*, *Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, XI, nr. 8, Brussel, 1949, p. 67, n. 175.

14 J. Lindeboom, *Georgius Cassander en zijne pogingen tot bemiddeling en verzoening*, *naar aanleiding van zijn strijd met Lindanus*, in *Nederlandsch Archief voor Kerkegeschiedenis*, N.S. VIII (1911), 's-Gravenhage, 1911, p. I.

sen de verscheidene partijen, door middel van een openhartig dialoog[15]. Hetzelfde verzoeningsideaal bezielde Lipsius. Zo kwam hij in zijn *De una Religione* van 1590 openlijk uit voor de dringende noodzakelijkheid van een gezonde gedachtenwisseling tussen de bevoegden uit de verscheidene partijen, over filosofische en godsdienstige onderwerpen[16].

Treffend is het parallellisme van Cassanders *De officio* en van Lipsius' *Politica.* In hun werken hebben beide humanisten een gelijklopende optiek.

Pijnlijk getroffen door de verscheurdheid van de christenheid, rekenen beiden het zich tot een plicht naar verzoening en vrede te streven. Het rustig toekijken naar de verwarring betekende voor Cassander, lafheid. Naar een uitweg moest men uitkijken, naar een haven uitzien, waar men vredig kon aanleggen[17]. Getuige van de onenigheid der gezagvoerders in de christelijke gemeenschap, van de ellende der talrijke slachtoffers, hield Lipsius het verder zwijgen voor onmogelijk[18]. Beide humanisten grijpen naar dezelfde methode om hetzelfde doel te bereiken: vrijheid van meningsuiting als waarborg voor gewetensvrijheid. Na Eramus was Cassander een voorvechter van deze geestelijke bevrijding[19].

15 G. Cassander, *De officio*, p. 8: ‘Quod si sententia aliqua iam omnino recepta et firmata, minus probabilis videatur, de ea tamen non passim et odiose contendendum, sed cum eruditis et moderatis viris placide inquirendum et disceptandum existimo’.

16 J. Lipsius, *De una Religione*; *Opera Omnia*, IV, p. 165b: ‘Disputationes ergo damno? Non: si in loco, si inter idoneos, si cum modo usurpatae. Locum censeo, Scholas, Academias, Collegia. Idoneos, rerum sacrarum et Philosophiae item peritos. Modum, ut contentio et nimis subtilitas absint’.

17 G. Cassander, *op. cit.*, p. 3: ‘Non ignoro permultos esse, qui in hoc miserabili Ecclesiae dissidio, quo fere hodie Christianus orbis colliditur, vehementer angantur animi.. Quae cogitatio ipsa me quoque iam olim exercuit, et tamquam procella huc illuc impulit: donec tandem portum aliquem, in quo acquiescam, reperisse mihi videor’.

18 J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 47a: ‘O melior mundi pars, quas dissidiorum faces religio tibi accendit! Colliduntur inter se Christianae reipublicae capita, et milleni aliquot homines perierunt ac pereunt per speciem Pietatis. Quis hic silebit? Non ego’.

19 G. Cassander, *op. cit.* p. 8: ‘Quae autem certorum hominum quamvis doctorum, probabilibus disputationibus afferuntur, ita ut alii aliter de iis sentiant, liberam cuique quid velit sequendi potestatem esse constat’.

In de roomse en in de protestantse kringen was een dergelijke houding voor velen aanvechtbaar, zo niet verdacht. Luthers fundamentele gedachte was de aanvaarding van de verdorvenheid der menselijke natuur, met het volslagen gebrek aan vrijheid om het goede te kunnen kiezen[20].

Kernprobleem in de zestiende eeuw: menselijke vrijheid of goddelijke gebondenheid. Cassander had geopteerd voor de ruimere visie van de noodzakelijkheid van de menselijke vrijheid. Lipsius trad Cassanders zienswijze bij. Zich het gevaar van een mogelijke afkeuring of zelfs veroordeling wel bewust, wist hij die harde waarheid zó te omkleden, dat zij niemand kwetste. Hij ontleende een beeldspraak aan de Stoïcijnse wijsgeer Seneca: onze geest wordt, net als voortreffelijke paarden, met grotere zekerheid geleid met een losse teugel[21].

In de toen netelige zaak van de vormen van de eredienst zijn de punten van overeenkomst tussen Cassanders en Lipsius' denken opvallend. Cassander was van mening dat in deze omstreden vraag de gelovige een ruime vrijheid moest worden toegekend, zo niet vervalt de Godsverering, die tot vrijheid moet leiden, in tal van slaafse lasten[22]. Op Cassanders optie heeft Lipsius doorgedacht. De vormen van eredienst leken hem vrij bijkomstig: belangrijk was, de praktijk van het leven, de morele houding van een christen[23]. In navolging van Eramus[24], wendt Lipsius zich af van het bijkomstige in het christendom om volledig op te gaan in de inner-

20 Cfr. E. Fromm, *De angst voor vrijheid*, Utrecht, 1952, p. 61.

21 J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, VI p. 48a: ‘Ingenia nostra, ut nobiles et generosi equi, melius facili fraeno reguntur’ (cfr. L.A. Seneca, *De Clementia*, 1, 24).

22 G. Cassander, *op. cit.*, p. 12: ‘.. quia religionem quam Christus liberam esse voluit, servilibus oneribus premunt’.

23 J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 19a: ‘In Culto ipso, ad interna semper praevertere.. Aureum tibi dictum imprimo: “Optimus animus, pulcherrimus dei cultus est”.. ad facta abi: quia Christianorum omnis religio, sine scelere et sine macula vivere’.

24 Cfr. Erasmus' brief van 14 augustus 1518 aan P. Volz: ‘Et tamen nullius non refert bene vivere, ad quod Christus omnibus aditum facilem esse voluit, non inexplicabilibus disputationum labirynthis, sed fide syncera, charitate non ficta, quam comitatur spes quae non pudefit’ (P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi*, III, Oxford, 1913, p. 363, ep. 858, r. 60-63).

lijkheid van de christelijke beleving. Lipsius' keuze gaat naar de morele implicaties van een geloofsovertuiging.

Na Erasmus[25], leggen beide humanisten de vinger op de wonde plek van hun tijd: de twistzucht en de woordenkraam, die de mensen afleiden van hun morele verplichtingen[26].

Treffend is tevens het parallellisme tussen beide humanisten in de toen brandende kwestie van de bestraffing der ketters. Gelet op de implicatie van de religieuze en de politieke problemen in de zestiende eeuw, was het optreden tegen de andersdenkenden niet zo zeer een vraagstelling naar de wenselijkheid van de verdraagzaamheid, dan wel naar de werkelijke bevoegdheid van de gezagvoerders[27].

Ter benadering van de omstreden vraag maakte Cassander een duidelijk onderscheid tussen twee soorten van afgedwaalden: zij die op vernieuwing waren gesteld zonder hierom van de traditionele standpunten af te wijken. Vrede en eendracht was hun hartewens en hun kommer. De anderen braken met het verleden af, in niets om verzoening en eendracht bekommerd. Met deze onruststokers kon niemand tot een akkoord komen; zij moesten derhalve als vijanden worden veroordeeld. De doodstraf der ketters had, voor Cassander, geen bestaansrecht. Dergelijke bestraffing gaf aanleiding tot, of was oorzaak van een nieuwe tweedracht[28]. Een vastberaden optreden der overheid manifesteert zich vooreerst in haar onverwrikt pogen door overredingskracht de falenden tot een nieuw inzicht te brengen[29].

G. Cassander behoort tot die humanisten in wie de ‘toleranticus’ en de ‘irenicus’ verenigd zijn. Als ‘toleranticus’ kwam hij op

25 *Ibid.*, r. 36-37: ‘Quis hodie non versatur in quaestionibus theologicis? aut quid aliud agunt gymnasiorum examina?’.

26 G. Cassander, *op. cit.*, p. 32: ‘Non est igitur, quod quis vel inquietorum hominum contentiones, vel rerum credendarum et faciendarum difficultates et perplexitates, ignaviae et impietati suae praetexat’; J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, IV p. 19a: ‘In verbis etiam aut quaestiunculis ne nimium mihi pruri.. Moysem illum Aegyptium audi: qui'de fide cuiusque magis oculis quam auribus credit'’.

27 Met Th. Beza's werk, *De haereticis a civili magistratu puniendis*, Genève, 1554, was de probleemstelling dringend actueel geworden.

28 Cfr. G. Cassander, *op. cit.*, p. 16-17.

29 *Ibid.*, p. 36-37.

voor de vrijheid van meningsuiting, als ‘irenicus’ streefde hij naar een verzoening tussen de partijen[30].

Hoort Lipsius tot dezelfde strekking? Hoe stond hij tegenover het door Cassander ingenomen standpunt inzake de bestraffing der ketters? Ongetwijfeld was de vrijheid van geest hem een kostbaar goed, dat hij zuiver wilde bewaren. Net als voor Cassander, had ook voor hem het vrijheidsrecht der staatshoofden grenzen. Al moeten de staatsburgers die door een afwijkende houding, door een bedenkelijke dissidentie de staatsgemeenschap in gevaar brengen, worden gestraft, toch blijft het na te streven ideaal, de overreding[31]. Hierin is Lipsius een trouwe discipel van Cassander. Doch in zijn *Politica*, die duidelijk Cassanders geest weerspiegelde, week hij van 's meesters irenisme af, waar hij meende dat in uitzonderlijke omstandigheden de zwaarste straf gerechtigd was. Zijn ongenadige houding motiveerde Lipsius: Beter is het immers dat er één omkome, dan dat de eendracht in een gemeenschap te loor gaat[32].

Voor een juister begrip van Lipsius' standpunt bedenke men dat in de zestiende eeuw het nijpend staatkundig probleem gelegen was in het handhaven of het herstellen van rust en orde. De enige mogelijkheid daartoe, bestond in een machtig en onbesproken gezag[33]. Lipsius had meer oog voor de ermee betrokken politieke problemen, voor de interferentie van godsdienst en politiek, dan de theologisch georiënteerde Cassander. Voegen wij eraan toe dat een vorstelijk gezag zijn motivering vond in een geloofsoptiek, en dat religieuze dissidenten derhalve staatsgevaarlijk waren. Steunend op het zelfverdedigingsrecht van de gemeenschap, innoveerde Lipsius geenszins[34]. Naast zijn irenisme lag het beogen van

30 Cfr. M.E. Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen, 1951, p. 116-117.

31 J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 48a: ‘Fides suadenda est, non imperanda’.

32 *Ibid.*, p. 47b: ‘..ut membrorum potius aliquod, quam totum corpus intereat’.

33 Cfr. H. Wansink, *De tolerantiegedachte in de politiek*, in *Tolerantie in de 16e eeuw*, Den Haag, 1966, p. 33.

34 Cfr. M.T. Cicero, *In M. Antonium Philippica octava*, 15: ‘.. in reipublicae corpore, ut totum salvum sit, quicquid est pestiferum amputetur’. Cfr. ook; *De legibus*, III, 8: ‘Salus populi suprema lex esto’.

rust en orde in de lijn van zijn gedachtenwereld in de *Politica.* Een ordelijke staat waarborgde het best een stevige bevordering van de eendracht.

De dringende noodzaak van een sterke organisatie van de Staat had zijn tijdgenoot, de politieke theoreticus Jean Bodin (1530-1596) reeds enkele jaren vroeger behandeld[35]. Voor hem gold het belang dat elkeen in een wel georganiseerde Staat had, alsmede de veiligheid die hem meteen verzekerd was, als voornaamste motieven voor het absolutisme van de vorst. Net als Lipsius, zag Bodin in de godsdienst de veiligste waarborg voor een geordende Staat[36]. Dergelijk utilitarisme trad Lipsius bij, doch vóór alles bleef hij een humanist. Zijn grootmoedige visie op het gezag van een staatshoofd heeft hij in zijn *Politica* kernachtig uitgedrukt met een aanhaling van Plinius' *Panegyricus Traiano Augusto dictus*: 'Waarom zoudt u met uw medeburgers niet omgaan als een vader met zijn kinderen?'[37].

In zijn *Politica* worstelt Lipsius, evenzeer als Cassander in zijn *De officio*, met de problemen van zijn tijd: de vrijheid van meningsuiting, de gewetensvrijheid, het pluralisme in de geloofsovertuiging, het gezagsrecht.

In de jaren van tragische verdeeldheid van de christelijke wereld en van het Europese vasteland, trekt de humanist Lipsius, bekommerd om de eendracht en de vrede, de lijn door van zijn theologisch gerichte voorganger G. Cassander. Gegroeid in dezelfde verzoeningsdrang zijn hun beider werken toonaangevend geweest in de zestiende eeuw voor de irenisch georiënteerde humanisten in hun oprecht streven naar het herstel van de godsdienstige eendracht in een confessioneel en politiek verscheurde wereld.

35 Cfr. J. Bodin, *Les six livres de la République*, Parijs, 1576, alsmede zijn Latijnse vertaling, *De republica libri sex*, Parijs, 1586.

36 J. Bodin, *Les six livres de la République*, p. III: '.. il (Polybe) recommande la religion sur toutes choses, comme le fondement principal de toutes Républiques..'; J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 33b: '.. nec ulla res vehementius rempublicam continet, quam Fides. Itaque eam magnopere censemus conservandam'.

37 *Ibid.*, p. 52b: 'Quid, ni "ita cum civibus tuis, quasi parens cum liberis vivas"?' (cfr. C. Plinius, *Panegyricus Traiano Augusto dictus*, 21: 'Quod quidem nomen qua benignitate, qua indulgentia exerces! ut cum civibus tuis, quasi cum liberis parens, vivis!'.

Beide werken duiden een weg aan. Een overeenkomst kon slechts worden bereikt door zich bij één feitelijkheid neer te leggen: de aanvaarding van de diversiteit der opinies. Beter een akkoord tussen de uiteengegroeide partijen op grond van enkele geloofspunten, dan een nog rampzaliger verdeeldheid[38].

Waar hij de godsdienstige problemen benaderde, gaf Lipsius kernachtig het standpunt van zijn verzoeningscampagne aan: een overhaastig optreden tegen een afwijkende gezindheid is doorgaans een vergissing, daar het samenleven met de anderen soms wenselijker lijkt, dan ontijdig olie in het vuur gieten[39].

Lipsius' woorden hielden een heilsboodschap in. Heeft men zich een juist begrip van de zienswijze der anderen gevormd, dan zal men geen scheef oordeel vellen en tot eendracht komen, daar ‘wij allen burgers zijn van een en dezelfde stad’[40].

Niet slechts in een confessionele controverse maar tevens op het politieke vlak, moet de voorkeur gegeven worden aan een overeenkomst, eerder dan aan de overwinningszucht van de ene partij op een andere[41]. In deze woorden drukte Lipsius zijn hartewens en zijn levensdroom uit.

Résumé
Deux oeuvres du XVIe siècle, un même but: Cassandre et Juste Lipse

De nombreux humanistes s'étaient groupés autour de Christophe Plantin, qui, après Barrefelt, était devenu, vers la fin de sa vie, le chef de la ‘Famille de la Charité’. Tous se sont appliqués à rétablir l'unité du monde chrétien. Comme point de ralliement ils préconisaient un retour à

38 G. Cassander, *op. cit.*, p. 3: ‘Rogatos autem volo eos qui in hoc scriptum incident, ut quo animo eos fero qui a me in nonnullis rebus dissident, modo in fundamentis Religionis nostrae consensio sit, eodem animo me quoque ferant..’.

39 J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*: *Opera Omnia*, IV, p. 47b: ‘Tu iterum iterumque vide, an non convivere interdum melius, quam “intempestivis remediis, delicta accendere”?’ (cfr. C. Tacitus, *Annales*, XII, 54).

40 J. Lipsius, *Physiologiae Stoicorum libri III*; *Opera Omnia*, IV, p. 575b: ‘Omnes unius urbis cives sumus’.

41 J. Lipsius, *Politicorum.. libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 115b: ‘Finitur civilis discordia dupliciter, Pactione aut Victoria. Illam eligo. Et omnino melius “Sapientia id potius extingui, quam armis et ferro rem in discrimen adducere”’ (cfr. M.T. Cicero, *In M. Antonium Philippica quinta*, 14).

la foi des ancêtres. Parmi eux Juste Lipse (1547-1606) occupe une place importante. Dans ses oeuvres de même que dans sa correspondance, il insiste sur la nécessité d'un retour au credo de l'église primitive, comme trait d'union entre les partis. En plus de la pensée d'Érasme et de Melanchthon, Lipse s'inspire abondamment de l'oeuvre de G. Cassandre (1531-1566), *De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri*, *in hoc Religionis dissidio.* Le parallélisme entre cette oeuvre et le *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, *qui ad principatum maxime spectant* de Lipse est manifeste, e.a. en ce qui touche à la liberté d'opinion, la liberté de conscience, et l'importance toute relative des rites. Cependant dans la question, épineuse entre toutes, du châtiment des hérétiques, Lipse défend une opinion divergente de celle de Cassandre. Pour Lipse, la sécurité de l'état justifie en certains cas, la peine de mort.

J. Lipse et G. Cassandre se sont employés à rétablir l'unité du monde chrétien et d'une Europe divisée, en affirmant la nécessité de l'acceptation des divergences d'opinions et du respect de l'opinion d'autrui.

Summary

Two sixteenth century writings with the same purpose: Cassander and Justus Lipsius

Many Humanists gathered around Christopher Plantin, who, succeeding Barrefelt, became at the end of his life head of 'The House of Charity'. They all engaged in restoring unity among the Christians. They agreed on a common basis: the old faith of the ancestors. Among them Justus Lipsius (1547-1606) held an important role. In all his writings he insisted on the necessity of returning to the creed of the Primitive Church, that should link all parties. Lipsius underwent the influence of the ideas of Erasmus and Melanchton but abundantly drew his inspiration from G. Cassander's (1513-1566) work, '*De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri*, *in hoc Religionis dissidio.*' It's evident that there is a parallelism between this work and the '*Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, *qui ad principatum maxime spectant.*' of J. Lipsius, i.a. concerning freedom of opinion, freedom of conscience, and the relative importance of rituals. In the ticklish question however about the punishment of heretics, Lipsius holds a different view. Unlike Cassander, Lipsius holds that, in certain cases, the security of the state may justify capital punishment. Both J. Lipsius and G. Cassander engaged in restoring unity in a divided Christian world as well as in a divided Europe, stressing the necessity not only of tolerating different opinions but of respecting them as well.

Jan van Hilten en andere onbekende Brugse drukkers uit de XVe en de eerste helft van de XVIe eeuw

door A. Schouteet
(Brugge)

Niet van al onze vroegste drukkers zijn produkten bewaard gebleven, evenmin als er van onze eerste schilders panelen of andere gewrochten tot ons zijn gekomen. Dit wordt overigens bewezen door het geringe aantal incunabelen en postincunabelen waarover wij thans beschikken. En evenals de wetenschap erbij gebaat is de namen van de primitieve schilders te kennen, liefst met een getrouw overzicht van hun leven en hun werk, zelfs al zijn geen van hun gewrochten overgebleven, evenzo is de kennis van het leven en de bedrijvigheid van de eerste drukkers, al zijn geen van hun drukwerken bekend, van belang voor de geschiedenis van de typografie.

Jan van Hilten is een Brugse drukker uit de incunabelperiode, van wie noch levensbijzonderheden noch werk totnogtoe waren bekend, en die derhalve in de annalen van de geschiedenis der typografie een onbekende bleef.

Zijn vader, Jan van Hilten senior, was samen met zijn oom, Pieter van Hilten, op 20 juli 1467 als vrijmeester zadelmaker in het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers te Brugge opgenomen. Beiden waren vrijmeesterszoons, zodat ook hun vader vrijmeester in dit ambacht moet geweest zijn. Van zijn opname in het ambacht af bekleedde Jan van Hilten senior geregeld bestuursfuncties en hij overleed, blijkbaar te Brugge, omstreeks

1487[1]. Zijn echtgenote, Johanna Goudier, was toen al enkele tijd gestorven.

Al vroeg was Jan van Hilten senior begonnen met het leiden van ‘een sober ende quaet regement’, dat naar het einde van zijn leven toe en zeker na het afsterven van zijn echtgenote nog verergerde. In 1485 lag hij wegens schuld in de stedelijke gevangenis opgesloten. Hij stamde nochtans uit een goede burgersfamilie en ook zijn vrouw was van goeden huize. Naar aanleiding van zijn huwelijk had zijn schoonvader, Jan Goudier, hem een aanzienlijk bedrag als huwelijksgift toegezegd, doch omwille van zijn slecht gedrag had Jan Goudier tot in 1485 nagelaten de toegezegde huwelijksgift volledig uit te keren en bleef er toen nog achttien pond groot te betalen. Het achterstallige bedrag zou nooit aan Jan van Hilten ter hand gesteld worden; het zou rechtstreeks gegeven worden aan de drie kinderen van Jan van Hilten senior: Jan, Christine en Margriet. Bij zijn afsterven legateerde Jan Goudier daarenboven nog een bedrag van vijftien pond groot aan deze kinderen, en gezien deze toen nog minderjarig waren, werd de zorg over hun aldus verkregen bezit aan hun voogden, de mutsenmaker Maarten de Langhe en de schilder Laurens van Galdere, toevertrouwd[2].

Reeds in 1496 wordt Jan van Hilten junior uitdrukkelijk als drukker in de documenten vermeld. Hij was toen al meerderjarig, blijkbaar door het aangaan van een huwelijk. Op 3 november van hetzelfde jaar werd hij aangesteld tot voogd over zijn zuster Margriet, die nog minderjarig was, in vervanging van Laurens van Galdere die de stad Brugge was ontvlucht[3]. Met Sint-Lucasdag, 18 oktober 1499, liet hij zich inschrijven als lid van het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers in de hoedanigheid van

1 Mattheus Van Hilten en Willem van Hilten, beiden van vóór 1454 lid van het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers en zadelmakers van beroep, die waarschijnlijk in de jaren 1460 zijn overleden, kunnen de vader van Jan en Pieter van Hilten geweest zijn. Vgl. C. Vanden Haute, *La corporation des peintres de Bruges*, Brugge-Kortrijk, z.j. [1913], blz. 196 b, 218 b. - Over Pieter van Hilten, zie: *a.w.*, blz. 10 b, 15 b, 21 a. 23 a, 187 b. - Over Jan van Hilten, zie: *a.w.*, blz. 10 b, 12 b, 17 b, 24 a, 31 b, 32 b, 34 a, 35 b, 36 a, 198 a.

2 Zie Bijlage I.

3 Zie Bijlage II.

'meester-prentere'[4]. Bij zijn opname in dit ambacht mocht hij bepaalde voorrechten laten gelden vermits hij een vrijmeesterszoon was.

Waren de meester-drukkers later verplicht toe te treden tot het gilde van de librariërs, dat de HH. Johannes en Lucas, evangelisten, als schutspatronen vereerde en de boekschrijvers of kalligrafen, de miniaturisten, de boekverkopers, de boekbinders, van omstreeks 1557 af ook de schoolmeesters omvatte, in de tijd van Jan van Hilten was dit nog niet het geval. Aan het optreden als meester-drukker te Brugge waren toen nog geen corporatieve verplichtingen gesteld; ze mochten hun bedrijvigheid uitoefenen zonder bij enig gilde of ambacht aangesloten te zijn. Het tijdstip waarop de drukkers verplicht werden tot het librariërsgilde toe te treden, is niet gekend[5]. Dat neemt niet weg, dat het merendeel van de drukkers al vroeg aansluiting zocht ofwel bij het gilde van de librariërs ofwel bij het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers. Jan van Hilten is overigens geen alleenstaande geval. Ook Jan de Handzettere, die in september 1458 tot het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers was toegetreden en tot zijn afsterven omstreeks 1488 lid van dit ambacht bleef, was een 'prentere'[6].

In eigen naam en als voogd over zijn zuster Margriet treedt Jan van Hilten junior nog op in een geschil met zijn andere zuster Christine over financiële aangelegenheden. Dit geschil werd op 2 december 1501 ten overstaan van schepenen van Brugge geregeld[7].

Jan van Hilten overleed omstreeks 1518 en staat als lid van de beeldenmakers en de zadelmakers in het dodenregister van dit ambacht ingeschreven[8].

4 Vgl. C. Vanden Haute, *a.w.*, bl. 47 b.
5 Vgl. A. Schouteet, *Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* '*Société d'Emulation*' *te Brugge*, dl. C, 1963, blz. 226 e.v.
6 Vgl. C. Vanden Haute, *a.w.*, bl. 5 b: 1458 of 1459. Meesters binnen denselven jare: 'Jan de Hanssittere, ontfaen in Pietmaent, was ontfaen als prentere', en blz. 198 a: 'Jan de Handsettere, de prentere'.
7 Zie Bijlage III.
8 Vgl. C. Vanden Haute, *a.w.*, bl. 200 a: 'Jan van Hilte, prentere'.

Alles samengenomen hebben we Jan van Hilten junior als zelfstandig persoon viermaal in de documenten aangetroffen: in 1496 naar aanleiding van zijn aanstelling tot voogd over zijn zuster Margriet, in 1499 in verband met zijn opname in het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers, in 1501 bij de regeling van het geschil met zijn zuster Christine, en omstreeks 1518 naar aanleiding van zijn overlijden. In deze vier gevallen wordt Jan van Hilten telkens uitdrukkelijk als meester-drukker gekwalificeerd. Het staat dan ook bepaald vast dat hij als meester-drukker te Brugge bedrijvig is geweest en dit van minstens 1499 af tot circa 1518.

Dat met ‘prentere’ wel degelijk ‘drukker’ zal bedoeld geweest zijn, laat o.i. geen twijfel over. Daarentegen is de aard van het drukwerk, dat door Jan van Hilten en door Jan de Handzettere werd voortgebracht, niet te bepalen. Het kan evengoed drukwerk in de echte betekenis van het woord geweest zijn, dus gezet met losse lettertypes, als blokdruk, dit zijn teksten en afbeeldingen gesneden in houtblokken die door de druk werden vermenigvuldigd.

Bleven Jan van Hilten en Jan de Handzettere - zijn karakteristieke naam ten spijt - in de annalen van de typografie onbekenden, dan is dat enkel en alleen te wijten aan de omstandigheid dat er geen enkel van hun produkten is bewaard gebleven. Gelukkig is dit niet het geval met William Caxton, Collard Mansion en Jan Brito, want anders zouden deze beroemde typografen ongetwijfeld thans hetzelfde lot hebben gedeeld als Jan de Handzettere en Jan van Hilten, van wie hierboven sprake was, en van Dirk van Rye, Pieter van Medenblik, Daneel van wie zelfs de familienaam onbekend is, Pierchon Maes, Hubrecht de Hamere, en Jan van Nieuburch, over wie hierna enkele bijzonderheden volgen.

Zijn over Jan de Handzettere alleen gegevens uit de gildeboeken van de beeldenmakers en de zadelmakers bekend, over Dirk van Rye en consorten beperken zich de bronnen uitsluitend tot de gildeboeken van de librariërs, van welk gilde ook Collard Mansion en Jan Brito lid zijn geweest.

Dirk van Rye wordt voor het eerst in 1454/55 en voor het laatst in 1461/62 in de gildeboeken van de librariërs vermeld, hetzij in het geheel elf keren. In zes gevallen heet hij ‘Dieric van Rye’, in één geval ‘Dieric van Riede’, tweemaal wordt hij betiteld als

‘Dieric Jans' zoon’, éénmaal als ‘Dieric filius Jans, de prentere’, en éénmaal als ‘Dieric, de prentere’. Gelet op het feit, dat er voor de periode 1454/1462 geen ander gildelid voorkomt met voornaam Dirk of Dieric, is het zogoed als zeker dat het hier om een en dezelfde persoon gaat[9].

Pieter van Medenblik werd in 1482 in het librariërsgild opgenomen en betaalde verder zijn gildegeld voor de jaren 1483, 1484, 1485, 1489 en 1490. Hij moet omstreeks 1494 gestorven zijn, vermits in dit jaar door het gilde een uitgave in verband met zijn overlijden werd geboekt. Dit alles staat vermeld in zes verschillende aantekeningen, waarbij de naam van Pieter Medenblik slechts tweemaal door zijn beroep wordt gevolgd: de ene keer als ‘prentvercoopere’, de andere keer als ‘prentere’[10]. Het valt dus enigszins te betwijfelen of Pieter van Medenblik wel degelijk drukker is geweest.

Tussen 1 januari 1496 en 31 december 1501, waarschijnlijk eerder naar het einde dan naar het begin van deze tijdspanne toe, werd een zekere Daniël eveneens lid van de librariërs. Hij betaalde daarna nog driemaal gildegeld, namelijk in 1501, 1502 en 1503. We hebben over hem vijf aantekeningen, waarin hij éénmaal alleen met zijn voornaam ‘Daneel’, en viermaal ‘Daneel, de prentere’ wordt geheten[11].

Pierchon Maes komt in de gildeboeken van de librariërs slechts éénmaal voor, namelijk in 1503 toen hij 13 d.gr. betaalde naar aanleiding van zijn opname als lid. Benevens voor- en familienaam, bevat deze aantekening ook uitdrukkelijk zijn beroep van ‘prentere’[12]. Deze Pierchon Maes mag wellicht vereenzelvigd worden met ‘Pieter Maes, van Ypre’, die in 1502 of 1503 het poorterschap van Brugge door koop verwierf[13].

Hubrecht de Hamere trad in 1513 als lid tot het librariërsgilde toe en betaalde verder geregeld zijn gildegeld tot en met het jaar 1519. Zijn familienaam wordt daarbij tweemaal, ten onrechte menen

9 Zie Bijlage IV.
10 Zie Bijlage V.
11 Zie Bijlage VI.
12 Zie Bijlage VII.
13 Zie Brugge Stadsarchief, *Stadsrekening van Brugge over het dienstjaar 1502 sept. 2 - 1503 sept. 3*, fol. 29, nr. 2.

wij, als Damer geschreven, terwijl slechts éénmaal zijn beroep van ‘prentere’ uitdrukkelijk wordt aangegeven[14].

Ten slotte hebben we Jan van Nieuburch, ook wel Jan van Nieuborch geheten. Hij werd lid van de librariërs in 1517 en betaalde verder geregeld zijn gildegeld tot en met het jaar 1555. Bij de eerste vermelding, betreffende zijn opname in het gilde, wordt duidelijk gezegd dat hij een ‘prentere’ was. De vele andere vermeldingen maken van zijn beroep geen gewag, met uitzondering nochtans voor het dienstjaar 1548, waar voor het eerst en overigens voor de enige keer de gildeleden volgens hun beroep staan gegroepeerd[15]. Aldus is er een groep van ‘schoolhouders’, van ‘boucscrivers’, van ‘verlichters’, van ‘librariërs’, van ‘prenters’, van ‘schoolvrauwen’ en van ‘ghildebroeders van gracie’.

De groep prenters bevat de namen van Jan van Nieuburch en van vier personen, van wie we met zekerheid weten dat zij drukkers in de echte betekenis van het woord waren. Het zijn Jan van den Dale, Hubrecht de Croock, Eramus vander Eecke en Quirin van Belle. In de volgende jaren maakt men nog alleen onderscheid tussen ‘ghildebroeders’, ‘schoolvrauwen’ en ‘ghildebroeders van gracie’. De vier voornoemde bekende drukkers worden dan telkens vermeld in de groep van de gildebroeders, terwijl Jan van Nieuburch steeds onder de groep van de gildebroeders van gracie wordt aangegeven[16]. R.A. Parmentier heeft beweerd dat er eigenlijk slechts twee categorieën van gildeleden waren, te weten: personen die een van de beroepen van boekschrijver, boekverkoper, miniaturist, drukker, binder en schoolhouder werkelijk uitoefenden, en begunstigers. Onder gildebroeders van gracie dienen volgens hem de laatstgenoemden verstaan te worden[17].

Mag de uitleg van R.A. Parmentier aanvaard worden - en er is geen reden voorhanden om zijn bewering in twijfel te trekken - dan mag aangenomen worden dat Jan van Nieuburch tot om-

14 Zie Bijlage VIII.

15 Zie Bijlage IX.

16 Vgl. Brugge, Rijksarchief, Ambachten nr. 207: *rekeningen van het librariërsgilde over de jaren 1524-1555*, passim.

17 Vgl. R.A. Parmentier, *Bronnen voor de geschiedenis van het Brugsche schildersmilieu in de XVI*e *eeuw*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, XII, 1942, bl. 9.

streeks 1548 terdege het drukkersberoep uitoefende vermits hij in dit jaar werkelijk als drukker bedrijvig was, doch van het volgende jaar af zijn drukkersactiviteit staakte, wellicht wegens zijn hoge leeftijd, doch niettemin lid van het gilde bleef als begunstiger of gildebroeder van gracie.

De hier medegedeelde bijzonderheden, waarvan sommige reeds werden uitgegeven maar niet de belangstelling wekten die ze terecht verdienen, zijn voor de geschiedenis van de typografie in het algemeen en voor de typografie te Brugge in het bijzonder van wezenlijk belang, zoveel te meer als men bedenkt dat algemeen wordt aangenomen dat, na het afsterven van Jan Brito, Brugge het geruimen tijd zonder eigen drukker heeft moeten stellen[18].

Bijlagen

I

1485 augustus 8. - *Maarten de Langhe en Laurens van Galdere*, *als voogden over de drie minderjarige kinderen van Jan van Hilten*, *de oudere*, *en wijlen zijn echtgenote*, *Johanna Goudier*, *doen bij de weeskamer van Brugge aangifte van hetgeen hun pupillen van hun grootvader*, *Jan Goudier*, *gekregen hebben.*

Den VIIIen dach van aoust in jaer MCCCC ende LXXXV Maerten de Langhe, de mutsereedere, ende Lauwereins van Ghaldre, de scildere[19], als voochden van Hannekin, Cristinekin ende Grietkin, Jans van Hylten, de saelmakere, kindren die hy hadde by Jhane, zyne wyve, Jan Goudier dochtere, de finerere van goude, ghaven te kennene den heere Gheeraert de Groote, overzienre, den heere Jacob de Witte ende den heere Jan vanden

18 In dit verband schreef A. Visart de Bocarmé, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928, blz. 23: 'Toujours est-il qu'après le départ de Colard Mansion la typographie y paraît éteinte. En 1506 seulement apparaît Henri van den Dale'; en A. Viaene, *Oude boekdrukkunst te Brugge*, in het tijdschrift *West-Vlaanderen*, 1960, bl. 157, zegde: 'Na Mansion, Caxton en Brito vertoont de drukkunst te Brugge een gaping van een volle generatie. Eerst in de jaren 1520 zou een drukpers te Brugge weer boeken op de markt brengen'. - Omtrent de sterfdatum van Jan Brito, vroeger gesteld omstreeks 1494 en nu omstreeks 1484, zie: A. Schouteet, *Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge,* in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* '*Société d'Émulation*' *te Brugge*, CVIII, 1971, p. 26 e.v.

19 Over de schilder Laurens van Galdere, zie C. Vanden Haute, *a.w.*, blz. 27b, 30b.

Ryne, scepenen van weesen zittende ten berechte van partien, hoe dat myts 't sobre ende quaet regement dat was in de voors. Jan van Hylten ende ghevanghen ende bevolen lach ten Steene[20] voor zeekere sculden ten overlidene van der vors. Jhane, zyne wyve, der voors. kinderen moedere etc., de vors. kinderen gheen goet en hadden noch en hebben van haerlieder voors. moedere doot, ende brochten also ten papiere van weesen de groote van den voors. kinderen goede, hemlieden toecommen ende verstorven in der manieren naervolghende.

Alvoren zo was ghegheven by Jan Goudier, der vors. kinderen grootheere, in testamente ende quitinghe van zynder consciencie ende ontlastinghe van zynder ziele, mits dat hy noch ghehouden was in denselven Jan van Hylten in de somme van achtiene ponden grooten torn., die hy hem t'achtere bleef in de somme die hy, Jan vors., belooft hadde in 't compromis van huwelicke met zynder vors. dochtere, ende dat omme 't sobre ende quaet regement dat hy hadde etc.

Voort zo ghaven de vors. voochden noch te kennene den vors. overzienre ende scepenen van weesen hoe dat den vors. kinderen toecommen ende verstorven was by der doot van den vors. Jan Goudier, der vors. kinderen grootheere, in ghelde de somme van vichtiene ponden grooten, ende dat also ten desen overbringhene der vors. kinderen goet ende ghelt net waerdich es de somme van drie ende dartich ponden grooten torn., dewelke XXXIII lb. gr. zylieden bekeert ende utestaende hebben in der manieren naervolghende...

Brugge, Stadsarchief, *Weeskamer van Brugge*, *register van wezengoederen van Sint-Donaaszestendeel over de jaren 1467-1516*, fol. 149.

II

1496 november 3. - *In vervanging van Laurens van Galdere*, *uit Brugge gevlucht*, *wordt de drukker Jan van Hilten*, *de jongere*, *aangesteld tot voogd over Margriet*, *de minderjarige dochter van Jan van Hilten*, *de oudere*, *en zijn echtgenote Johanna Goudier.*

Lauwers van Galre, verlaten, midts zynder vlucht, ende in zyn stede juravit tutor Jan van Hilten, prentere, midts Maertin de Langhe, bonnetmakere, te vooren voochd, van Grietken, Jan van Hiltens dochtere per

20 Met het ‘Steen’ wordt de stedelijke gevangenis bedoeld. Vgl. L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Glossaire flamand par Edw. Gailliard*, Brugge, 1879-1882, blz. 615, s.v.: Steen.

Jehanne, uxor. Actum III[a] novembris anno XCVI, Pieter Spilaert, overzienre, Ridtsaert, Dhondt, scepenen.

Ib. *Weeskamer van Brugge*, *aantekenboek van eedsafleggingen door voogden over de jaren 1485-1497*, fol. 135, nr. 5.

III

1501 december 2. - *Ten overstaan en met instemming van schepenen van Brugge treffen Jan van Hilten*, *de jongere*, *en Maarten de Langhe*, *als voogden over Margriet van Hilten*, *zuster van de voornoemde Jan van Hilten*, *een overeenkomst met Catharina van Hilten*, *ook zuster van de voornoemde Jan van Hilten*, *tot regeling van een financieel geschil.*

Alzo Jan van Hilten, prentere, ende Maertin de Langhe, voochden van Grietkin van Hilten, 's voors. Jans zustere, te kennen gegeven hebben den ghemeenen college etc., als uppervoochden etc., dat de voors. weese metten voors. Jan van Hilten, hueren broedere, ghemeene heift an Katheline[21], nu 't wyf van Jan vander Leepe, te voren weduwe van Jan van Mackelghem, de somme van XVII lb. gr., reste van XXXVI lb. gr. daerinne de voors. wylen Jan van Mackelghem ende de voors. Katheline, doe zyn wyf, hemlieden t'andere tyden verbonden hadde, uut crachte van welken verbande ende wettelichede daernaer ghevolght, zoverre gheprocedeert hadden jegens derzelve Katheline dat zoe zekeren tyt voor deselve schult ghevanghen ghezyn hadde ende noch wel ghescepen was langhe te blivene, tenware dat men haer gave gracelicke dagh van payementen, daerop zy metter partie zoverre ghesproken hadde als dat de voors. Jan vander Leepe, nu der voors. Kathelinen man, hem met haer ende up de baerblixste van hem beeden, in de voors. schult verbinden zouden voor mannen van der Burch te betaelne by II lb. gr. 's jaers ingaende te Kermesse naestcommende, welc appointement hemlieden voochden redelic dochte naer gheleghenthede van der zake ende hy Jan van Hilten, alsoverre als zyn heltscheede anghinc, tevreden was t'accepterene, alzo hy zeide, begheerende consent ende auctorisatie van der wet omme uter name van der voors. weese dat sghelyx an te moghen gane naerdat deselve voochden, by den eede die zy daden als zy zwoeren, verclaersden dat hemlieden 't voors. appointement betere dochte ghedaen dan ghelaten; so was by den voors. college van scepenen denzelven

21 Deze Katheline van Hilten is waarschijnlijk één en dezelfde persoon als Christinekin van Hilten, waarvan in Bijlage nr. I spraak is.

voochden gheconsenteert ende gheauctoriseert, alzoverre als 't nood zy, omme 't voors. appointement te moghen doene mids van den verbande voors. nemende behoorlicke lettren alzo daertoe dient ende behoort ter bewaerenesse van der voors. weese, danof zy acte begheerden die hemlieden gheconsenteert was.

Actum IIe in decembre XV^{c} één

Ib., *Memoriaal van de schepenkamer over de jaren 1501-1502*, fol. 29.

IV

1454-1462. - *Uittreksels uit de rekeningen van het librariërsgilde te Brugge betreffende Dirk van Rye.*

Fol.	***Dienstjaar***	***Naam en bedrag***	***Rubriek***
3	1454 mei 6- 1455 mei 6	Item, Dierich van Rye bebelooft VI gr. ende van maentghelde IIII gr., dracht al: X gr.	
8 v.	1455 mei 6- 1456 mei 6	Dieric van Rye: VI gr.	Item, dit es thgeent dat dat ick[22] ten seghen ontfaen hebbe ende personen diere aelmoesene toe ghegheven hebben[23].
9 v.	id.	Dieric van Rye: IIII gr.	Dit naervolghende es dat ic ontfaen hebbe van de ghildebroeders.
10	id.	Dieryc van Rye: VI gr.	id.
13	1456 mei 6- 1457 aug. 1	Item, van Dieric, de prentere: XII gr.	Dit es tghuent dat ic ontfanghen hebbe... van ghildebroeders.
13	id.	Item, van Dieric van Rye: VI gr.	id.

22 Hier en verder wordt met *ick* (of *ic*) de rendant van de gilderekening bedoeld. De namen van de verschillende rendanten worden medegedeeld in A. Schouteet, *Inventaris van het archief...*, blz. 252-257.

23 Bedoeld worden de vrijwillige giften van sommige gildeleden ter bestrijding van de kosten voor het vervaardigen van een ‘siege’, een soort zetel of bank,

15 v.	1457 aug. 1- 1458 mei 15	Item, Dieric van Rye: VI gr.	Dit es dat ic, Jan van Voude, ontfanghen hebbe.
17	1458 mei 16- 1459 juni 11	Item, van Dieric f. Jans, de prentere: VI gr.	Dit es dat ic, Jacob van der Gavere, ontfanghen hebbe.
20	1459 juni 2- 1461 mei 7	Item, ontfaen van Diederyc van Riede: VI gr.	Dit naervolghende es de rekeninghe Boudin Wallins van al den ontfanghe.

Fol.	*Dienstjaar*	*Naam en bedrag*	*Rubriek*
21 v.	id.	Item, ontfaen van Dieric Jans'zone, van II jaren: XII gr.	id.
26 v.	1461 mei 7- 1462 juli 26	Item, ontfaen van Dieric Jans'sone: VI gr.	Item, dit naervolghende es tgheent dat ic, Bouden Wallyn, ontfaen hebbe van den ghildebroeders.

Ib, Ambachten, Librariërs nr. 76, *rekeningen van het gilde over de jaren 1454-1523*[24].

V

1482-1494. - *Uittreksels uit de rekeningen van het librariërsgilde te Brugge betreffende Pieter van Medenblik.*

Fol.	*Dienstjaar*	*Naam en bedrag*	*Rubriek*
110	1482	Pieter van Middemblyc, prentvercoopere: XII gr.	Ontfaen van incommende ghildebroeders.
116 v.	1484	Petrus van Medemblic: XII gr.	Eerst van jaerghelde.
119 v.	1485	Pieter de prentere: VI gr.	Van jaerghelde.
132	1489	Pieter van Medenblyc: VI gr.	Eerst van jaerghelde.
134	1490	Pieter Medebliec: VI gr.	Eerst van jaerghelde.
141	1494	Item, verleit S. Jansdaghe voor dlynlaken[25] van Pieter Middelbliec: IIII gr.	Item, noch hebbic huutghegheven binnen desen voors. jare.

24 Al de bovenstaande uittreksels zijn uitgegeven door W.H.J. Weale, in: *Le Beffroi*, dl. IV, Brugge, 1872-1873, blz. 254, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 267. Op blz. 260 wordt de naam van Dieric van Rye verkeerdelijk geschreven: Dieric van Oye.

25 Lijnlaken = Lijkwade.

Ib., *t.a.p.*[26].

VI

1496-1503. - *Uittreksels uit de rekeningen van het librariërsgilde te Brugge betreffende Daniël, de prenter.*

Fol.	***Dienstjaar***	***Naam en bedrag***	***Rubriek***
144	1496 jan. 1- 1501 dec. 31	Item, Daneel de prentere; VI gr.	Dit es dat ic, Lieven, ontfanghen hebbe van de jaren XCV, XCVI, XCVII, XCVIII, XCIX.

26 Al de bovenstaande uittreksels zijn uitgegeven door W.H.J. Weale, in: *Le Beffroi*, dl. IV, blz. 307, 310, 312, 318, 320, 325.

Fol.	*Dienstjaar*	*Naam en bedrag*	*Rubriek*
144	id.	Item, Daneel de prentere: XIII gr.	Dit zyn de nieuwe ghildebroeders ende ghildezusters.
146 v.	id.	Daneel, de prentere: II gr.	
147 v.	1502	Daneel, de prentere: VIII gr. IX miten.	Dits noch ontfanc van jaerghelde.
150 v.	1503	Item, Daneel: II gr.	Item, noch ontfanc van ghildeghelde.
		Ib., *t.a.p.*[27].	

VII

1503. - *Uittreksel uit de rekeningen van het librariërsgilde te Brugge betreffende Pierchon Maes.*

Fol.	*Dienstjaar*	*Naam en bedrag*	*Rubriek*
150	1503	Item, ontfaen van Pierchon Maes, prentere, voor zyn incommen: XIII gr.	
		Ib., *t.a.p.*	

VIII

1513-1519. - *Uittreksels uit de rekeningen van het librariërsgilde te Brugge betreffende Hubrecht de Hamere.*

Fol.	*Dienstjaar*	*Naam en bedrag*	*Rubriek*
172 v.	1513	Item, ontfanc incommen van Hubrecht de Hamere: XII gr.	Noch ander ontfanc als van graciën, dootsculden ende nieu incommende gildebroeders.
174	1514	Huberecht de Hamere: VI gr.	Eerst.

27 De twee uittreksels van fol. 144 zijn uitgegeven door W.H.J. Weale, in: *Le Beffroi* dl. IV, blz. 328.

174	1514	Hubrecht de Hamere: VI gr.	Eerst.
178	1516	Hubrecht Damer, de prenter: VI gr.	Irst.
181	1517	Hubrecht Damer: VI gr.	Irst den ontfanc van den ghildeghelt.
183	1518	Hubrecht de Hamere: VI gr.	Ierst den ontfanck van den ghildegelt.
185	1519	Hubrecht de Hamere: XII gr.	Irst den ontfanc van den ghildegelde.

Ib., *t.a.p.*

IX

1517-1555. - *Uittreksels uit de rekeningen van het librariërsgilde te Brugge betreffende Jan van Nieuburch.*

Fol.	***Dienstjaar***	***Naam en bedrag***	***Rubriek***
181 v.	1517	Item, 't incommen van Jan van Nieuburch, de prentere: V s. gr.	Item, noch anderen ontfanc als van nieu ghildebroeders.
183	1518	Jan van Nieuborch: XII gr.	Item, den ontfanck van den ghildeghelt.
185	1519	Jan van Nieuborch: XII gr.	Irst den ontfanc van den ghildegelde.
187 v.	1520	Item, Jan van Nieuburch: XII gr.	Ontfanc van ghildeghelde.
194	1521	Jan van Nieuborch: XII gr.	Irst den ontfanc van den ghildegelt.
196 v.	1522	Jan van Nieuborch: VI gr.	Irst den ontfanc van ghildegelde.
202	1523	Jan van Niuborch: VI gr.	Ierst den ontfanc van den ghildegelde.
1 v.	1524	Jan van Nieuborch: VI gr.	Eerst.
6 v.	1525	Jan van Nieuburch: XII gr.	Eerst.
11	1526	Jan van Nieuborch: VI gr.	Item, den ontfanc van den ghildeghelde.
14	1527	Jan van Nieuburch: VI gr.	Irst den ontfanc van den ghildegelde.
16	1528	Jan van Nieuburch: VI gr.	Eerst van ghildeghelde.
18 v.	1529	Jan van Nieuburch: VI gr.	Aldereerst ontfaen van ghildeghelde van den vrije ghildebroeders.
23 v.	1530	Jan van Nieubuer: VI gr.	Alvooren ontfaen van de ghildebroeders vry

			wezende in 't voornoomde ghilde.
33 v.	1532	Item, van Jan van Nyeuburch van twee jaren: XII gr.	Ontfaen van ghildeghelde.
37 v.	1533	Item, van Jan van Nieuburch: VI gr.	Ontfanc van ghildeghelt.
42	1534	Jan van Nieuburch: VI gr.	Ierst den ontfanc van ghildegelde.
46	1535	Jan van Nieuburch: VI gr.	Eerst ontfaen van ghildeghelde van den vryen ghildebroers.
50	1536	Jan van Nieuborch: VI gr.	Ende eerst van den vrien gildebroeders.
54 v.	1537	Jan van Nieuburch: VI gr.	Eerst ontfanc van den ghildeghelde van den vrie ghildebroeders.

Fol.	*Dienstjaar*	*Naam en bedrag*	*Rubriek*
58 v.	1538	Jan van Nieuburch: VI gr.	Eerst ontfanc van den ghildeghelde van de vrie ghildebroeders.
65	1540	Jan van Nieuburch van II jaren: XII gr.	Irst den ontfanc van den ghildegelde.
68	1541	Jan van Nieuburch: VI gr.	Irst den ontfanc van gildegelde.
71 v.	1542	Noch van Jan van Nyeuburch: VI gr.	
75	1543	Item, Jan van Nyeuburch: VI gr.	
78	1544	Jan van Nieubuerc: VI gr.	Aldereerst ontfaen van den gildeghelde.
84 v.	1546	Jan van Nieuburch: VI gr.	Eerst ontfanc van der ghildeghelde.
91 v.	1548	Jan van Nieuburch: XII gr.	Prenters.
96 v.	1549	Jan van Nieuburch van twee jaren: XII gr.	Ghildebroeders van gracie.
99 v.	1550	Jan van Nieuburch: VI gr.	Ghildebroeders van graciën.
102 v.	1551	Jan van Nieuburch: II gr.	Gildebroeders van graciën.
105 v.	1552	Jan van Nieuburch: II gr.	Ghildebroeders van graciën.
109 v.	1553	Item, Jan van Nieuburch: ‘niets’	Ghildebroeders van graciën.
113	1554	Jan van Nieuburch: ‘niets’	Ghildebroeders van graciën.
118	1555	Jan van Nieuburch: nyet	De ghildebroeders van gracië.

Ib., *t.a.p.*; Brugge, Rijksarchief, Ambachten nr. 207: *rekeningen van het librariërsgilde over de jaren 1524-1555*.

Résumé

Jan van Hilten et quelques autres imprimeurs brugeois inconnus du 15e et de la première moitié du 16e siècle

Les typographes du 15e et de la première moitié du 16e siècle nous sont généralement connus grâce aux imprimés qui sortirent de leur officine et sont encore conservés. Pour Bruges en particulier on peut citer William Caxton, Colard Mansion et Jean Brito, appartenant au 15e siècle, et Jean van den Dale, Hubert de Croock, Erasme van der Eecke et Quirin van Belle, appartenant à la première moitié du 16e siècle.

À cette époque les typographes brugeois pouvaient encore exercer leur métier librement. L'obligation de s'affilier à une corporation ne leur fut imposée que plus tard. On constate néanmoins que presque tous les maîtres typographes, pour des raisons que nous pouvons développer dans cet

article, devinrent membres ou bien du métier des peintres, ou bien de la gilde des libraires, c.-à-d. des calligraphes, relieurs et bouquinistes.

Les archives de ces deux corporations nous révèlent plusieurs noms de personnes qualifiées de ‘prentere’, ancien équivalent flamand d'imprimeur, qui sont inconnus dans les annales de la typographie brugeoise. Nous avons ainsi relevé Jean van Hilten (1496-1518), Jean de Handzettere (1458-1488), Thierry van Rye (1454-1461), Pierre van Medenblik (1482-ca. 1494), un certain Daniel, dont le nom patronymique est inconnu (vers 1500-1503), Pierchon Maes (1503), Hubert de Hamere (1513-1519) et Jean van Nieuburch (1517-1555). Toutefois rien ne prouve que ces derniers furent à proprement parler des imprimeurs: il se peut aussi qu'ils aient été des xylographes.

Quoi qu'il en soit, de ce qui précède on peut conclure que Bruges était réellement à l'époque un centre typographique.

De Spaanse uitgaven op godsdienstig gebied van M. Nutius en J. Steelsius.
een voorlopige oriëntatie.
door B.A. Vermaseren

Aan J.F. Peeters-Fontainas

Somtijds kunnen wij de gedachte niet onderdrukken dat men bibliografische werken onrecht aandoet door ze alleen te gebruiken om precies te achterhalen waar en wanneer een bepaald boek verschenen is. Men kan er veel meer uit lezen, mits men slechts over het nodige geduld beschikt om hun inhoud ook eens te bezien van de zijde der auteurs, die er in opgesomd staan. In het hierna volgende willen wij deze opvatting toelichten aan de hand van de belangrijke *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux* van Jean Peeters-Fontainas (2 dl. Nieuwkoop, B. de Graaf 1965).

Wanneer men de mooie chronologische lijst in het tweede deel nagaat, valt aanstonds op dat er in de eerste helft van de 16e eeuw zeer veel spaanse literatuur van godsdienstige aard wordt uitgegeven. Er komt evenwel, zo ziet men eveneens, in de jaren 1558 tot 1560 een opvallende stilstand naar voren in de produktie van dit soort boeken. Wat kan daarvan de reden geweest zijn? Dat is wel de eerste vraag die opwelt. Ook andere vragen rijzen op, zoals bv. deze: voor wie werden al die boeken uitgegeven? In zijn bekend artikel over *De belangrijkheid der Spaanse typographie in de Zuidelijke Nederlanden* opperde Maurits Sabbe de mening dat ‘een der redenen waarom zoo veel Spaansche boeken in ons land en vooral te Antwerpen gedrukt werden, wel de betere

technische uitrusting onzer drukkerijen [zal] geweest zijn'[1]. In hoeverre is deze opinie juist, met name voor het door ons bedoelde tijdvak, toen er in Spanje toch vrij veel zeer actieve en belangrijke drukkerijen waren, die soms zeldzaam mooie produkten wisten te vervaardigen. Zo zijn er wellicht nog meer vragen.

In het nu volgende onderzoek willen wij derhalve eens nagaan welke auteurs op godsdienstig terrein te Antwerpen tot 1558-1560 werden gedrukt en waarom juist hún werken ter vermenigvuldiging werden gekozen[2]. Wij beperken ons hierbij tot de belangrijke schrijvers en eveneens tot de voornaamste uitgevers. Dit zal vermoedelijk voldoende zijn om een eerste - zij het voorlopig - antwoord op de hierboven gestelde vragen te verkrijgen.

I.

Het is bekend dat twee uitgevers in de eerste helft van de 16e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden practisch de produktie van Spaanse lectuur beheersten, nl. Martinus Nutius (Nuyts) en Johannes Steelsius. Eerstgenoemde is verreweg de belangrijkste: tussen 1543 en 1615 zond zijn firma het enorme aantal van 151 Spaanse boeken in het licht, ongeacht de talrijke andere uitgaven[3]. En Johan Steels gaf er tussen 1539 en 1574 niet minder dan 62 uit, naast het vele andere dat zijn persen verliet[4]. Plantijn ligt

1 M. Sabbe, *De belangrijkheid van de Spaanse typographie in de Zuidelijke Nederlanden*, in *Dietsche Warande en Belfort*, 23, 1933, blz. 258-271, 343-356. Aldaar: 351; ook blz. 263-267. Dit artikel is geschreven n.a.v. J.F. Peeters-Fontainas, *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas*, Anvers-Louvain, 1933.

2 P. Groult, *Escritores españoles del siglo XVI en los Países Bajos*, in: *Actas del primer congreso internacional de hispanistas*, Oxford, 1964, geeft slechts een algemeen overzicht van alle Spaanse literatuur, ongeveer zoals de bovengenoemde studie van Sabbe.

3 Zie J.F. Peeters-Fontainas, *L'officine espagnole de Martin Nutius à Anvers*, in: *De Gulden Passer*, 35, 1957, blz. 1-106. C.J. Nuyts, *Essai sur l'imprimerie des Nutius*, Seconde édition, Bruxelles, 1858.

4 Over hem bestaat nog geen moderne studie, hoe dringend nodig deze ook is. Men zie C.J. Nuyts, *Jean Steelsius*, *libraire à Anvers (1531-1575). Relevé bibliographique de ses productions*, in: *Bulletin du Bibliophile belge*, 14, 1858, blz. 1-10 etc.; 15, 1859, blz. 1-8 etc. Een uitgave als boek bestaat hiervan niet.
Voorlopige, maar zeer bruikbare opsommingen van Nutius' en Steelsius' uitgaven vindt men uiteraard in de *Short-title Catalogue of Books printed in the Netherlands and Belgium and of Dutch and Flemish Books printed in other Countries from 1470-1600 now in the British Museum*, London, 1965 en in Elly Cockx-Indestege & Geneviève Glorieux, *Belgica Typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, I: *Bibliotheca Regia Bruxellensis*, Nieuwkoop, 1968.

op deze twee verre ten achter[5]. Wat leert ons nu de *Bibliographie* omtrent de uitgaven met religieuze inhoud van deze twee drukkeruitgevers?

Wij beginnen met 1543, wel niet het eerste jaar waarin Spaanse godsdienstige werken in Antwerpen verschenen, doch wel een zeer belangrijk jaar. Want toen had het grote, ophefmakende proces te Leuven plaats, tijdens hetwelk niet minder dan 42 personen uit alle rangen en standen, zelfs uit universitaire kringen wegens onrechtzinnigheid in de katholieke leer in staat van beschuldiging werden gesteld, terwijl zeker een veel groter aantal werd gecompromitteerd[6]. Op 20 januari van dit jaar verscheen Nutius' eerste Spaanse uitgave, nl. een psalmvertaling van de hand van HERNANDO DE JARAVA, 'capellan' van koningin Leonora van Frankrijk; het boek is dan ook aan haar opgedragen[7]. Volgens Bataillon studeerde deze priester nog in 1539 te Leuven[8]. Het was de eerste druk van dit boek, dat dus speciaal vanuit Parijs in Antwerpen werd uitgegeven. Reeds het jaar daarop werd het in Lissabon zonder meer nagedrukt, met aan het einde o.a. de mededeling: 'Fue visto por los deputados de la Santa Inquisición'[9]. Daar het boek het keizerlijk privilege had, kon Nutius het in 1546 en 1556 zonder meer herdrukken[10].

Te Leuven moet De Jarava zijn landgenoot Francisco de Enzinas hebben gekend; deze vertrok in 1541 naar Wittenberg, woonde daar in het huis van Melanchthon en maakte hier zijn vertaling

5 Aldus reeds Sabbe, *t.a.p.*, 350.
6 R. Van Uytven, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van de protestanten te Leuven in de eerste helft der 16e eeuw*, in: *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 3, 1963, blz. 3-38, aldaar: 15.
7 *Bibliographie*, nr. 114.
8 M. Bataillon, *Erasmo y España. Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*, 2 dln. (México-Buenos Aires, 1949-1950), II, blz. 101.
9 A. Palau y Dulcet, *Manual del librero hispano-americano*, Segunda edicion (Barcelona-Madrid-London, 1948-.), nr. 68777.
10 *Bibliographie*, nr. 115 en 117. In 1550 drukte Nutius afzonderlijk het *Boek Job* hieruit (*op. cit.*, nr. 118).

van het Nieuwe Testament uit het Grieks. Toen hij daarmee gereed was, kwam hij naar Brussel om zijn pennevrucht aan Karel V aan te bieden. Daar De Enzinas evenwel, ondanks de strenge wet op vertalingen van 7 april 1543, een privilege niet had aangevraagd en al bij de inquisitie in Spanje verdacht was, werd hij bij deze gelegenheid gevangen genomen. Naar zijn zeggen zou de biechtvader van Karel V, de Dominicaan Pedro de Soto, hierin de hand hebben gehad. De Antwerpse drukker van het Nieuwe Testament, Stephen Mierdmans, schijnt echter vrij uit te zijn gegaan, al schoven de beide heren elkaar de schuld van de moeilijkheden toe[11].

In de loop van 1543 gaf ook Steelsius een vertaling uit, nl. die van de *Epistels en Evangeliën*, zoals die op iedere dag van het jaar tijdens de kerkelijke diensten worden gelezen. Hij had tot dan toe, wat betreft vrome lectuur, alleen een gebedenboek ter ere van Maria op zijn naam staan[12]. Het boek, waarmee hij nu op de markt kwam, was verzorgd door de Franciscaan AMBROSIO MONTESINO. De eerste druk er van dateerde al van 1512 en sindsdien waren er in Spanje zelf nog twee gevolgd. Daarom staat op deze vierde editie van Steelsius dan ook: 'nuevamente impreso'. Er verschenen nog andere uitgaven bij hem in 1544, rond 1550 en in 1558, hetgeen bewijst dat de drukker goed gekozen had[13]. De auteur had aan de teksten beschouwingen voor vrome zielen vastgeknoopt. In Spanje had Montesino al in 1502 en 1503 te Alcalá in vier grote delen een vertaling in het licht gezonden van de *Vita Christi* van de Karthuizer Ludolf van Saksen (†1378). Dit

11 *Bibliographie*, nr. 113. Zie ook B.A. Vermaseren, *Autour de l'édition de l*'*Histoire de l'État dv Pais Bas*, *et de la religion d'Espagne*' *par F. de Enzinas dit Dryander (1558)*, in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance,* 27, 1965, blz. 463-494; 473. Over de wederzijdse onoprechtheid van Mierdmans en De Enzinas inzake deze uitgave, cfr. B.A. Vermaseren, *Een 16e-eeuws Spaans aanhanger van de Reformatie: Francisco de Enzinas*, in: *De Gulden Passer*, 43, 1965, blz. 149-165. Over Mierdmans, die in zijn Antwerpse tijd veel samenwerkte met M. Crom, ook H.F. Wijnman, *De Antwerpse hervormingsgezinde drukker Mattheus Crom en zijn naaste omgeving*, in: *De Gulden Passer*, 40, 1962, blz. 105-121. Verder nog: Bataillon, *op. cit.*, II, blz. 101-102, 101 nt. 18 voorzichtig te lezen!

12 *Bibliographie*, nr. 847, ook nr. 849.

13 *Bibliographie*, nr. 813-816. Voor de edities in Spanje, zie Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 178947-178957, die een editie van 1543 te Sevilla twijfelachtig noemt.

werk is wel het meest gelezen stichtelijk boek van de late Middeleeuwen geweest. Het heeft dan ook in de vertaling van Montesino grote invloed op het geestelijk leven in Spanje gehad, met name op San Ignacio de Loyola, de stichter der Jezuïetenorde[14]. Het is daarom op zijn minst merkwaardig dat hiervan een uitgave in de Nederlanden nooit is verschenen; misschien werd het omvangrijk werk te duur geacht voor de gemiddelde koper[15].

In 1544 drukte Steelsius opnieuw een bijzonder veelgelezen devotiewerk, nl. THOMAS A KEMPIS' *De Imitatione Christi*, toentertijd bekend als *Contemptus Mundi.* Het boek verscheen dan ook onder deze laatste titel met de toevoeging: 'nueuamente romançado' (= vertaald). Deze nieuwe vertaling was van de mysticus en asceet Juan de Ávila († 1569), die te Sevilla de zielzorg uitoefende en daar derhalve in 1536 dit boek had laten verschijnen. Hij had de eerste Castiliaanse editie van 1493 vergeleken met de latijnse tekst en nu een nieuwe versie vervaardigd, aangepast aan de stijl en schrijfwijze van zijn tijd. Hij had ook een proloog geschreven en gezorgd voor de correctie; aan het einde verklaarde hij uitdrukkelijk dat niet Jean Gerson de auteur was van de *Imitatio*, maar Thomas van Kempen[16]. Vóórdat Steelsius deze

14 Bataillon, *op. cit.*, I, blz. 52-54, *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, VI (Freiburg i. Br. 1961), c. 1180. J. Brouwer, *De achtergrond der Spaanse mystiek* (Zutphen, 1935), blz. 119, geeft het titelblad.

15 De fa. Cromberger te Sevilla bezorgde herdrukken in 1530-'31; vervolgens in 1537-'43 en 1543-'51. Zie Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 131076; 131080; 131084.

16 Deze mededeling stond reeds in de Latijnse editie van 1526 te Alcalá de Henares, die Juan de Ávila vermoedelijk gebruikt heeft. Zie J. Tarré, *La traducción española de la* '*Imitación de Cristo*', in: *Analecta Sacra Tarraconensia,* 15, 1942, blz. 101-127, aldaar: blz. 111-113. *Bibliographie*, nrs. 1285-1288.
Peeters-Fontainas schrijft deze vertaling dus ten onrechte toe aan Luis de Granada O.P. (1504-1581), aan wie overigens de Zalige Juan de Ávila geestelijke leiding gaf. De verwarring is ontstaan doordat de drukker André de Burgos in 1555 te Evora (Port.) een editie uitgaf, waaraan hij afzonderlijk toevoegde een klein *Tratado de exercicios de devoción* van L. de Granada, die daar toen ook woonachtig was. André de Burgos verklaarde evenwel in een voorwoord uitdrukkelijk hoe de zaak zat: hij had het boekje van de vrome Dominicaan meegedrukt 'porque pues la oración y la lición son los dos principales piés con que se anda este camino del cielo' (Tarré, *op. cit.*, blz. 114-115). In een Sevillaanse uitgaaf van 1587 wordt J. de Ávila nog eens duidelijk genoemd als de vervaardiger van de editie van 1536 (*op. cit.*, blz 117). Pas daarna ontstaat de traditie dat L. van Granada de vertaler is, omdat allerlei drukkers op de titelbladen van hun publicaties verwarring wekten. Aldus Tarré. Men zie nog M. Llaneza, *Bibliografía del V.P.M. Fr. Luis de Granada de la Orden de los Predicadores*, 4 dln. (Salamanca, 1926-1928), IV, nr. 2974 vlg., dat ik echter niet in handen heb kunnen krijgen.

uitgaaf van 1536 in Antwerpen ter perse legde, was reeds een groot aantal drukken in Spanje verschenen. Al in 1546 kon Steelsius een herdruk laten verschijnen, in 1551 en 1564 nog door andere gevolgd. Hij had er aan toegevoegd een tractaatje dat ten onrechte op naam van St. Bernardus stond en als zodanig was vertaald en uitgegeven door Dr. Martín de Azpilcueta, die van 1538 tot 1555 hoogleraar te Coïmbra was[17].

Het is eigenaardig dat hierna bij Steelsius een rustperiode intreedt waar het betreft de religieuze literatuur, afgezien dan van de paar herdrukken der hier tot nu toe genoemde auteurs. Naar een reden van dit verschijnsel kan men zelfs niet gissen. Eerst in 1553 voegt hij aan zijn Spaanse fonds een nieuwe schrijver betreffende geestelijke zaken toe, en wel PEDRO DE SOTO O.P.. Helemaal nieuw was de persoon van deze geleerde Dominicaan voor hem trouwens niet. Pedro de Soto was van 1542 tot 1548 biechtvader geweest van Karel V en tegelijk van 1542 tot 1555 vicaris-generaal van de zgn. Provincia Germaniae Inferioris - d.w.z. de Nederlanden - van zijn orde. In 1549 had hij mede de universiteit van Dillingen helpen oprichten, die een tegenwicht tegen Wittenberg moest vormen; hier had hij tot in 1555 ook nog theologie gedoceerd. Steelsius nu had in 1551 van hem herdrukt het grote katechetisch handboek *Institutiones Christianae*, waarvan de eerste uitgave in 1548 te Augsburg het licht had gezien. In 1549 was te Ingolstadt een handzame samenvatting hiervan op de markt gebracht onder de titel *Compendium doctrinae catholicae.* In 1553 gaf Steelsius hiervan de eerste (?) Spaanse vertaling uit, getiteld *Summa de doctrina christiana* [...] *traduzida ahora*

17 Deze *Doctrina que muestra como cada uno deve regir y governar su casa*, aldus vertaald door genoemde Azpilcueta, verscheen voor het eerst in het begin van de eeuw en werd afzonderlijk herdrukt te Burgos in 1531 (L. Janauschek, *Bibliographia Bernardina*, Vindobonae, 1891, nr. 369; 466). Het boekje is een vertaling van de *Epistola de cura rei familiaris ad Raimundum*, dat in de 15e en 16e eeuwen in allerlei talen zeer veel werd uitgegeven op naam van de grote heilige, doch niet van hem is (*op. cit.*, nr. 493; blz. VI, nr. 19), maar van Bernardus Silvestris, die in het midden van de 12e eeuw te Tours doceerde (*Lexikon f. Theologie u. Kirche*, II, 1958, c. 248).

de latin en romance, waarvan overigens slechts één exemplaar uit de verte is gesignaleerd[18].

In 1555 volgde een uitgave die Johan de Laet drukte in opdracht van Steelsius. Ook hier betrof het een werk dat vrij verspreid was, nl. het *Psalterium Davidicum* van de Goudse medicus-historicus REINIER SNOY († 1537), een vriend van Erasmus. Deze psalmverklaring was in 1534 voor het eerst verschenen te Leuven en kende herdrukken in Parijs in 1540 en 1542, in beide gevallen door twee verschillende uitgevers tegelijk. Steelsius zelf had dit werk in het latijn eveneens meermalen het licht laten zien[19]. De Spaanse vertaling hiervan, die ook de latijnse tekst bevat, geeft op het titelblad te kennen dat zij is 'nuevamente (= pas) traduzido en lengua Castellana'; vroegere edities in die taal heb ik dan ook niet gevonden[20].

Weer twee jaar later, in 1557 dus, en wederom in samenwerking met Jan de Laet, liet Steelsius verschijnen het *Manual de confessores y penitentes* van de in Spanje beroemde Augustijn MARTÍN DE AZPILCUETA, bijgenaamd 'el Doctor Navarro', een neef van de H. Franciscus Xaverius S.J. Dit boek was in 1555 al eens door

18 *Bibliographie*, nr. 1244. Er is nog weinig bekend over de werkzaamheden van Pedro de Soto in de Nederlanden; aldus S.P. Wolfs O.P., *Acta Capitulorum Provinciae Germaniae Inferioris Ordinis Fratrum Praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLXIV* (Hagae Comitis, MCMLXIV), blz. 178 nt. 9. Bij navraag is gebleken dat het boek niet aanwezig is in de Vaticaanse Bibliotheek.

19 Aan de Parijse drukken was Athanasius' *Opusculum in psalmos* toegevoegd. Zie *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, 174 (Paris, 1948), c. 549-551. Volgens J.N. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept Provinces des Pays-Bas*, II (Louvain, 1768), blz. 462-465 gebeurde dit voor het eerst in deze drukken. Steelsius drukte het werk in het Latijn de eerste maal in 1538.

20 *Bibliographie*, nr. 116, waar tevens er op attent gemaakt wordt, dat de gegevens van Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 68778-80-83 alle onjuist zijn. In deze uitgave van Steelsius staat afgedrukt een 'Aprobación y licencia de Alonso de Enríquez, abad de la villa de Valladolid, y su abadía' van 1548 en een opdracht van de anonieme vertaler aan 'de Patriarch van de Nieuwe Wereld', de bisschop van Sigüenza (cfr. de beschrijving bij José Simón Díaz, *Impresos del siglo XVI*: *Religión*, Madrid, 1964 = Cuadernos Bibliográficos, XIV, nr. 114). De 'Patriarcha Indiarum' was Fernando Niño de Guevara, die in 1546 Fern. de Valdés op deze bisschoppelijke zetel was opgevolgd; De Valdés had deze titel niet. De Guevara bleef bisschop van Sigüenza tot 1552. Hieruit zou men kunnen concluderen dat Steelsius een editie nadrukte, die in Spanje was verschenen, al heeft men hieromtrent uiteraard geen zekerheid.

Nutius gedrukt, maar Steelsius had nu het beroemde tractaat van Azpilcueta over de woeker, wisselrente, e.d. er mede bij afgedrukt. Het werk was voor het eerst in 1549 te Coïmbra in het Portugees verschenen, gevolgd door uitgaven in 1552 en 1560. In 1553 was te Coïmbra een Spaanse editie ter perse gelegd, die in 1554 gevolgd werd door uitgaven te Toledo en Medina del Campo. In deze laatste druk verklaart de auteur dat in korte tijd meer dan 2000 exemplaren verkocht waren[21]. In Zaragoza en in Antwerpen bij Nutius hadden in 1555 uitgaven het licht gezien, en in Salamanca volgde in 1556 nogmaals een uitgave[22].

Na 1558, het jaar waarin Steelsius het *Liber de oración y méditación* van de bijzonder veel gelezen LUIS DE GRANADA O.P. uitgaf en door De Laet opnieuw het reeds genoemde werk van Ambrosio Montesino liet drukken, houdt zijn werkzaamheid op dit terrein op. Die zojuist genoemde boeken zullen echter nog in verband met Nutius ter sprake komen, evenals een hier nog niet vermelde editie in 1554-1555 van de *Doctrina Christiana* van CONSTANTINO PONCE DE LA FUENTE, zodat wij ons er toe beperken ze slechts te noemen[23]. Vermelding verdient echter ook nu weer het feit dat het laatstgenoemde werk eveneens door Jan de Laet was gedrukt. Waarom Steelsius zoveel Spaans werk uitbesteedde, is niet hele-

21 Dit was bijzonder veel. Vgl. enige cijfers, bijeengezet door H.D.L. Vervliet in: *De Gulden Passer*, 35, 1957, blz. 194-195. Hieraan valt toe te voegen dat de uitgever Johan Frobenius te Basel in 1519 enige 'libelli' van Luther ten getale van 600 naar Frankrijk en Spanje zond (geciteerd door L. Pfandl in: *Hist. Jahrbuch*, 50, 1930, blz. 464 nt. 1). De oplage van de Spaanse Bijbel van Cassiodoro de Reina, gedrukt door Samuel Apiarius te Basel in 1569 bedroeg 2600 exemplaren; zij was tegen het eind van de eeuw uitverkocht (*The Library*, Fifth Series, 20, 1965, blz. 184). Andere getallen over uitgaven bij S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* 3d. ed. [Middlesex], 1966 = Penguin Books A 343, blz. 140-144.

22 *Bibliographie*, nr. 90-91. Palau y Dulcet, *op. cit*, nr. 21281-90. De uitgave van Nutius heeft de genoemde verhandeling niet, omdat deze voor het eerst in 1556 werd gepubliceerd. Uit de opgave van Palau y Dulcet is niet duidelijk of deze studie van Azpilcueta, die nadien altijd achter dit *Manual* is gevoegd, ook reeds bij de editie 1556 (Salamanca) was geplaatst dan wel afzonderlijk was verschenen. Onder nr. 21410 noemt hij wel een afzonderlijke uitgave. Het meest waarschijnlijk is dat Steelsius de uitgave van Salamanca -dus: met de verhandeling over de woeker en de wisselszonder meer heeft nagedrukt.

23 *Bibliographie*, nr. 735, 816, 1073.

maal duidelijk. Hij had het toch niet zo bijzonder druk met andere uitgaven[24].

Veel belangrijker dan Steelsius is Nutius. In zijn uitgebreide Spaanse fonds treft men van alles aan: naast echte volksboeken als de beroemde *La Celestina*, de *Carcel de Amor* en *Lazarillo de Tormes* ook veel vrome lectuur. In Spanje geniet hij in de litteratuurgeschiedenis algemene bekendheid door de uitgave van de *Cancionero de Romances*, een verzameling van gedichten die slechts in dit boek zijn bewaard gebleven. In zijn jonge jaren - hij was geboren in 1515 - had hij geruime tijd in Spanje rondgereisd, zodat hij de taal uitstekend moet hebben gekend[25]. In 1540 blijkt hij in Antwerpen te zijn waar hij dan voor het eerst drukt voor Steelsius. In 1542 verandert hij om onbekende redenen zijn oorspronkelijke naam Vermeer in die van Nuyts; als zodanig wordt hij dan op 31 december 1544 burger van Antwerpen[26].

Zoals wij boven reeds aanstipten, was hij in 1543 begonnen zich te gaan bewegen op de markt der Spaanse boeken. Zijn vroegere patroon had al sinds 1534 enige werken in het Castiliaans uitgegeven, doch moest weldra in Nutius niet slechts een geduchte concurrent maar zelfs zijn meerdere erkennen. Want Nuyts gaf tussen 1540, het eerste jaar van zijn zelfstandige werkzaamheid als drukker, tot aan het jaar van zijn overlijden in 1558, slechts negen Franse boeken uit, dertien Vlaamse, achtendertig Latijnse en meer dan honderd Spaanse[27]. Hij opende deze geduchte reeks met de al genoemde psalmvertaling van HERNANDO DE JARAVA, die hij in 1546 en 1556 compleet herdrukte, terwijl hij in 1550 daaruit *Las liciones de Job con los nueve psalmos* het licht deed zien[28].

In 1544 legde Nutius de hand op de vrome *Epistolas familiares* van de hoveling, letterkundige, keizerlijk hofprediker en kroniek-

24 Althans voor zover men momenteel kan zien aan de (onvolledige) lijst van Nuyts, *Jean Steelsius* (cfr. nt. 4) in: *Bulletin du Bibliophile belge*, 14, 1858, blz. 339-345; blz. 396-401.
25 Aldus Peeters-Fontainas, *L'officine*, blz. 12, 13. De bron is een privilege van 8 juli 1544.
26 *Op. cit.*, blz. 11-12.
27 *Op. cit.*, blz. 17. De lijst van Peeters-Fontainas bevat, met de herdrukken meegeteld, 151 nummers.
28 *Bibliographie*, nr. 115, 117, 118.

schrijver ANTONIO DE GUEVARA (1481-1545). Deze *Epistolas* waren in Spanje zelf voor het eerst in 1539 te Valladolid verschenen bij Juan de Villaquirán, die in 1541 ook het tweede deel liet verschijnen en tevens het eerste van twee jaar eerder herdrukte. In 1542 liet hij opnieuw beide delen verschijnen. Het eerste deel werd eveneens te Zaragoza in 1543 uitgegeven, terwijl het in 1544 nogmaals door Villaquirán werd gedrukt[29]. Daar van Nutius' uitgave van dit jaar niet bekend is, dat hij er een tweede deel op heeft laten volgen, is het mogelijk dat hij op dat moment alleen de uitgave van 1539 te Valladolid of die van Zaragoza heeft gekend. Vergelijking zou het moeten uitwijzen. In ieder geval had hij reeds in 1546-1547 de beide delen tegelijk ter perse liggen - nu misschien naar voorbeeld van de editie uit Valladolid? - die hij dan in 1550 en 1562 nogmaals in het licht zond[30].

In 1546-1547 nam Nutius de uitgave van Guevara's *Oratorio de religiosos y exercicio de virtuosos* ter hand. In 1550 liet hij dit boek opnieuw verschijnen, tegelijk dus met de *Epistolas.* Voor het eerst ook zond Nutius toen - uiteraard als herdrukken - in het licht de *Monte Calvario* en de *Libro aureo de Marco Aurelio* van dezelfde schrijver. Na dit jaar komt Guevara pas in 1559 in het fonds voor, wanneer de *Monte Calvario* opnieuw wordt uitgegeven[31]. Nutius deed hiermee een greep naar een auteur, die in Europa enorm veel gelezen werd: hij genoot buiten Spanje, met name in Frankrijk en Engeland, een bijzonder grote faam; men bootste daar zelfs zijn stijl na[32]. Het *Oratorio* was voor het

29 Zie R. Foulché-Delbosc, *Bibliographie espagnole de Fray Antonio de Guevara*, in: *Revue Hispanique*, 33, 1915, blz. 301-384, nr. 19, 23, 24, 26, 28, 31, 32. Een nieuwere bibliographie, die ook de vertalingen van de werken van Guevara bevat, is vervaardigd door Lino G. Canedo, *Las obras de Fray Antonio de Guevara. Ensayo de un catálogo completo de sus ediciones*, in: *Archivo Ibero-Americano*, 6, 1946, blz. 441-606; over de *Epistolas*, aldaar, blz. 534 vlg. De beschrijvingen zijn uitvoeriger dan bij Foulché-Delbosc en gecontroleerd aan bestaande exemplaren.
De uitgave van Zaragoza noem ik hier naar de gegevens van Foulché-Delbosc, nr. 26 en 28; Canedo noemt slechts het eerste deel en ziet dan de opgave in nr. 28 over het hoofd, ofschoon deze de complete titel geeft en aanduidt dat er een exemplaar in het British Museum aanwezig is.

30 *Bibliographie*, nr. 546-549.

31 Zie verder de handige lijst van Peeters-Fontainas, *L'officine.*

32 M. Romera-Navarro, *Historia de la literatura española* (Nueva York, [1928]), blz. 170-172.

eerst te Valladolid in december 1542 verschenen bij Juan de Villaquirán, die in maart 1545 en in juni 1546 herdrukken liet verschijnen, nadat te Zaragoza in 1543 een andere uitgever het eveneens had gepubliceerd[33]. De meditaties van Guevara over Christus' woorden aan het Kruis - *Monte Calvario* - waren echter pas in 1545, eveneens door Villaquirán, voor het eerst uitgegeven; in hetzelfde jaar verschenen zij eveneens te Zaragoza. In 1547 en 1549 zagen zij hier opnieuw het licht, zij het bij een andere uitgever, terwijl Villaquirán in 1548 ook een heruitgave bezorgde. Een tweede deel van dit werk zag weer te Valladolid bij Villaquirán voor het eerst het licht en werd direct te Zaragoza nagedrukt. In 1550 herdrukte Villaquirán dit stuk opnieuw[34]. Maar Nutius was de eerste die beide delen tegelijk uitgaf, in twee banden. Met welke van de twee hier genoemde steden hij echter in het bijzonder in contact heeft gestaan, valt dus moeilijk uit te maken. Of zou hij deze boeken uit Sevilla betrokken hebben?

In 1549 wist Nutius aan zijn uitgavenreeks toe te voegen de *Summa de doctrina christiana* van 'Doctor Constantino', waaraan het kleine tractaatje van Bernardus (Silvester) was toegevoegd in de vertaling van Azpilcueta, dat Steelsius in 1544 en 1546 had gedrukt. De *Summa* was voor het eerst te Sevilla in 1543 uitgegeven en had een ongekend succes beleefd; er zijn Sevillaanse edities bekend van 1544 en 1545, zodat Nutius' uitgave de vierde is. Blijkens het titelblad, waarop de inhoud duidelijk is aangegeven, moet Nutius de uitgave van 1545 hebben nagedrukt[35]. Genoemde 'Doctor Constantino' is CONSTANTINO PONCE DE LA FUENTE, gedurende vele jaren een gevierd en alom geacht prediker in de

33 Zie Foulché-Delbosc, *op. cit.*, nr. 25, 27, 35, 39. Canedo, *op. cit.*, over het *Oratorio*, blz. 565 vlg.; *Monte Calvario*, blz. 576 vlg.

34 Foulché-Delbosc, nr. 33, 34, 42, 43, 44, 47, 48, 49.

35 *Bibliographie*, nr. 1072. Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 230913, 230914. Bataillon, *op. cit.*, II, 125 nt. 18, vermeldt als jaar van eerste uitgave: 1543, 7 december. E. Boehmer, *Spanish reformers of two centuries from 1520*, II (Strassburg-London, 1883), blz. 30-33 geeft uitvoerige beschrijvingen van de hem bekende drukken (niet die van 1543). Bij de druk van 1545 zegt hij: 'The Sermon on the mount is an addition to this edition. From the introduction to the Sermon it would appear that it had not been printed before' (blz. 31). In de edities van 1544 en 1545 komt de pseudo-Bernardiaanse verhandeling niet voor (Boehmer, *op. cit.*), zodat dit hier voor het eerst gebeurt, hoogstwaarschijnlijk op initiatief van Nutius zelf.

dom van Sevilla, befaamd door geheel Spanje. Men is geneigd te zeggen dat de uitgave van zijn boek te Antwerpen ook een succes is geweest, want al geeft Nutius in de volgende jaren niets meer van deze auteur uit, het is wel Steelsius die het aandurft om in 1554-1555 Jan de Laet de grote *Doctrina Christiana* van dezelfde auteur te laten drukken, waarna dan in 1556 Willem Simon niet minder dan twee geschriften tegelijk van hem uitgeeft, nl. de *Catecismo Christiano* en *Beatus vir*, een zestal preken over de eerste psalm. De *Doctrina* was door Doctor Constantino voor het eerst in 1548 te Sevilla uitgegeven. In het colophon achterin kon men lezen: 'Con examen y licencia de los muy reverendos señores Inquisidores del Arçobispado'. De uitgave van Steelsius was de tweede editie[36]. Van de *Catecismo* is slechts één uitgave bekend, nl. de hier genoemde; maar uit het privilege dat aan de *Summa* van 1548 was toegekend, blijkt dat dit kleine werkje, dat overigens vrij elementair van inhoud is, al vóór die datum het licht moet hebben gezien[37]. De *Exposición del primer Psalmo* [...] *Beatus vir* was in 1546, uiteraard ook te Sevilla, voor het eerst aan het publiek aangeboden; de Antwerpse uitgave van 1556 is de tweede en laatste uit de 16e eeuw[38].

Het feit dat de Antwerpse drukkers zich ineens op de boeken van Constantino Ponce de la Fuente stortten, laat zich wellicht verklaren door de omstandigheid dat de grote predikant in november 1548 met de latere Filips II door Duitsland naar het keizerlijk hof te Brussel was gegaan, biechtvader van Karel V werd en met zijn voordrachten als hofkapelaan de bewondering van de keizer en het gehele hof oogstte[39]. In de zomer van 1549 reisden Karel

36 *Bibliographie*, nr. 1073; Palau y Dulcet, *op. cit*, nr. 230921, 230922; Boehmer, *op. cit.*, blz. 39-40.

37 *Bibliographie*, nr. 1074; Bataillon, *op. cit.*, II, blz. 130-131 nt. 33, teruggrijpend op Boehmer, *op. cit.*, blz. 33-34, 27.

38 *Bibliographie*, nr. 1075; Boehmer, *op. cit*, blz. 38-39.

39 Zie E. Schäfer, *Sevilla und Valladolid*, *die evangelischen Gemeinden Spaniens im Reformationszeitalter* (Halle a.d. S., 1903), blz. 18-19. Deze zegt er niets van dat Constantino ook biechtvader van de keizer zou zijn geweest. Boehmer, *op. cit.*, blz. 11, neemt het feit als vastaand aan op getuigenis van Reginaldus Gonsalvius Montanus, *Inquisitionis Hispanicae Artes*, Heidelberg, 1567, en eveneens op dat van Cipriano de Valera; beide auteurs kwamen uit Sevilla en hebben Ponce de la Fuente goed gekend. Schäfer zegt in zijn Voorrede dat men Boehmer kritisch moet gebruiken; hij schijnt dus aan dit feit te twijfelen.

V en Don Felipe in de Zuidelijke Nederlanden rond om Felipe als vorst te doen aanvaarden. De 11e december hielden zij hun feestelijke intocht in Antwerpen - waar de Spanjaarden zich danig weerden om hun vorstelijke landgenoot alle mogelijke eer te bewijzen - waarna de keizer in het midden van de maand naar Brussel terugkeerde, terwijl Filips door Holland, Zeeland en Gelder trok[40]. Doctor Constantino is bij dit alles wel aanwezig geweest. In Antwerpen moet men in zijn positie een reden hebben gezien om zijn boeken uit te geven. Wij weten helaas niet of hij zelf de hand heeft gehad in Nutius' uitgave van zijn *Summa Doctrina*; het zou niet onmogelijk zijn. In 1554 ging hij met Filips II, in wiens gevolg zich ook de nog te bespreken Dominicaan Carranza bevond, naar Engeland. Pas eind 1555 keerde hij over Barcelona naar Sevilla terug[41].

De verklaring van het feit dat Nutius zich evenwel na 1549 niets meer aan de werken van de beroemde Spanjaard liet gelegen liggen, is misschien te vinden in het grote aantal andere Spaanse boeken dat zijn aandacht bezig hield. Want het jaar 1550 vormt wel een hoogtepunt in zijn bedrijvigheid: niet minder dan veertien titels van allerlei aard bood hij het publiek aan. Behalve het reeds genoemde *Boek Job* vindt men op godsdienstig gebied hiertussen ook de *Libro de las meditaciones y soliloquios y Manual* van de kerkvader AUGUSTINUS[42], alsmede *Las Obras* van de bekende HIERONYMUS SAVONAROLA O.P.[43] in de vertaling van een Florentijns koopman, die te Valladolid woonde, nl. Juan Lorenzo Otavanti. Het boek was een verzameling van de meest verspreide tractaten, die gewoonlijk onder de naam van Savonarola werden verkocht, en eigenlijk een nadruk van een bundel uit de tijd rond 1510; het bevat dus niet alle tot dan toe vertaalde werken van de asceet[44].

40 GH. De Boom, *Les voyages de Charles Quint* (Bruxelles, 1957), blz. 130-133.

41 Schäfer, *op. cit.*, blz. 19.

42 *Bibliographie*, nr. 79.

43 *Bibliographie*, nr. 1177. Een zeer rustige en nuchtere beoordeling van deze veel-omstreden figuur door Prof. G. Gieraths, O.P., in: *Lexicon f. Theologie u. Kirche*, IX, 1964, c. 353-355.

44 Aldus M. Bataillon, *Sur la diffusion des oeuvres de Savonarole en Espagne et en Portugal* (*1500-1560*), in: *Mélanges de philologie*, *d'histoire et de littérature offerts à Joseph Vianey* (Paris, 1934), blz. 93-103; 101. De naam van de vertaler wordt verschillend gespeld. Bataillon, *op. cit.*, noemt hem hier in de index op zijn boek *Erasmo* consequent *Otavanti*, doch in de tekst: *Otaviani* (*op. cit.*, II, 273). Peeters-Fontainas noemt hem: *Otananti*, wat ook op het titelblad staat (*Bibliographie*, nr. 1177). Hij moet toch heten: *Otauanti* (zie Díaz, *op. cit.*, nr. 72). Lucia Giovannozzi, *Contributo alla bibliografia delle opere del Savonarola*: *edizioni dei secoli XV e XVI* (Firenze, 1953), nr. 138 geeft de titel van de Antwerpse uitgave verkort weer; de naam van Otavanti komt in haar lijst verder niet voor.

In 1551 werden deze uitgaven gevolgd door de *Arte para servir a Dios* van de Franciscaan ALONSO DE MADRID, samen met St. Bernardus' *Brief over het volmaakte leven*[45]. De *Arte* was voor het eerst ter perse gelegd te Sevilla in 1521. Het was het eerste echtspaanse boek over het geestelijk leven dat Europese verspreiding genoot; in Spanje zelf werd het al heel spoedig algemeen aanvaard als handboek voor aankomende en jonge kloosterlingen. Er zijn dan ook niet minder dan ruim dertig uitgaven van bekend. Deze van Nutius is de 12e druk, gebaseerd op de editie van 1526; tot 1621 volgden alleen in Spanje nog tien andere uitgaven, ongeacht die in andere talen[46].

Dan valt in 1553 te vermelden een anonieme *Fasciculus Myrrhe* over het lijden van Christus, waaraan was toegevoegd een tweetal andere tractaatjes. Dit boekje is evenwel niet het in de Nederlandse devotielectuur dier dagen zo bekende en verspreide geschriftje, doch een totaal ander werkje[47].

Het jaar hierop gaf Nutius twaalf Spaanse boeken uit, voor-

45 *Bibliographie*, nr. 38. Volgens Janauschek, *op. cit.*, nr. 525, is dit de eerste Spaanse vertaling van de *Epistola (non vulgaris) de perfectione vitae spiritualis*, hetgeen echter niet juist is; vgl. hieronder, nt. 55.

46 Zie Fidel de Ros, O.F.M., *Fray Alonso de Madrid*, O.F.M., *educador de la voluntad y doctor del puro amor*, in: *Corrientes espirituales en la España del siglo XVI. Trabajos del II Congreso de Espiritualidad* (Barcelona, 1963), blz. 283-296; aldaar, blz. 283, 293. Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 146621 vlg.. J. Christiaens, *Alonso de Madrid. Contribution à sa biographie et à l'histoire de ses écrits*, in: *Les Lettres Romanes*, 9, 1955, blz. 251-268, 439-462, bespreekt op blz. 439-446 deze Antwerpse druk uitvoerig.
Het boek is vooral verspreid geraakt door de Latijnse vertaling van de Dominicaan Johan Henten, Hentenius, welke te Leuven in 1560 vescheen onder de titel *Libellus aureus de vera Deo apte inserviendi* en opgedragen was aan Lud. de Blois, Blosius, abt van de Benedictijner-abdij te Liesses, zelf een bekend auteur van geestelijke werken.

47 *Bibliographie*, nr. 418.

namelijk van letterkundige aard. Er is er slechts één onder van uitgesproken godsdienstige inhoud, dat voor ons doel belang heeft, het *Enchiridion o manual de doctrina christiana* van de Dominicaan DIEGO XIMENEZ, tesamen met diens verhandeling over Maria Magdalena en de *Summa de doctrina christiana* van de theoloog DOMINGO DE SOTO O.P. Het kleine boekje van De Soto was in 1552 voor het eerst te Salamanca verschenen en in 1554 te Toledo herdrukt. Het *Enchiridion* van Ximenez was een meer uitvoerige verklaring van de katholieke leer; het was opgedragen aan koning Jan III van Portugal en had in 1552 te Lissabon het licht gezien[48].

In 1555 deed Nutius een flinke greep door het in Spanje alom bekende en zeer verspreide *Libro de oración y meditación* van de Dominicaan LUIS DE GRANADA te gaan uitgeven. Dit boek, voor het eerst verschenen in 1554, beleefde in 1555 reeds zijn achtste druk. Het bestond op dat moment uit twee delen. Van Nutius' editie is slechts een eerste deel bekend; de *Bibliographie* noemt niet het tweede[49]. De auteur had in het Voorwoord een derde deel beloofd, doch toen hij zich aan het schrijven zette, kwam hij op de gedachte er een apart werk van te maken. Dit nieuwe boek verscheen in 1556 te Lissabon als *Guía de pecadores*[50] en is als zodanig eveneens enorm bekend geworden. In 1557 verscheen het tweede deel hiervan. De vier delen vormen tesamen het meest belangrijke gebedenboek van het Spanje dier dagen. Nutius, die een privilege had van 18 februari 1555 kon zonder omslag in 1556 ook dit derde deel (het eerste dus van de *Guía*) uitgeven, maar in 1558 - het jaar van zijn overlijden - bracht Steelsius zonder privilege alle drie de delen tegelijk op de markt. Dit was voor de

48 *Bibliographie*, nr. 1392; Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 132 nt. 39 en blz. 133 nt. 40. De naam van D. Ximenez Arias O.P. komt niet voor in de eerste editie van Palau y Dulcet, *op. cit.* Zie echter Díaz, *op. cit.*, nr. 95, alwaar volledige beschrijving.

49 *Bibliographie*, nr. 733.

50 M. Bataillon, *De Savonarole à Louis de Granade*, in: *Revue de Littérature Comparée*, 16, 1936, blz. 23-39; zie blz. 28-29. Titels en inhoudsopgave van de *Libro de la Oración* bij Alvarus Huerga O.P., *Génesis y autenticidad del* '*Libro de la Oración y Meditación*' (Madrid, 1953), blz. 26-27, 29 (deze studie is ook verschenen in: *Revista de Archivos*, *Bibliotecas y Museos*, 49, 1953, blz. 135-184). L. de Granada was sinds 1551 predikant aan het hof van de Kardinaal-Infant Don Enrique; in 1556 werd hij provinciaal van de Portugese provincie van zijn Orde.

weduwe van Nutius een reden om zo spoedig mogelijk ook zulk een complete editie te brengen, hetgeen geschiedde in 1559[51].

In hetzelfde jaar 1555 drukte Nutius eveneens het klassieke handboek voor zieleherders, nl. het *Manual de confessores y penitentes* van MARTÍN DE AZPILCUETA[52]. Met deze uitgave was hij, naar wij boven gezien hebben, Steelsius twee jaar vóór[53].

Onder Nutius' elf uitgaven van 1556 vallen allereerst te vermelden *Las Obras muy devotas y provechosas para quialquier fiel Christiano*, die op naam staan van San FRANCISCO DE BORJA S.J. (1510-1572)[54], doch als zodanig niet van hem zijn. Het boek was zonder meer een nadruk van de uitgave van Guillermo de Millis te Medina del Campo in 1552[55].

51 Peeters-Fontainas, *L'officine*, nr. 107. Het derde en vierde deel gaf zij tegelijkertijd ook afzonderlijk uit (*Bibliographie*, nr. 738-739). Steelsius drukte aan het einde van zijn tekst de mededeling van de schrijver af, dat deze editie de beste was en het verzoek aan de drukker om ze als de enige echte te beschouwen (*Bibliographie*, nr. 735). Deze mededeling van L. de Granada komt voor het eerst voor in de nieuwe druk van 1555 (Huerga, *op. cit.*, blz. 29).

52 *Bibliographie*, nr. 90.

53 Zie boven, blz. 32-33, alwaar ook de voorafgaande edities worden opgenoemd.

54 *Bibliographie*, nr. 474.

55 In 1548 verschenen van de hand van F. de Borja voor het eerst de *Seys tratados muy devotos y utiles para qualquier fiel Christiano*, en wel te Valencia bij Juan de Mey (A. et A. De Backer - C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I, Bruxelles-Paris, 1890, c. 1808-1890).
In 1550 drukte Juan de Brocar te Alcalá de Henares dit werkje opnieuw. Hij voegde er een aantal vrome, populaire geschriftjes aan toe die vóórdien te Valencia alle afzonderlijk dan wel tesamen waren gedrukt. Hij voegde er ook aan toe de *Epistola de perfectione vitae spiritualis* van S. Bernardus en liet door een verklaring duidelijk uitkomen dat al deze toegevoegde geschriften niet van F. de Borja waren. Daarna liet Brocar ook verschijnen *De la Confessión*, dat van Borja is, en opnieuw voegde hij er andere devotiewerkjes aan toe, die vroeger eveneens afzonderlijk waren gedrukt; hij gaf het geheel uit als *Segunda parte de las obras del duque de Gandía con otras obras muy devotas.* Ook nu zette hij goed uiteen wat wél en wat niet van Borja was. De uitgever Luis Gutiérrez uit Alcalá kocht de hele oplage hiervan op, omdat hij zag dat de boeken van Borja goed gingen.
Daarna gaf Guillermo de Millis te Medina del Campo het eerste en tweede deel ineens uit als *Obras...* zonder echter er bij te zetten *con otras obras muy devotas.* In Baeza waren reeds in 1550 alleen de eerste tractaten van F. de Borja - zijn echte dus - gedrukt onder de titel *Las obras del christiano* zonder meer.
Dit alles verklaarde Luis Gutiérrez uitvoerig aan F. de Borja zelf in een brief van 3 sept. 1559. Zie Sanctus Franciscus Borgia, [*Opera*], III, 1539-1565 (Matriti, 1908), blz. 547-549 (in de reeks: *Monumenta Historica Societatis Jesu*, zonder aanduiding van deel). Aldaar: blz. 554-546 nog meer over de inhoud der drukken en uitvoerige getuigenverklaringen aangaande deze kwestie. Dit alles werd toen zo nauwkeurig op schrift gesteld omdat F. de Borja naar aanleiding van de publicaties van Juan de Brocar en G. de Millis moeilijkheden met de Inquisitie kreeg. Hierover kan men zien F. Cereceda, *Episodio inquisitorial de San Francisco de Borja*, in: *Razón y Fe* 142, 1950, blz. 174-191, 355-366; 143, 1951, blz. 277-291.

Een uitvoerige beschrijving van de *Segunda parte de las Obras* in de uitgave van Guillermo de Millis kan men vinden bij C. Pérez Pastor, *La imprenta en Medina del Campo* (Madrid, 1895), blz. 78-79.
Over de *Epistola* van S. Bernardus wordt in de zojuiste genoemde getuigenverklaringen gezegd, dat zij in vele delen van het land al eerder gedrukt was (S. Franc. Borgia, *op. cit.*, blz. 564, r. 4; 564; 569: de brief in vele werken bijgevoegd).

Hiernaast stond een vertaling in het Spaans door Bonaventura Morales van de *Obras espirituales* van de Italiaanse mysticus SERAFINO DA FERMO, een van de auteurs die grote invloed had op Luis de Granada[56]. Rond 1550 werd Serafino een van de eerste buitenlandse mystici, die in Spanje veel gelezen werd. De Spaanse uitgave van zijn *Tratados de vida espiritual* werd voor het eerst in Coïmbra in 1551 gedrukt. Het jaar daarvóór was te Baeza zijn *Cien problemas de la oración* van de pers gekomen. De verzamelde werken, *Las Obras*, waren daarna te Salamanca in 1552 in het licht gezonden; vervolgens in 1554 in diezelfde stad door een andere drukker en tegelijk in Medina del Campo, terwijl ook nog een editie te Burgos van 1553 te vermelden valt. Nutius' uitgave was derhalve de vijfde, of vierde, zo men wil[57].

En tot slot van het jaar 1556 moeten wij nog de aandacht vragen voor het werk van de wereldgeestelijke FELIPE DE LA TORRE: *Institución de un rey christiano*, opgedragen aan Filips II omdat hij diens 'capellan' was. De dedicatie is gedateerd te Leuven op 8 september 1556. Reeds het jaar hierop stond De la Torre in relatie met gereformeerde kringen in Antwerpen[58].

56 *Bibliographie*, nr. 425; Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 192.

57 M. Bataillon, *De Savonarole*, blz. 36. Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 87739-87740. Over hem Gabriele Feyles, *Serafino da Fermo*, *canonico regolare laterense (1496-1540). La vita*, *le opere*, *la dottrina spirituale*, Torino, 1942, dat ik niet in handen heb kunnen krijgen. De editie van 1553 te Burgos, niet genoemd door Feyles en Palau y Dulcet, is aanwezig in de Nat. Bibliotheek van Lissabon (Eug. Asensio, *El erasmismo y las corrientes espirituales afines*, in: *Revista de Filología Española*, 36, 1952, blz. 31-99; aldaar: blz. 93 nt. 2).

58 *Bibliographie*, nr. 680. Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 233 nt. 29. Hij had in 1555 te Leuven reeds een leerboekje voor het Spaans geschreven (*Bibliographie*, nr. 681).

Hoe belangrijk Nutius tot in Spanje toe stond aangeschreven als uitgever van Spaanse werken, blijkt uit het feit dat de theoloog BARTOLOMÉ CARRANZA Y MIRANDA O.P. hem in 1558 de druk toevertrouwde van zijn *Commentarios... sobre el catechismo christiano*, die hij had geschreven tijdens zijn verblijf in Engeland als biechtvader van Filips II en Maria Tudor. In 1555 had hij al bij Plantijn een verhandeling laten drukken over het bijwonen van de H. Mis[59]. Toen hij in 1558 naar zijn land zou terugkeren omdat hij door Filips II tot aartsbisschop van Toledo was benoemd - hij werd door Granvelle gewijd - wilde hij een groot aantal exemplaren van deze catechismus-uitleg meenemen om in zijn diocees te laten uitdelen. Naar zijn zeggen was er in de boekhandels van zijn vaderland weinig op dit gebied te krijgen. Met Nutius sprak hij af alle exemplaren in zijn naam te bewaren, totdat hij van Spanje uit zou mededelen of hij ze moest verkopen of niet; zodra hij in Valladolid was gekomen, had hij een koopman laten weten dat hij ze moest overnemen (of: in beslag nemen) en moest waarschuwen dat er niet één naar Spanje mocht worden gestuurd; hij zou dan de drukker de moeite van zijn druk betalen[60]. Met het oog op al deze plannen had hij dus vermoedelijk Nutius gekozen wegens diens relaties met Spanje en tevens omdat Plantijn nog te klein was en van te weinig betekenis.

De herdruk in 1559 van het *Libro de oración* van Luis de Granada, die wij boven reeds vermeldden, was voorlopig het laatste op godsdienstig gebied wat de Fa. Nutius publiceerde. Trouwens, in de volgende jaren daalt het getal Spaanse uitgaven aanzienlijk, een feit waaraan de dood van de eigenaar van de zaak wel niet vreemd zal zijn geweest.

Alvorens dit overzicht van belangrijke geestelijke werken te besluiten, moeten wij nog wijzen op de uitgever Willem Simon. Een grote rol in de Spaanse productie speelde hij wel niet, doch

59 *Bibliographie*, *nr.* 191 en 192.

60 Carranza in een brief uit Toledo, dd. 28 nov. [1559] aan de Consejo de Inquisición, afgedrukt in: *Colección de documentos inéditos para la historia de España*, V (Madrid 1844), blz. 519. Carranza wilde zijn boek niet naar Spanje laten sturen, omdat er moeilijkheden met de Inquisitie waren gerezen; zie hieronder, blz. 68-70.

in dit korte overzicht mag hij toch niet worden gemist. Nadat Johan Steels in 1554-1555 het eerste deel - een tweede uit zijn zaak is tot heden niet bekend - van de *Doctrina Christiana* van CONSTANTINO PONCE DE LA FUENTE had laten drukken[61], kwam Simon in 1556 met verschillende geschriften tegelijk van deze veelgelezen auteur op de markt. In een klein bandje van 12°-formaat verenigde hij diens *Catechismo christiano* en *Confesión de un pecador penitenti*, terwijl hij afzonderlijk herdrukte de *Exposición del primer Psalmo de David*, eveneens in 12°[62]. Bovendien zond hij in ditzelfde jaar in het licht de *Confessionario muy util y provechoso* van de vrome, nogal moraliserende Dominicaan DOMÍNGO DE VALTANÁS[63]. Diens hiergenoemde boek was voor het eerst gepubliceerd in 1526 en beleefde een veranderde herdruk in 1538 en 1555. In laatstgenoemd jaar verscheen evenwel ook een derde vermeerderde editie te Sevilla bij Sebastian Trujillo; toen was het een volledig handboek voor de biecht geworden. Van deze uitgave nu is die van Simon een herdruk met een titel, die beter dan de oorspronkelijke het practisch doel aanduidt. De Valtanás schreef juist in de jaren 1555-1558 enorm veel; al zijn werken verschijnen dan te Sevilla en het lijkt niet overdreven te zeggen dat zij dan daar de markt beheersen[64].

Het jaar 1557 liet Simon ongebruikt voorbijgaan, maar in 1558 had hij dan toch niets minder dan de bekende grote catechismus van de H. PETRUS CANISIUS S.J., waarvan de eerste editie in 1554 te Wenen was verschenen. De vertaling was van de hand van JUAN MARTÍN CORDERO, 'por mandamiento y authoridad d'el Serenissimo Rey d'España, d'Inglatierra, Francia y Napoles, Don Phelipe nuestro Señor': zó stond het op het titelblad. Het werk was in zijn Latijnse versie door een tweetal edities in de Neder-

61 *Bibliographie*, nr. 1073.

62 *Bibliographie*, nr. 1074-1075. Bij de *Catecismo* was ook gevoegd de ons reeds bekende *Epistola de la perfection* (sic) *de la vida* van S. Bernardus (Boehmer, *op. cit.*, II, blz. 33-34); vermoedelijk had Simon zelf hiertoe het initiatief genomen, want de auteur was niet in Antwerpen aanwezig.

63 *Bibliographie*, nr. 1338.

64 A. Huerga O.P., *La obra literaria de Fray Domingo de Valtanás*, *O.P.*, in: *Corrientes* (vgl. nt. 46), blz. 247-281 met een uitstekende bibliografie. Voor het boven gezegde, zie men blz. 249, 261, 272-273, 274-275, 268.

landen al goed bekend; in 1558 verschenen er nog twee tegelijk te Antwerpen (Bellerus) en Leuven. De naam *Catechismus* komt voor het eerst voor in de Latijnse uitgave van 1559 te Antwerpen; daarna wordt zij gemeengoed. Cordero gebruikte nog de oorspronkelijke titel *Summa de la doctrina christiana*[65]. Hij was een priester uit Valencia, die in deze tijd te Leuven woonde en daar aan de universiteit studeerde, van waaruit hij op 15 mei 1558 de dedicatie ondertekende. Hij had sinds 1554 al veel vertaalwerk voor Nutius vervaardigd[66]. Daar Felipe de la Torre in 1557 ook in Leuven woonde, moeten beide geestelijken elkaar daar gekend hebben.

De beroemde catechismus van Canisius was het laatste dat Simon in het Spaans publiceerde. Zijn uitgave hiervan was de eerste in deze taal; zij werd slechts gevolgd door een geheel nieuwe van de hand van een Gaspar Cardillo de Villalpando[67]. Daarna ziet men zijn naam niet meer in de *Bibliographie*, afgezien dan van een kleine grammatica uit hetzelfde jaar 1558 van de hand van CRISTÓBAL DE VILLALÓN, die bekend is omdat hij vóór Cervantes de meest brillante dialogen der Spaanse letteren heeft geschreven. Villalón was hoogleraar te Valladolid, waar hij in 1545 licentiaat in de theologie was geworden[68]. Het boekje dat wij zojuist noemden, is alleen te Antwerpen gedrukt; het is echter niet duidelijk hoe Simon aan de tekst hiervan gekomen is.

II

Het bovenstaande overzicht leent zich tot interessante beschouwingen ten aanzien van de betrekkingen tussen Antwerpen en Spanje in de eerste helft van de zestiende eeuw.

65 *Bibliographie*, nr. 181. Men bedenke dat Filips II op dit moment in de Nederlanden was. Zie verder Backer-Sommervogel, *op. cit*, II (Bruxelles-Paris, 1891), c. 619-620, 621.

66 Bataillon, *Erasmo*, II, 333 nt. 15. Vgl. *Bibliographie*, nr. 1372, 28, 1182 (bij Plantijn, 1555), 637, 1144 en vooral het uitvoerige nr. 274. Over hem J.F. Peeters-Fontainas, *Extrait des Mémoires de Jean-Martin Cordero de Valence*, in: *De Gulden Passer*, 31, 1953, blz. 59-87.

67 Backer-Sommervogel, *op. cit.*, II, c. 631.

68 *Bibliographie*, nr. 1375. Zie Amado Alonso, *Identificación de gramaticos españoles clásicos*, in: *Revista de Filología Española*, 35, 1951, blz. 221-236, 224-225. Over hem Bataillon, *op. cit.*, II, blz. 263-270.

Allereerst kan men een antwoord geven op de opmerking van Sabbe, die in het begin van dit onderzoek is aangehaald, als zou de reden van het drukken van Spaanse boeken te Antwerpen gezocht moeten worden in de betere technische uitrusting der drukkerijen in de Scheldestad. Hiervan blijkt o.i. tot nu toe niets, althans niet voor het hier beziene tijdvak[69]. Alle boeken immers - op enige uitzonderingen na - zijn herdrukken van werken die reeds vele malen in het moederland zelf verschenen waren. Trouwens, ginds waren voldoende capabele uitgevers aanwezig. Men moet dan ook wel tot de conclusie komen dat het nadrukken geschiedde uit gewone overwegingen van handel, terwille van de verkoopmogelijkheden op het Iberisch schiereiland. De vele Antwerpse drukken, bewaard in Spaanse bibliotheken, wijzen ook in deze richting.

De keuze der auteurs laat tevens de conclusie toe dat zowel Nutius als Steelsius - en ook Willem Simon - goede relaties hadden met Spanje zelf: zij drukten practisch alleen de werken van bijzonder veelgelezen schrijvers, zowel op geestelijk als op profaan gebied. Men moet hier o.i. niet te snel denken aan de mogelijkheid van vingerwijzingen door te Antwerpen of Brugge woonachtige kooplieden. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat zij deze personen als intermediair voor hun handelsrelaties hebben gebruikt (zeker zullen zij dit gedaan hebben voor de verzending), doch zonder enig nader onderzoek zou het te ver gaan te beweren dat de Spaanse kooplui te Antwerpen de aanduidingen zouden gegeven hebben die de drukkers-uitgevers behoefden. Eerder moet men, althans naar onze smaak, bedenken dat het nadrukken zeer goed beïnvloed kan zijn vanuit Spanje zelf, met name dan natuurlijk

69 Franc. ab Osuna beweert het tegendeel, doch het is de vraag of deze vrome schrijver goed van de situatie op de hoogte was. In de Opdrachtbrief aan de hertog Francisco de Béjar van zijn *Alter sermonum liber super Missus est*, Antverpiae, S. Cock, Jan. (-Febr.) 1535, zegt hij dat de hertog er toe gekomen is ‘ut accedere solent viri literati, ad libros imprimendos in partibus istis Flandriae, ubi frequentius viget typographia quam apud Hispanienses’ (W. Nijhoff - M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540*, III, 's-Gravenhage, 1942, nr. 01217). Ab Osuna, die tussen 1534 en 1536 in de Nederlanden verbleef en verschillende werkjes te Antwerpen publiceerde, is vermoedelijk onder de indruk gekomen van de concentratie van drukkerijen in één stad.

vanuit Sevilla of desnoods ook vanuit Lissabon; doch dit laatste dan in mindere mate.

Immers, Sevilla en Antwerpen waren economisch zeer nauw met elkander verbonden. Dit blijkt duidelijk uit de moderne literatuur over de Antwerpse handel, al is dan een afzonderlijke studie over de betrekkingen met Spanje nog steeds niet ondernomen. In de jaren veertig van de zestiende eeuw begon in Antwerpen, na een periode van enige recessie, een opbloei. Er had veel export uit de Scheldestad naar Spanje plaats omdat daar het prijspeil aan het stijgen was; veel lichte draperie en tal van luxeartikelen vonden hun weg uit de Nederlanden naar Sevilla, dat meer en meer een uiterst belangrijk zeehandelscentrum ging worden. Spanje zelf exporteerde in het bijzonder wol, niet alleen naar Antwerpen, maar meer nog naar Brugge, waar de stapel van dit product gevestigd was[70]. Enige malen per jaar voeren handelsvloten vanuit Spanje rechtstreeks naar Antwerpen, van waaruit dan tal van aangevoerde artikelen hun weg vonden naar Parijs of elders in Frankrijk[71]. Naast wol importeerde Antwerpen uit het Iberisch schiereiland in hoofdzaak kruiden, drogerijen en suiker; zout kwam voornamelijk uit Frankrijk. Omgekeerd bestond niet minder dan 30% van de gehele export van de stad naar Spanje en Portugal uit laken en garens; daarnaast vallen metalen te vermelden, Oosterse waren, goederen uit de Oostzee, enz. Alles bijeen bedroeg de Antwerpse export naar Spanje in 1533 zeker 600.000 livres en de Brugse export 207.000 livres[72].

Daar Brugge voornamelijk georiënteerd was op Burgos en steden aan de kust van de Golf van Biscaye, moet het leeuwendeel van de Antwerpse handel met Spanje over Sevilla gelopen hebben. In de jaren die ons hier bezig houden, met name tussen 1550 en 1556, kwam in Sevilla meer dan 60% binnen van alle ‘remesas’,

70 H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth - sixteenth centuries)*, II, *Interpretation* (Louvain, 1963), blz. 177-190. Betreffende de economische literatuur beperken wij ons hier tot het strikt noodzakelijke, omdat hierin het nieuwste is verwerkt.

71 E. Coornaert, *Les Français et Anvers au XVIe siècle*, in: *Revue de Synthèse*, 83, 1962, blz. 195-207; aldaar blz. 197.

72 V. Vazquez de Prada, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, *Introduction* (Paris, [1961]), hfst. IV en V; blz. 27.

d.w.z. geldzendingen in wissels e.d.[73] Na het grote bankroet van 1557 werd Sevilla meer en meer de stad waarop de wereldpolitiek van Filips II ging steunen. De export van Antwerpen naar de handelsmetropool aan de Guadalquivir steeg sterk, mede door de reeds genoemde voortdurende prijsstijgingen; in de jaren zestig ging Sevilla zelfs het hoofdelement van de Antwerpse relaties uitmaken[74]. Dit feit is niet denkbaar zonder aan te nemen dat reeds eerder zeer nauwe betrekkingen tussen beide steden hebben bestaan.

Sevilla was immers, naar algemeen bekend is, het centrum voor de handel op de Amerikaanse landen. De wetgeving t.o.v. vreemdelingen beschouwde de Vlamingen evenwel als buitenlanders aan wie alle handel en verkeer, dus ook reizen, met Las Indias verboden waren. Maar sommige Vlamingen en Walen uit de omgeving van Karel V wisten ontheffing van de verboden te krijgen en voordelen te verwerven. De wetgeving op dit gebied was aanvankelijk nog al streng, doch zij werd in de jaren 1524-1526 aanmerkelijk verzacht. Maar protesten van Spaanse zijde hadden tot gevolg dat in 1538 opnieuw alle handel van vreemdelingen met de Indiën werd verboden, noch ook zouden buitenlanders zich daar mogen vestigen. Als enige mogelijkheid om aan deze bepalingen te ontkomen, bleef naturalisatie over. Deze was reeds door Ferdinand de Katholieke toegestaan aan de buitenlanders te Sevilla, Cadiz of Jerez, die 15 tot 20 jaar daar woonachtig en gehuwd waren en vaste goederen bezaten; kinderen, in Spanje geboren, zouden dan eveneens als Spanjaarden beschouwd worden. Filips II maakte deze naturalisatiemogelijkheid in 1561 evenwel veel moeilijker[75]. Het is daarom begrijpelijk dat kooplui uit de Neder-

73 Zie een mededeling van Ramón Caranda in het verzamelwerk *Charles Quint et son temps* (Paris, 1959), blz. 201.

74 Van der Wee, *op. cit.*, blz. 221-224. De studie van P. Chaunu, *Séville et la* '*Belgique*', *1555-1648*, in: *Revue du Nord*, 42, 1960, blz. 259-292, is voor ons doel zonder belang daar de auteur poogt een oorzakelijk verband te zien tussen het conjunctuur-verloop van Sevilla en het op-en-neer gaan van de oorlog in de Nederlanden.

75 Zie Richard Konetzke, *La legislación sobre immigración de extranjeros en América durante el reinado de Carlos V*, in: *Charles Quint et son temps* (Paris, 1959), blz. 93-111, vooral blz. 95-104. R. Konetzke, *Die Indianerkulturen Alt-Amerikas und die spanisch-portugiesische Kolonialherrschaft* (Frankfurt a. M., 1965, blz. 289-290, 65-68.

landen zich te Sevilla vestigden om van deze bepalingen te profiteren. Er waren dus handelshuizen of kantoren van Vlaamse origine, die eigenlijk hun hoofdkantoor in Antwerpen hadden[76]. En daarnaast waren er te Sevilla nog de huizen der Spaanse kooplieden, die in Antwerpen gevestigd waren. Het bekende geheime rapport van Hieronymo de Curiel aan Margaretha van Parma, geschreven in augustus 1566, noemt van de ongeveer zeventig Spaanse kooplieden in de Scheldestad, niet minder dan vijftien namen van personen die allen connecties hebben met Sevilla en ook wel met Medina del Campo[77].

Het is derhalve wel duidelijk dat het voor de Antwerpse drukkers Nutius en Steelsius niet al te moeilijk moet zijn geweest inlichtingen over de Spaanse boekenmarkt te verkrijgen. De werken van Domingo de Valtanás O.P. beheersten zelfs de markt te Sevilla tussen 1555 en 1558. W. Simon herdrukte diens *Confessionario* in 1556 en moet dus wel rechtstreeks zijn inlichtingen daarvandaan gehad hebben. Hetzelfde geldt voor de boeken van Ponce de la Fuente, die door Steelsius in 1554-'55 werden uitgegeven en door Simon in 1556, al bedenke men hierbij wel dat de auteur in de Nederlanden had vertoefd. Nutius was in zijn jonge jaren in Spanje geweest en had misschien nog wel banden met dit land, temeer omdat hij zelf Spaans sprak. Dit alles wijst o.i. op inlichtingen uit Spanje zelf, waarbij men allereerst moet denken aan Sevilla.

Antwerpen was bovendien het meest belangrijke financiële centrum van de Habsburgse monarchie. In deze monetaire zaken kan men zelfs spreken van een soort as tussen Medina del Campo en de Scheldestad, totdat het bankroet van 1557 aan de positie van beide steden een zware slag toebracht[78]. Bedenkt men hierbij dat Medina del Campo het knooppunt bij uitstek was voor boekhandelaren, die zaken deden tussen Frankrijk en Castilië - met name vanuit Lyon - en dat Antwerpen veel verbindingen had met

76 Een voorbeeld is Gillis Hooftman - zoon van de Antwerpse calvinist Gillis Hooftman - die te Sevilla resideerde (Vazquez de Prada, *op. cit.*, blz. 186-187).

77 L. van der Essen, *Épisodes de l'histoire religieuse et commerciale d'Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle. Rapport secret de Géronimo de Curiel, facteur du roi d'Espagne à Anvers, sur les marchands hérétiques ou suspects de cette ville (1566)*, in: *Bull. Comm. Roy. d'Hist.*, 24, 1911, blz. 321-362; zie ook 361 nt. 2.

78 Van der Wee, *op. cit.*, blz. 199-207, 220.

Lyon[79], dan is zonder veel omwegen duidelijk, dat naast Sevilla ook hier een mogelijkheid lag om geïnformeerd te raken over werken, die in Spanje voortdurend herdrukken beleefden. Ook met Valladolid schijnen veel betrekkingen te hebben bestaan, omdat deze stad, waar belangrijke uitgevers waren gevestigd, lag aan de grote weg van Burgos naar het Zuiden[80].

En dan waren ten slotte ook de handelsbetrekkingen met Lissabon van groot belang. De Portugese koning had, na een proefneming sinds 1494, in het jaar 1499 definitief een factor in Antwerpen geïnstalleerd, die tot voornaamste taak had te zorgen voor de verkoop der Indische en Afrikaanse specerijen: de totale opbrengst van dit product ging in haar geheel naar de Scheldestad. Toch bleven de Portugese specerijen de concurrentie ondervinden van Venetië, dat in Alexandrie' kocht. In 1525-'26 steeg deze import in Antwerpen tot zelfs iets meer dan 50%. Doordat in 1539 Frankrijk en Turkije een verbond sloten werd de landweg van Antwerpen naar de Middellandse Zee totaal geblokkeerd. Het centrum voor de Portugese specerijenhandel werd dan ook meer en meer Lissabon zelf: in 1548 werd de factorij weer opgeheven, al bleef de Scheldestad een zeer belangrijk transitocentrum voor de Oostzee en Noord-Duitsland, terwijl Venetië veel zwakker bleef[81]. Al met al bestonden echter ook buiten deze handel nog zeer veel connecties op andere gebieden tussen Taag en Schelde, zodat o.i. ook Lissabon, waar eveneens nogal wat Spaanse boeken werden gedrukt, als informatiecentrum niet helemaal over het hoofd kan worden gezien.

Tot hiertoe kan men dus zeggen dat Nutius en Steelsius Spaanse devotielectuur drukten uit louter commerciële overwegingen, het-

79 H. Lapeyre, *Une famille de marchands: les Ruiz. Contribution à l'étude du commerce entre la France et l'Espagne au temps de Philippe II* (Paris, 1955), blz. 563-573: zeer veel gegevens. C. Pérez Pastor, *La imprenta en Medina del Campo* (Madrid, 1895), blz. X-XI, zet uiteen dat de stad méér een centrum was van boekhandelaars - en wat daarbij hoorde - dan van drukkers. Verder geeft hij een lijst van uitgaven uit Medina del Campo.

80 Gonzalo Menéndez Pidal, *Los caminos en la historia de España* Madrid, 1951, die ook kaarten geeft, opgesteld volgens het reisboek van Juan Villuga, 1543. Een duidelijke en overzichtelijke kaart van de hoofdverbindingen van Antwerpen in Vazquez de Prada, *op. cit.*, blz. 34.

81 Van der Wee, *op. cit.*, blz. 153-157. In 1556 was er weer een factor in Antwerpen aanwezig.

geen niet alleen te concluderen valt uit het feit dat zij alleen veelgelezen auteurs uitgaven, doch tevens uit het feit dat er door de stijging van het prijspeil in Spanje voor hen goed te verdienen viel. De Nederlandse drukken zijn vermoedelijk relatief goedkoop geweest op het Iberisch schiereiland, want pas na de hongersnood van 1556/7 gingen in Antwerpen de lonen van de geschoolde arbeidskrachten - onder welke men toch ook zetters en drukkers moet rekenen - vrij sterk omhoog[82]. Nauwe contacten met Spanje zelf, in hoofdzaak met Sevilla, doch ook wellicht met Medina del Campo, Vallodolid en Lissabon, moeten het hun mogelijk gemaakt hebben zich op vrij gemakkelijke wijze op de hoogte te houden van hetgeen in Spanje gangbaar was.

In de richting van export wijzen ook de vele herdrukken van een aantal boeken, zoals die van Jarava, Guevara, Montesino, Azpilcueta, Luis de Granada, Erasmus. Want de Spaanse kolonies in de Nederlanden waren te bescheiden dan dat deze dit alles ook maar voor een klein gedeelte hadden kunnen consumeren. De Natie van Castilië te Brugge telde in een plenaire zitting van 1525 slechts 47 aanwezigen en in 1552 nog maar 41; in 1562 bedroeg het aantal Spanjaarden 61 en in 1573 een tiental minder. Deze Natie vormde een consulaat waaraan de te Antwerpen woonachtige Spanjaarden onderworpen waren. Laatstgenoemden verklaarden in 1551-'52 dat zij in aantal ver de meerderen waren van hun landslieden in de Vlaamse handelsstad[83]. In Antwerpen namen in 1549 bij de inhuldiging van Filips II 50 Spanjaarden aan de feestelijkheden deel en 20 Portugezen. In 1552 zijn er evenwel 200 Spanjaarden en 100 Portugezen, terwijl men in 1560 telt 38 ongehuwde Spanjaarden en 60 families, zonder hun kommiezen en employés; en in 1566 waren er ongeveer 70 gezinshoofden[84]. De

82 E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen. Avec un résumé français*: *Le salariat et la faim. Le niveau de vie à Anvers au XVe et XVIe siècles* (Antwerpen, 1960), blz. 272-373.

83 J. Maréchal, *Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècle)*, in: *Ann. Soc. d'Émul. à Bruges*, 88, 1951, blz. 46. J.A. Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais*, *Espagnols*, *Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne* (Louvain, 1925), blz. 61.

84 Goris, *op. cit.*, blz. 69-70; vgl. boven, tekst bij nt. 77.

meeste dezer personen dreven handel; sommige hunner hadden een zoutraffinaderij of zeepfabriekje; grote beurszaken deden zij niet en wanneer men ze vergelijkt met de Duitsers en Italianen in Antwerpen, vormen zij een groep zeer bescheiden lieden. Op een enkele uitzondering na, zoals bv. de bekende firma Perez, waren zij dus kleine, eenvoudige zakenlui[85]. Aan de Leuvense Universiteit waren ook wel Spanjaarden, doch hun getal was betrekkelijk klein. Van 1 september 1542 af tot 10 januari 1560 lieten zich hier 135 Spanjaarden inschrijven; onder hen bevonden zich uiteraard ook zoons van 'Nederlandse' Spanjaarden. Een verslag uit 1558 van de hand van de Dominicaan Baltasar Perez betreffende de houding in geloofszaken van zijn medestudenten - hijzelf had zich in september 1556 laten immatriculeren - geeft bovendien nog enige namen, die men niet in de officiële registers terugvindt. Alles bijeen zijn er dus rond 150 studenten geweest over al deze jaren tesamen[86]. Uiteraard waren er ook nog wat Spanjaarden aan het hof te Brussel, maar de som der Spanjaarden in de Zuidelijke Nederlanden is toch niet van die aard geweest, dat men daarop uitgaven kon bouwen zoals Nutius en Steelsius die in het licht zonden, dat is zeker[87]. Daarbij valt dan nog op te merken dat buiten deze kringen de kennis van het Spaans in zeer geringe mate of helemaal niet aanwezig is geweest. Niet voor niets schrijft Filips II meermalen aan Margaretha van Parma dat zij belangrijke of geheime zaken in het Spaans moet schrijven; hij wijst er dan op dat men hier te lande daarin zéér weinig bedreven is; daarom schrijft hijzelf, zegt hij, over aangelegenheden van gewicht ook in die taal.

III

Wanneer in het bovenstaande is duidelijk geworden hoezeer de Antwerpse productie van Spaanse boeken gericht was op, en ver-

85 Vazquez de Prada, *op. cit.*, blz. 163.

86 J. Ign. Tellechea Idígoras, *Españoles en Lovaina en 1551-1558. Primeras noticias sobre el bayanismo*, in: *Revista Española de Teología*, 23, 1963, blz. 21-45. A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV: *Février 1528 - Février 1569*, Bruxelles, 1961.

87 De slecht-gehonoreerde en moeizaam betaalde soldaten zijn zeker niet afnemers van belang geweest.

bonden met de markt op het Iberisch schiereiland, ligt het voor de hand dáár de oplossing te zoeken van de vraag waarom de firma's Nutius en Steelsius in 1559 plotseling ophielden religieuse literatuur uit te geven. M.a.w.: wat speelde zich in Spanje af op godsdienstig terrein tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw[88]?

Het zijn de Katholieke Koningen Ferdinand en Isabella geweest, die door hun initiatieven de bodem hebben bereid waaruit het godsdienstig leven van het 16e eeuwse Spanje zó weelderig kon opschieten dat men onwillekeurig verbaasd staat wanneer men de rijke en veelzijdige bloei er van in ogenschouw neemt. De bijzonder nauwe verbinding die van ouds in Spanje tussen Staat en Kerk bestond, deed deze twee vrome vorsten zich verplicht achten over te gaan tot maatregelen, die de lethargie der Middeleeuwse Kerk zouden doen ophouden. Zij begonnen dan ook met een hervorming van de wereldgeestelijken en toen deze eenmaal in gang gezet was, namen zij op aansporen van de Hieronymiet Fernando de Talavera y Mendoza (1426-1507) de hervorming der kloosters ter hand. Deze vrome monnik was vele jaren de biechtvader van het koninklijk

88 Het meest bekende werk over dit onderwerp is wel dat van M. Bataillon over *Erasmus en Spanje.* Het is een standaardwerk van de grootste betekenis dat echter sinds zijn tweede herziene en vermeerderde druk in 1950 voortdurend aangevuld wordt door tal van grote en kleine studies over allerlei belangrijke en dikwijls tot heden onbekende geestelijke schrijvers. Daardoor wordt de voorstelling, die Bataillon van het geestelijke leven tijdens de eerste helft van de 16 eeuw in Spanje ontworpen heeft, langzaamaan gewijzigd; met name legt men minder nadruk op het Erasmisme en ziet men het anders en met meer perspectief dan Bataillon.

Een volledige geschiedenis van de Spaanse spiritualiteit, waarvan de 16e en 17e eeuwen de kern uitmaken, moet evenwel nog worden geschreven. Wanneer men weet dat de Spaanse vromen rond 3000 boeken hebben geschreven, begrijpt men dat zulk een geschiedenis niet spoedig zal verschijnen en dat voorlopig heel wat lacunes in onze kennis zullen blijven bestaan. Aldus José Maria de la Cruz Moliner aan het einde van zijn overzicht betreffende de *Espiritualidad española en los siglos XVI y XVII*, in: *Corrientes* (vgl. nt. 46), blz. 120-121.

Een aanvullende en corrigerende bespreking van Bataillon geeft het interessante artikel van Eug. Asensio, *El erasmismo y las corrientes espirituales affines*, in: *Revista de Filología Española*, 36, 1952, blz. 31-99. Op blz. 44 zegt hij dat het de bedoeling van Bataillon is de invloed van Erasmus in Spanje te laten zien. Daartegenover wil hij aandacht vragen voor andere bronnen waarvan de stromen zich vermengen met de erasmiaanse rivier, nl. de Bijbel bij de Joden, bekeerlingen en ‘oude christenen’; de franciscaanse spiritualiteit en het zand van de religieuse vernieuwing, dat langs verschillende wegen uit Italië kwam.

echtpaar, totdat hij in januari 1493 benoemd werd tot eerste aartsbisschop van het pas-veroverde Granada. Als zodanig was hij onvermoeibaar werkzaam aan de bekering der Moren en Joden, en in het onderricht geven aan het eenvoudige volk, dat in religieus opzicht zeer laag ontwikkeld was. Men kan hem dan ook beschouwen als een ideaal voorbeeld van een waarachtig bisschop uit het voorreformatorisch tijdperk[89]. Nadat hij het hof verlaten had, werd zijn plaats ingenomen door de Franciscaner-Observant Fransisco Jiménez de Cisneros (1436-1517), die in 1495 door Isabella verheven werd tot aartsbisschop van Toledo - en daarmee tot primaat van Spanje - alsmede tot kanselier van Castilië. Nadat hij indertijd van wereldpriester Franciscaan geworden was, had hij drie jaren als kluizenaar geleefd. Hij was iemand met een zeer diep innerlijk godsdienstig leven, toegewijd aan de contemplatie, steeds ook in veelvuldig contact met andere godvruchtige personen die het beschouwend leven waren toegedaan[90]. Ook als kerkvorst bleef hij zijn regel trouw en betrachtte hij de grootste eenvoud. Zijn daden vonden steun in zijn waarachtige en diepe mystiek, die evenwel een nuchtere zin voor de werkelijkheid niet uitsloot[91]. Eenmaal in zijn hoge functies geplaatst, werd hij weldra de figuur die de Katholieke Koningen inspireerde tot maatregelen ter hervorming van de mannen- en vrouwenkloosters, waarvoor ook hijzelf tal van verordeningen uitvaardigde[92]. Hij stichtte de Uni-

89 *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, IX, 1964, c. 1278. Tarcisio de Azcona, O.F.M. CAP., *Isabel la Católica. Estudio crítico de su vida y su reinado* (Madrid, 1964 = Biblioteca de Autores Christianos, 237), blz. 575-588; over de hervorming der wereldgeestelijkheid, aldaar blz. 462-481.

90 Contemplatio, beschouwing, is een vorm van inwendig gebed. Men onderscheidt een 'verworven' beschouwing (ordinaria, acquisita) en een 'ingestorte' (infusa). Deze laatste is de beschouwing in eigenlijke zin, die men ook wel 'mystiek' noemt, d.w.z. een onmiddellijke ervaring van de goddelijke of transcendentale werkelijkheid; zij gaat uit boven het normale bewustzijn en boven verstandelijk te verkrijgen kennis (visioenen behoren niet tot het wezenlijke hiervan). Het begrip 'mystiek' is daarom zeer moeilijk te omschrijven (zie *Lexikon. f. Theologie u. Kirche*, s.v. Beschauung; Mystik). De klassieke schrijvers der mystiek, zoals S. Teresa de Ávila, S. Juan de la Cruz en S. François de Sales spreken over de contemplatio infusa. Men zie ook het *Theologisch Woordenboek* onder hoofdred. van Dr. H. Brink, O.P., 3 dln., Roermond-Maaseik, 1952-1958, s.v. contemplatie, mystiek.

91 De Azcona, *op. cit.*, blz. 595-596.

92 *Op. cit.*, blz. 594-620.

versiteit van Alcalá de Henares, die een totale vernieuwing in de theologie teweeg bracht op basis van de leer van S. Thomas van Aquino. Hij richtte tevens de aandacht op een hernieuwde, rechtstreekse studie van de Bijbel, welke studie hij bevorderde door de onder zijn leiding en op zijn kosten tot stand gebrachte prachtige polyglotte uitgave, die tussen 1514 en 1517 tot voltooiing kwam. Alle grote geleerden van die dagen hadden aan de uitgave meegewerkt[93]. Daarnaast liet Jiménez een groot aantal werken drukken uit de Middeleeuwse stichtelijke lectuur en mystiek, juist ten behoeve van de kloosterlingen[94]. Met name moet hier genoemd worden de *Vita Christi* van de Karthuizer Ludolf van Saksen (†1378), dat het meestgelezen boek van de late Middeleeuwen was; dit werk werd op last van koning Ferdinand in het Castiliaans vertaald door de Franciscaan Ambrosio Montesino - bisschop van Cerdeña, die een grote reputatie genoot als auteur van door Isabella graag gelezen devote verzen - en dan in 1502 te Alcalá in een prachtuitgave gedrukt. Het boek heeft een enorme invloed gehad op het Spaans geestelijke leven en werd veel gebruikt door de gewijde redenaars, omdat Montesino er een methodische inhoudsopgave aan had toegevoegd. Het was ook op verzoek van koning Ferdinand zelf dat Montesino de *Epistels en Evangeliën* der liturgie in het Spaans vertaalde (1512), die zeer veel werden uitgegeven, ook door Steelsius. Cisneros heeft eveneens de verspreiding bevorderd van enige werken van de bekende Florentijner Dominicaan Hieronimo de Savonarola. Naast dit alles moet men als veelgebruikt devotiewerk, dat rond 1500 in Spanje grote bekendheid begon te krijgen, ook noemen de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen; het stond in die dagen echter nog te boek als *Contemptus Mundi* en

93 *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, VIII, 1963, c. 595, s.v. Polyglotten: ‘Der griechische Text des Neuen Testaments ist besser als der Erasmische von 1516’. Een van de voornaamste medewerkers aan de griekse tekst was de tot heden practisch onbekende Kretenser Demetrius Ducas. Zie over hem en zijn verdiensten D.J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe* (Cambridge (Mass.), 1962), blz. 223-255: *Demetrius Ducas*, *Cretan Pioneer of Hellenic Studies in Spain and an Editor of the Polyglot Bible.*

94 De persoonlijke opvattingen van Jiménez de Cisnéros over het geestelijk leven zijn nog niet bestudeerd; aldus Pedro Sáinz Rodriguez, *Influencia de los místicos italianos en España*, in: *Corrientes* (vgl. nt. 46), blz. 553.

werd nog niet aan hem toegeschreven. De *Vita Christi* en de *Imitatio Christi* hadden grote invloed op de Zalige Juan de Ávila, die van 1520 tot 1525 te Alcalá studeerde en zelf op zijn beurt een grote rol speelde in de godsdienstige opleving van zijn tijd[95].

Aldus ontstond, in beweging gezet door de Katholieke Koningen[96] met steun van Talavera en Cisneros, rond 1500 in Spanje een godsdienstige renaissance, die sterk gericht was op de mystiek en inwendige vroomheid. De verschillende hernieuwde kloosterorden zagen de tekenen van de tijd: zij gingen zich met een indringende catechese der geloofsleer tot de massa richten, waarvan zij de onwetendheid en demoralisatie maar al te goed zagen. In het bijzonder de Franciscanen en Dominicanen namen het werk aan het heil der zielen krachtig ter hand: zij gingen alom op het platteland prediken en schuwden de arbeid in afgelegen bergstreken en moeilijk-toegankelijke gebieden niet. Vele beroemde professoren met klinkende namen gaven aan deze arbeid daadwerkelijk hun krachten. Weldra ontstond ook een uitgebreide literatuur van practische aard om de eenvoudige gelovige leiding te geven op zijn weg naar het hiernamaals[97]. Zo groeide allerwege een waarachtige vroomheid, die zich deed kennen in talloze ijverige priesters, godzoekende leken en vele oprechte 'beatas', d.w.z. bijzonder vrome vrouwen, van wie sommige zelfs met visioenen

95 Men zie over dit alles Bataillon, *Erasmo*, I, hfst. I, met name blz. 51-60; J. Tarré, *La traducción española de la* '*Imitación de Cristo*', in: *Analecta Sacra Tarraconensia*, 15, 1942, blz. 101-127. Vgl. boven, blz. 30-31.

96 'Finalmente, este capítulo demuestra meridianamente cuán alejados de la verdad discurren quienes piensan en la Inquisición como causa de la conservación de la fe durante el siglo XVI. El fenómeno es bastante más interior y sólo será comprendido plenamente por quien haya experimentado los efectos vitales de una honda reforma religiosa. El siglo XVI, con su ascetismo y con su lanzamiento místico, con su teología y con su expansión proselitista, está en germen en la reforma de Fernando e Isabel'. Aldus De Azcona, *op. cit.*, blz. 622. Een ander uitstekend kenner zegt: 'La reforma cisneriana y la simpatía del gran cardenal por la literatura mística y aun por los místicos *experimentales* de su tiempo, tal cómo la célebre Beata de Piedrahita fueron factores muy importantes en el desarrolo de nuestra espiritualidad' (Pedro Sáinz Rodriguez, *op. cit.*, blz. 553).

97 V. Beltrán de Heredia, O.P., *Directrices de la espiritualidad dominicana en Castilla durante las primeras décadas del siglo XVI*, in: *Corrientes* (vgl. nt. 46), blz. 177-202, met name blz. 186-190.

begiftigd werden[98]; zij allen streefden naar een inwendig-godsdienstig leven, dat reeds hier op aarde zich voortdurend richt op God.

De bloei op het geestelijk erf was evenwel zó overdadig dat valse scheuten niet konden uitblijven. Al vroeg is er sprake van het *iluminisme* welks aanhangers met een verzamelnaam *alumbrados* ('verlichten')[99] werden genoemd. Een terzake kundig en kritisch man als Pater Román de la Inmaculada ziet deze stroming als een fase van de religieuse beweging, die sinds het Westers Schisma (1378-1417) dat het kerkelijk leven allerwege geknakt had, gedurende de 15e eeuw in heel Europa bestond. De neiging om het gezag van de hiërarchie en allerlei uiterlijkheden in het beoefenen van de godsdienst te verwerpen, een spirituele onrust dus, was algemeen[100]. Bij zulk een geestesgesteldheid kan het licht gebeuren dat degenen, die schijn niet kunnen onderscheiden van waarheid, zich vergissen in de weg die zij willen volgen. Heel in het bijzonder geldt dit voor de moeilijke weg in het geestelijk leven. Men zag toentertijd dan ook allerlei mensen zich in hun geloofsleven overgeven aan vormen van godsdienstbeoefening die met de kern van de zaak weinig of niets te maken hebben, dus eigenlijk randverschijnselen zijn. Ofschoon men in het iluminisme allerlei richtingen kan onderscheiden, kan men toch ook zien dat deze richtingen, zeker in de eerste helft van de zestiende eeuw, gemeen hebben een sterk streven naar individuele vernieuwing en diepe persoonlijke ingekeerdheid, een streven derhalve naar een soort mystiek; men wilde ook tal van bestaande gewoonten hervormen volgens welke geloof en vroomheid sinds lang beleefd werden. In het algemeen echter

98 Román de la Inmaculada, O.C.D., *El fenómeno de los alumbrados y su interpretación*, in: *Ephemerides Carmeliticae*, 9, 1958, blz. 49-80, met name blz. 54-55, 80.

99 In peioratieve zin wordt het woord pas in 1526 gebruikt; vóórdien had het een normale betekenis (Román de la Inmaculada, *op. cit.*, blz. 52). In die gewone betekenis, die aanduidt groepen mensen welke streven naar de evangelische volmaaktheid en naar de inspiratie van de H. Geest - met een zekere minachting voor de kerkelijke hiërarchie - komt het woord voor het eerst voor in de vertaling van de *Brieven* van S. Catharina van Siena (Alcalá, 1512), eveneens ondernomen op aanwijzing van Cisnéros. Toen het woord evenwel vóór deze tijd in het Castiliaans verscheen, duidde het homosexualiteit aan (Asensio, *El erasmismo*, blz. 71-72).

100 Román de la Inmaculada, *op. cit.*, blz. 53-54.

bevatten de verkondigde leerstellingen geen echte dwalingen of voor de Kerk gevaarlijke afwijkingen[101]. Het doet er hier ter plaatse weinig toe onder welke invloeden deze stromingen stonden: men heeft ze gezocht in het Franciscanisme, bij de Italiaanse en Duitse mystieken, bij de Joden en de Moren; het spreekt vanzelf dat er invloeden waren, want Spanje was in die dagen bepaald niet afgesloten van de rest van Europa, zeker niet van Italië. Het staat echter wel vast dat het iluminisme bij sommige personen trekken vertoonde die niet orthodox waren of als gevaarlijk werden beschouwd: de pseudo-mystiek was veel verbreid. Maar pas in 1524 trad de Inquisitie er tegen op en wel tegen de groep der *dejados* of *abandonados* ('door God verlatenen'), waartoe veel ongeletterden behoorden. Zij verweet de aanhangers quietistische neigingen en praktijken; vervolgens zouden zij leren dat onthechting de enig goede vorm van gebed zou zijn, dat uitwendige devoties en ceremonies niets te beduiden hebben, dat mondgebeden en biecht waardeloos zijn[102]. Op 23 september 1525 vaardigde Alfonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla (†1538), als Inquisiteur-Generaal een Edict uit, dat de leer der alumbrados in het koninkrijk Toledo min of meer omschreef en tevens verbood. Volgens Pater Román evenwel - hij maakt zijn mening zeer aannemelijk - zag het H. Officie in het iluminisme als zodanig echter geen kwaad, want het had het al vele jaren laten voortbestaan. Maar de inquisiteurs waren opgeschrikt door het lutheranisme en wilden a.h.w. een codex hebben om gevaarlijke nieuwigheden te lijf te kunnen gaan. Die leer wordt dan ook in het Edict expliciet genoemd. De leden der inquisitie-tribunalen hadden bovendien geen heldere voorstellingen van de 'leer' der iluministen, want zij moesten afgaan op wat zij wisten van horen-zeggen: er waren geen geschriften. Zij wilden het kwaad in de wortel aantasten en veroordeelden daarom op basis van wat elders, in Duitsland dus, gebeurde. En zij veroor-

101 *Op. cit.*, blz. 76.

102 *Op. cit*, blz. 59-61. Het is onjuist te menen dat de dejados niet werkten voor hun levensonderhoud en hun gezinnen lieten verkommeren, zoals men wel eens kan lezen (*op. cit.*, blz. 63 nt. 27). Een uiteenzetting van hun devoties en godsdienstige praktijken, steunend op inquisitoriale gegevens, kan men lezen bij Bataillon, *Erasmo*, I, blz. 194-206.

deelden ook wat zij meenden uit de proposities te kunnen afleiden[103]. Inderdaad, de redeneermethode der laat-scholastiek leidde tot dit laatste maar al te licht. Dom Knowles constateert deze tendens bij allerlei denkers uit de 14e eeuw; zij allen worden gedreven door de zucht om bepaalde opvattingen en stelsels tot het uiterste door te drijven en om logische processen tot absurde consequenties uit te rekken[104]. Dit systeem valt ook op bij de processen voor de inquisitie-rechtbanken in Spanje en elders. Voeg daarbij de opvattingen die men in Spanje had over Luther en zijn leer. Over de Rijskdag van Worms (1521) was men nauwkeurig geïnformeerd; pas later werd de kwaadsprekerige Joh. Cochlaeus een weinig bekend. Daarenboven waren al in 1520-'21 vage berichten over Luther in Spanje beginnen te circuleren. Reeds in 1521 had dan ook de Inquisiteur-Generaal Adrianus van Utrecht maatregelen genomen tegen het binnenkomen van Lutherse werken, hetzij in het Latijn, hetzij in het Spaans. Sindsdien zat de Inquisitie bepaald niet stil, zoals het onderzoek van Longhurst heeft aangetoond: in haar documentatie is steeds sprake van de 'heresiarcha' en diens verderfelijke invloed[105].

103 Román de la Inmaculada, *op. cit.*, blz. 61-63, 76-78. Ik ben het niet eens met de vage, algemeen-gehouden bewering van de auteur, dat in de rechtbanken mannen zitting hadden wie het ontbrak aan gedegen theologische vorming en wie men eveneens iedere waarachtige geestelijke en humanistische vorming moet ontzeggen (*op. cit.*, blz. 77). Vgl. bv. B. Llorca, S.J., *La inquisición en España*, 3a ed. (Barcelona, 1954), blz. 272-273: 'En teoría los principios eran claros, y en la discusión de los procesos de los alumbrados bien claramente manifestaban los inquisidores y teólogos que sabían distinguir perfectamente entre los principios de la verdadera mística y las aberraciones de los alumbrados. Pero la práctica era muy diferente. Frente a los casos de fenómenos extraordinarios, verdaderos o imaginados, se manifestaba cierta predisposición, por temor de que se tratara de un caso más de alumbrados'. Uiteraard zijn de inquisiteurs niet allemaal topfiguren geweest.

104 M.D. Knowles, *A characteristic of the mental climate of the fourteenth century*, in: *Mélanges offerts à Étienne Gilson* (Toronto-Paris, 1959), blz. 315-325.

105 L. Pfandl, *Das spanische Lutherbild des 16. Jahrhunderts*, in: *Hist. Jahrbuch*, 50, 1930, blz. 464-497; 51, 1931, blz. 47-85, 485-537; aldaar de conclusies op blz. 535-537, J.E. Longhurst, *Luther in Spain*: *1520-1540*, in: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 103, 1959, blz. 66-93; uit processen blijkt evenwel dat de gewone man eigenlijk weinig *nauwkeurig* wist van Luther en diens leer (blz. 74). Daarom was de Inquisitie dan ook wel eens mild in haar oordeel en kwamen de 'schuldigen' er met lichte straffen af.
Het werk van Juan Sanchez Montes, *Franceses*, *protestantes*, *turcos*. *Los españoles ante la política internacional de Carlos V* [Pamplona], 1951, stelt teleur. Het legt de nadruk op de idee der *Universitas Christiana*, die Spanje bezielde. Over de houding t.o.v. Luther spreekt de auteur op blz. 61-72, waar hij de hem onbekende Pfandl aanvult met enige citaten uit brieven en uitspraken van de Cortes.
De titel van het boek van Ricardo V. Felice, *Lutero en España y en la América Española. Fisionomía moral del fundador del protestantismo* New York, 1956, is misleidend; het werk bespreekt niet de opvattingen over Luther, doch is een biografie.

Men kan zich dus wel voorstellen dat het iluminisme en het daarmee verbonden gevaar van pseudo-mystiek sinds 1525 voor de Inquisitie in Spanje gedurende de gehele 16e en 17e eeuw een ware nachtmerrie zijn geweest: overal meende men de spookverschijnselen er van te zien. Ook in Erasmus' streven naar verdieping zag men het gevaar van lutheranisme en iluministische neigingen, of erger nog: regelrechte 'ketterijen'. Het blijkt overvloedig uit het boek van Bataillon over dit onderwerp. Niet altijd ten onrechte overigens zag de Inquisitie het zo. Het H. Officie had nu eenmaal de taak het orthodoxe geloof te beschermen en eenvoudig was die taak bepaald niet. Het zag zich gesteld tegenover vormen van spiritualiteit en tegenover uitlatingen, die precies tussen het orthodoxe katholicisme en het protestantisme in stonden, vormen en uitlatingen die subjectieve innerlijkheid boven alles stelden en bijzonder sterke nadruk legden op het geloven in Christus, en daarom lange tijd méér waren 'une soeur rivale' dan de vijand van het protestantisme[106]. Hoe moeilijk het was in deze zaken van de vóórtridentijnse geloofsleer - die in vele opzichten nog niet vastgelegd was - helder te oordelen blijkt niet alleen uit de heftige debatten die zich op het Concilie van Trente zelf afspeelden, maar ook uit de oordeelvellingen over een man als Juan de Valdés[107]. Zijn geestelijke leer, die men kortweg het *Valdesianisme* noemt, kan men zelfs tot op de dag van vandaag moeilijk omschrijven: momenteel ziet men in hem een ongetwijfeld diep-godsdienstig man, die uitwendige ceremoniën afwees, adogmatisch werd en ten slotte a-hiërarchisch zonder zich direct tégen de Kerk te richten, maar die

106 Bataillon, *Diffusion* (vgl. nt. 44), blz. 103; Bataillon, *De Savonarole* (vgl. nt. 50), blz. 25.

107 Geboren te Napels, van 1525 tot 1529 in Spanje; dan terug naar Napels, waar hij in 1541 overlijdt.

zich wel aan de uiterste rand van Haar bevond[108]. Het is daarom geen wonder dat men de eenvoudige zielen, bij wie licht verkeerd begrip onstaat, wilde beschermen tegen de mystiek - die niet voor iedereen is - of wat daarvoor moest doorgaan. De inquisitie bezag daarom alles wat daarmee van dichtbij of van verre in verband stond of kon staan, met een wantrouwend oog. Vooral boeken in de volkstaal die over deze onderwerpen handelden, waren het voorwerp van strenge controle. Geleerde theologische werken in het latijn, die toch door weinigen bestudeerd werden, liet men relatief gemakkelijk passeren. Veelbetekenend voor de bijna achterdochtige zorg der Inquisitie is hetgeen San Ignacio de Loyola in de jaren 1525 en daarna overkwam: wegens zijn uitzonderlijke levenswijze werd hij tot driemaal toe in Alcadá en Salamanca ondervraagd, omdat men in hem een nieuwe alumbrado vermoedde, doch telkens kwam vast te staan dat hij dit niet was[109]. En in 1532-'33 kwam Juan de Ávila met de Inquisitie in aanraking, ook zonder ernstige gevolgen overigens.

Toen in 1546 de stroeve Asturiër Fernando de Valdés (1483-1568) aartsbisschop van Sevilla was geworden en het jaar daarop tevens Inquisiteur-Generaal, brak een nieuwe periode aan in de actie der Inquisitie. Men kan zeggen dat deze begon rond 1550, toen een van de predikanten aan de kathedraal van Sevilla, Dr. Juan Gil, ook wel Egidius genaamd, op aanklacht gearresteerd werd en in 1552 veroordeeld. Het was de Dominicaan Domingo de Soto, hoogleraar in de theologie te Salamanca, die op verzoek van de Inquisitie op wetenschappelijke wijze de uitlatingen van Egidius had geformuleerd[110]. Nog een andere predikant in dezelfde stad maakte zich steeds meer aan verdachte woorden schuldig, nl. de geleerde en beroemde Constantino Ponce de la Fuente, die zijn

108 Een goede samenvatting der meningen geeft J.N. Bakhuizen van den Brink, *Juan de Valdés*, *reformator in Spanje en Italië*, *1529-1541*, Amsterdam, 1962. Zie over hem vooral ook Jose C. Nieto, *Juan de Valdés and the Origins of the Spanish and Italian Reformation*, Genève, 1970.

109 Llorca, *op. cit.*, blz. 273.

110 Over de gebeurtenissen in Sevilla is veel geschreven. Het hoofdwerk hierover is dat van Ernst Schäfer, *Beiträge zur Geschichte des spanischen Protestantismus und der Inquisition im sechzehnten Jahrhundert.* 3 dln., Gütersloh, 1902-1903. Hij heeft het kort samengevat in zijn *Sevilla und Valladolid*, *die evangelischen Gemeinden Spaniens im Reformationszeitalter*, Halle a.d. S, 1903.

aansporingen aan de gelovigen inkleedde in termen van mystiek. In de loop van 1556 en 1557 ging de Inquisitie zich ook met hem en zijn boeken bemoeien. Men vroeg de Dominicaan Johan Hentenius, professor te Leuven en inquisiteur voor het bisdom Luik, om een censuur over zijn grote werken, met name *Doctrina* en *Catecismo*, welke ook te Antwerpen waren uitgegeven door Steelsius en Simon[111]. De censor oordeelde allesbehalve gunstig: hij constateerde een al te grote nadruk op de rechtvaardiging door het geloof en bovendien ernstige omissies; met name nam Ponce de la Fuente nergens stelling tegen Luther[112]. Deze zaken, die zich dus afspeelden binnen het kapittel van De Valdés zelf, maakten de Inquisiteur-Generaal temeer attent op wat rondom hem gebeurde. Beïnvloed door het Edict van 1525, zag hij geen onderscheid tussen iluminisme en lutheranisme[113], die in feite ook veel van elkaar weg hadden. Persoonlijk was hij streng orthodox en hield hij bepaald niet van uitingen die wel op mystiek leken, maar geenszins echte mystiek waren. In deze houding werd hij gesterkt door die Dominicanen, die hij graag ter advies aantrok, o.w. de grote theoloog Melchor Cano verreweg de belangrijkste en meest invloedrijke was. Daarom hier een enkel woord over de Dominicanen.

In het begin van de 16e eeuw had de Dominicanerorde in Spanje zich krachtig hervormd[114]. Een beslissende betekenis in deze had de streng-ascetische Juan Hurtado de Mendoza O.P., leermeester van Hieronimo de Savonarola O.P. zowel als van Pedro de Soto O.P. Vasthoudend aan het devies van zijn Orde: *Contemplata aliis tradere* verenigde hij in zijn persoon de vier elementen, die het wezen van het dominicaan-zijn uitmaken, nl. gebed, studie, observatie van de regel en apostolaat; dit laatste door voorbeeld, woord en pen. Al was Hurtado in zijn persoonlijk leven een man van diep en innig gebed en van veel ascese, dan wil dit geenszins zeggen dat hij ook voor anderen alles geschikt achtte waartoe hij

111 Zie boven, blz. 33, 36-38.
112 Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 319 nt. 5.
113 *Op. cit.*, II, blz. 321.
114 Het volgende is grotendeels gebaseerd op V. Beltrán de Heredia, *Directrices* (vgl. nt. 97). Over Melchor Cano zie men ook het duidelijke en rustige artikel van V. Beltrán de Heredia in: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, *doctrine et histoire*, II (Paris, 1953), c. 73-76.

zich zelf geroepen voelde. Daarom richtte hij zich in de zielzorg allereerst op de praktijk van het dagelijkse geloofsleven en was hij bijzonder afkerig van mystiek, iluminisme en vaag erasmisme. De latere Jezuïten redeneerden trouwens zoals hij. De overbekende Francisco de Vitoria O.P., de vader van het moderne volkenrecht[115], was evenmin een voorstander van speculatieve theologie voor de massa; ook hij wilde praktisch zijn en nuchter blijven en schreef daarom een eenvoudige catechismus. Diens grote leerling Melchor Cano vond eveneens niet-direct-nuttige geestelijke lectuur verwerpelijk[116]. In de ogen van al deze mannen waren predikatie en aanhoudend catechismusonderricht het meest noodzakelijke voor de eenvoudige, gemiddelde gelovige. Mystiek, en zeker mysticisme, kwamen bij hun werk voor het zieleheil op een ondergeschikte plaats. Het middelpunt van al deze nuchter-aandoende opvattingen was de universiteit van Salamanca, waar De Vitoria en Cano doceerden. Daarbij vergete men echter niet dat Cano, De Vitoria en de beide Soto's voortdurend wezen op het nut van de contemplatie; maar deze achtten zij toch allereerst weggelegd voor uitverkoren zielen, van wie zij vonden dat zij voorlopig voldoende voedsel voor hun geestelijk leven konden vinden bij de Italiaanse en Duitse mystici.

Met name Melchor Cano wilde de gelovigen beschermen tegen de risico's van een slecht-begrepen mystiek. Daarom keerde hij zich krachtig zowel tegen de alumbrados en erasmisten als tegen de lutherse kringen van Sevilla en Valladolid en zelfs tegen de Jezuïeten. Echte mystiek verwierp hij geenszins[117], doch hij achtte haar

115 Over hem: *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, X, 1965, c. 823-825.

116 Het zij hier terloops gezegd dat de enorme betekenis van deze twee illustere Dominicanen ligt in hun totale hervorming van het theologisch denken van hun tijd. De Vitoria is de grondlegger van een grote renaissance van Thomas van Aquino O.P. en opende daarmee het 'gouden tijdperk' van het Spaanse en na-tridentinisch scholastieke denken. Cano (cfr. *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, II, 1958, c. 918) baseerde zich op de methode van Rudolf Agricola's *De inventione dialectica* en schiep in zijn *De locis theologicis* (begonnen na 1546, voor het eerst gedrukt in 1563) de eerste poging tot systematisering, tevens voor eeuwen het onovertroffen hoogtepunt, van de theologische kenleer en methodiek.

117 Pedro Sáinz Rodríguez, *Una apología olvidada de San Ignacio y de la Compañía de Jesús por Fray Domingo de Valtanás, O.P.*, in: *Archivum Historicum Societatis Jesu*, 25, 1965, blz. 156-178, zegt, in afwijking van de hier gegeven mening van Beltrán de Heredia, het volgende: 'Cano era opuesto a la posición puramente mística, porque la juzgaba peligrosa y hasta incompatible con el empleo de la razón humana' (172). Dit laatste lijkt mij persoonlijk te sterk uitgedrukt. Volgens de mysticus Jerónimo Gracián, O. Carm. (= Hieronymus a Matre Dei), lange tijd de biechtvader van S. Teresa de Ávila en later haar biograaf, zou Cano de extase - een bepaalde fase in het mystieke ervaren - deelachtig geweest zijn; zie I. Behn, *Spanische Mystik. Darstellung und Deutung* (Düsseldorf, 1957), blz. 29, 83.

alleen iets voor kloosterlingen en bijzonder-begenadigden. Daarentegen was z.i. de beoefening van een eenvoudige ascese, de versterving met name, voor iedereen mogelijk. Hiervan uitgaande vertaalde hij dan ook het tractaatje over *De Zelfoverwinning* van Serafino da Fermo, dat hij naar zijn inzichten verbeterde en waaraan hij een en ander toevoegde, zodat het een eigen werk werd.

Maar Cano was ook een harde persoonlijkheid[118] die, eenmaal overtuigd van het goed recht van de zaak waarvoor hij streed, niet van wijken wist[119]. Dit verklaart wel waarom hij in de smaak viel van de eveneens harde en strenge De Valdés.

Het zeer ingewikkelde patroon van de Spaanse spiritualiteit hebben wij in het bovenstaande min of meer trachten duidelijk te maken: er was een machtige stroom geestelijk leven, tenderend naar de mystiek. Maar er waren afwijkingen in de vorm van pseudomystiek, waartegen krachtige tegenstromingen bestonden, uitgaande van befaamde theologen en van de Inquisitie, die de mening huldigden dat men toch erg voorzichtig moest zijn, daar mystiek niet voor iedereen is weggelegd. Er waren mogelijkheden te over tot allerlei dwalingen en in feite kwamen deze ook voor bij tal van goedwillende personen. Mannen als de Valdés en Melchor Cano achtten zich geroepen uitwassen, of wat zij daarvoor aanzagen, af te snijden en misbruiken met wortel en tak uit te roeien. Zij waren, kort gezegd, ‘anti-mystiek’ ingesteld, althans t.o.v. de massa der gelovigen.

118 ‘Sans doute, il manqua de modération et ne réussit pas toujours à discerner le bon du mauvais grain... Cano n'était point porté à scruter les faits et gestes d'autrui’ (Beltrán de Heredia, *op. cit.*, c. 74).

119 Pedro Sáinz Rodríguez, *Influencia*, blz. 557-558, ziet in hem een figuur in wie zich een crisis openbaart: ‘Lo importante a mi juicio es que las dos posiciones de Cano, la favorable a cierta literatura espiritual y la severamente condenatoria, revelan en Cano una verdadera crisis espiritual adoptando la última posición como resultado de una experiencia vivida y con la renuncia, quizá dolorosa, a antiguas preferencias y convicciones’. Beltrán de Heredia, *Directrices*, blz. 197-198, wijst op overeenkomsten in de gedachtengang van M. Cano en San Ignacio de Loyola in diens *Geestelijke Oefeningen.*

Het was deze anti-mystieke stroming die de overhand kreeg n.a.v. de opzienbarende gebeurtenissen van de jaren 1557-'59. In de loop van eerstgenoemd jaar werd Dr Constantino Ponce de la Fuente te Sevilla enige malen bij de Inquisitie geroepen[120]. Vermoedelijk in het voorjaar van 1557 namen toen niet minder dan elf monniken van het Hieronymietenklooster San Isidro extra muros aldaar de wijk naar Genève. En juist op dit moment, toen de opwinding over dit feit te Sevilla algemeen was, kwam een zekere Julián Hernández in de stad aan met de bedoeling in het geheim een aantal Spaanse godsdienstige werken, die door Jean Crespin te Genève gedrukt waren, te verspreiden (juli 1557). Toen hij een exemplaar van het *Imagen del Antechristo* aan een verkeerd adres afgaf, sloeg de Inquisitie toe: op 4 october werd hij een eindweegs buiten de stad opgepakt en drie dagen daarna in het Trianaslot, waar de Inquisitie zetelde, gevangen gezet[121]. Hiermee kwam een zaak aan het rollen waardoor de Inquisitie ten zeerste gealarmeerd werd, nl. de ontdekking en uitroeiing van een grote groep andersdenkenden in deze machtige en drukke havenstad. In april 1558 volgde de ontdekking van de lutherse gemeente te Valladolid, de stad waar het hof resideerde van Prinses Juana, de zuster van Filips II, die namens hem Spanje bestuurde, daar hij zelf op dit moment in de Nederlanden was.

Daar invloedrijke, tot dan toe niet-verdachte personen gearresteerd waren, ging een golf van onzekerheid door het land. Er ontstond, zoals Pater Cereceda het uitdrukt, ‘een soort van toenemende anti-ketterse hartstocht en geïrriteerdheid welke er gemakkelijk toe leidden symptomen van lutheranisme te ontdekken in iedere zin of gesprek’, in brieven en geschriften: men zag de

120 Over de gebeurtenissen te Sevilla en Valladolid verwijs ik kortheidshalve slechts naar Schäfer (vgl. nt. 110) en Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 317-329.

121 Over hem J.E. Longhurst, *Julián Hernandez*, *protestant martyr*, in: *Bibl. d'Hum. et Ren*, 22, 1960, blz. 90-118. E. Droz, *Notes sur les impressions genevoises transportées par Hernández*, in: *Op. cit.*, blz. 119-132, vooral blz. 126-127. De *Imagen del Antichristo* was een geschrift van Bernardino Ochino, gedrukt door Crespin in het voorjaar van 1557 en verlucht met houtsneden uit de *Antithèse des faicts de Jesus Christ et du pape* van Simon du Rosier. Men zie hierover Paul Chaix, *Un pamphlet genevois du XVIe siècle*: *l'Antithèse de S. Du Rosier. Recherche iconographique*, in: *Mélanges offerts à M. Paul-E. Martin* (Genève, 1961), blz. 467-482.

ketterij vóór de poorten van het land staan! Zo gingen er ook geruchten dat de Jezuïeten, die zowel in Sevilla als in Valladolid de Inquisitie hielpen door als zielzorgers voor de gevangenen op te treden, besmet waren en zelfs dat enige hunner eveneens te Valladolid waren gevangen gezet. De Valdés poogde tevergeefs door een rondschrijven deze geruchten de kop in te drukken[122]. Zo deden eveneens spoedig verhalen de ronde dat de orthodoxie van Bartolomé de Carranza O.P., de pas-benoemde (aartsbisschop van Toledo, die 12 augustus 1558 uit Vlaanderen in het land was aangekomen, niet helemaal zou zijn als zij moest zijn. Hij predikte op 21 augustus voor het hof te Valladolid en prees in zijn toespraak het inwendige gebed en wekte daartoe op. Kritiek op verkeerde uitdrukkingen, die hij zou gebruikt hebben, bleef niet uit[123]. De Valdés besloot nu zo diep mogelijk op de zaak in te gaan. In november 1558 benoemde hij een commissie, bestaande uit de Dominicanen Melchor Cano, Domingo de Soto en Domingo Cuevas, om de werken van Dr Constantino aan een onderzoek te onderwerpen, tegelijk met de in Antwerpen uitgegeven *Catechismus* van Carranza en de in 1556 te Lissabon verschenen *Libro de Oración* van Luis de Granada O.P.[124]. Over het laatste oordeelde Cano niet gunstig: hij vond dat er enige zware dwalingen in voorkwamen, die tendeerden naar iluminisme, en zelfs meningen die duidelijk ingingen tegen het geloof en de leer der Katholieke Kerk. Hij veroordeelde echter niet de auteur zelf[125].

In de geest van Luis de Granada schreef in diezelfde tijd ook de Dominicaan Domingo de Valtanás, wiens werken tussen 1555 en 1558 te Sevilla in grote getale gedrukt werden. In vroegere jaren had hij veel mannen- en vrouwenkloosters gesticht. Hij genoot de protectie van rijke en machtige families, o.a. van de hertogin van Villahermosa, een zuster van S. Francisco de Borja, die non ge-

122 De brief is van 12 juni 1558; zie Cereceda, *Episodio inquisitorial* (vgl. nt. 55), 142, 1950, blz. 176, 178.

123 *Op. cit.*, 142, 1950, blz. 181-182.

124 Eerst was alleen M. Cano met het onderzoek belast, doch hij was het hiermee niet eens en vroeg de hulp van Dom. de Soto en een derde theoloog, 'docto y prudente'. Zie Justo Cuervo, *Fray Luis de Granada y la Inquisición*, in: *Homenaje a Menéndez y Pelayo*, I (Madrid, 1899), blz. 733-743; aldaar: blz. 735-736.

125 *Op. cit.*, blz. 737. Zie ook Behn, *op. cit.*, blz. 78-83.

worden was. Hij raakte in zijn boeken juist die punten aan, waarop de Inquisitie minder gesteld was, zoals bv. de vertaling van de H. Schrift, het mentaal gebed, enz. Ook op hem liet men dus het oog vallen[126]. De *Avisos y reglas christianas* van Juan de Ávila, die in 1556 voor het eerst verschenen waren, werden eveneens aan een onderzoek onderworpen. De schrijver zelf geeft hiervan als reden op dat de drukker Juan de Brocar te Alcalá tractaten op zijn naam er aan had toegevoegd, die helemaal niet van hem waren[127]. Zo eenvoudig lag de zaak echter niet: ook in zijn werken kan men gemakkelijk uitlatingen aantreffen die Melchor Cano vanuit zijn gedachtengang gevaarlijk vond. De Zalige was de geestelijke raadsman van Luis de Granada en Francisco de Borja. Zo kan men inderdaad zeggen dat er een groep Dominicanen is geweest met bepaalde ideeën over methode van bidden en ontwikkeling van het geestelijk leven, welker grootste figuur ongetwijfeld Luis de Granada is geweest en temidden waarvan Domingo de Valtanás een belangrijke plaats innam; tot deze groep behoorden ook de wereldpriester Juan de Ávila en de Jezuïet Francisco de Borja. Aartsbisschop Carranza maakte eveneens deel uit van deze kring, want hij was nauw bevriend met Juan de Ávila, van wie hij twee geschriften afdrukte achter zijn *Commentario* op de catechismus[128]; en in zijn leerstellingen en vroomheid doet hij ook veel denken aan Luis de Granada[129], die op zijn beurt weer verwees naar Ponce de la Fuente. In het denken van deze auteurs speelt ook Savonarola, wiens geschriften reeds in 1548 waren aangevallen, een grote rol.

126 Zie over hem de in nt. 64 en 117 geciteerde literatuur. De studie van A. Huerga, O.P., *Domingo de Valtanás*, *prototipo de los inquietudes espirituales en España al mediar el siglo XVI*, in: *Teología Espiritual*, 2, 1958, blz. 419-466, heb ik niet in handen kunnen krijgen.

127 Cuerva, *op. cit.*, blz. 734. De beste moderne uitgave van alle werken en brieven is die van Luis Sala Balust, *Obras completas del Beato Juan de Ávila*, 2 dln., Madrid, 1952-1953. Het derde deel is momenteel in bewerking en reeds aangekondigd; hierin zal het hier genoemde werk worden afgedrukt met een inleiding.

128 L. Sala Balust, *Una censura de Melchor Cano y de Fray Domingo de las Cuevas sobre algunos escritos del P. Mtro. Ávila*, in: *Salmaticensis*, 2, 1955, blz. 677-685, drukt de censuur van M. Cano op die twee geschriften af, van welke deze niet vermoed zal hebben dat zij van Juan de Ávila waren (blz. 677). Zie over laatstgenoemde als mysticus, de mooie beschouwingen van Behn, *op. cit.*, blz. 56-77.

129 Sáinz Rodríguez, *Apología*, blz. 168, 172 nt. 25.

Zo kan men Bataillon bijvallen, wanneer deze zegt dat er in de schoot van de Spaanse provincie der Dominicanen twee wel te onderscheiden richtingen zijn: die van Melchor Cano en Francisco de Valdés, en daarnaast een andere, waarin de nadruk wordt gelegd op de inwendige vroomheid, 'l'élément gratuit et irrationel de la foi', en ook op het feit dat de verdiensten der mensen klein zijn t.o.v. Christus' verdiensten; en wel in zodanige mate onderstreepte men dit laatste dat men neigde naar iluminisme en de leer van de rechtvaardiging door het geloof alléén. Toen nu in 1557 het vierde deel verscheen van Luis de Granada's *Libro de la Oración*, dat immers zeer sterk door Savonarola was beïnvloed, begon ogenblikkelijk het verzet er tegen, op hetzelfde moment dus als tegen de *Catechismus* van Carranza. Temeer rees dit verzet, omdat laatstgenoemde naar zijn ordebroeder verwees en aan Cano dit verband niet ontsnapte[130].

In het jaar 1559 bereikte de strijd tegen de mystiek - beter gezegd: tegen de gevaren er van - een dramatisch hoogtepunt. Met medewerking van de prinses-regentes Juana werd Carranza op 22 augustus door de Inquisitie gearresteerd. Het zou tot 1576 duren eer hij - te Rome dan - na afzwering van een aantal stellingen weer vrijgelaten werd. Op hetzelfde moment publiceerde de Inquisiteur-Generaal een verbod van de werken van Francisco de Borja. De uitgever Juan de Brocar had ook hieraan een aantal geschriftjes toegevoegd, waaronder er waren van Valtanás, al had hij zulks niet op het titelblad vermeld[131]. Men kan zich wellicht voorstellen welk een indruk dit alles in Spanje moet gemaakt hebben: de primaat zelf gevangen genomen, en kort en goed de werken verboden van de hertog van Gandía, de meest invloedrijke adviseur aan het hof, die Johanna de Waanzinnige, de moeder van Karel V in haar laatste heldere ogenblikken had bijgestaan!

Het is daarom begrijpelijk dat men zich in onze dagen diepgaand heeft bezig gehouden met deze zaken. Het proces tegen Carranza is misschien nog geruchtmakender geweest dan het proces

130 Bataillon, *De Savonarole*, blz. 25, 31-32.

131 Cereceda, *op. cit.*, blz. 186-187. Over de uitgave van Franciscus' boek *Las Obras*, zie men boven, nt. 55. Sáinz Rodríguez, *Apología*, blz. 162. Zie ook Cuervo, *op. cit.*, blz. 735.

dat zich later rondom de persoon van Antonio Perez, 's-konings secretaris, afspeelde. Men ziet - overigens terecht - in de actie tegen Carranza allerlei onedele motieven van De Valdés tegen zijn medebisschop, men ziet als oorzaak bovendien het harde karakter van de Groot-Inquisiteur, men wijst op de bijzondere en ontegenzeggelijke vroomheid van Carranza en diens hoge idealen als bisschop, men wijst eveneens op het mateloos doordrijverige dat Carranza kenmerkt, men brengt tevens de inborst van Melchor Cano ter sprake, doch dit alles zijn zaken die ongetwijfeld de moeilijkheden slechts tot het uiterste hebben verscherpt, maar niet veroorzaakt noch volledig beheerst. In feite moet een definitief oordeel, dat aan alle betrokkenen op een kalme wijze recht doet, nog geveld worden[132]. Het is een feit dat niemand, ook Cano niet, de persoonlijke goede bedoelingen en katholiciteit van Carranza in twijfel trok: vrijwel alle beoordelingen van zijn *Catechismus* door

132 Aldus Beltrán de Heredia, *Directrices*, blz. 195. Hij huldigt meningen, die afwijken van een ander groot kenner van Carranza, nl. J. Ign. Tellechea Idígoras, *Ideario ascético-pastoral de Bartolomé Carranza*, *O.P. Estudio doctrinal de uno obra inédita*, in: *Corrientes* (vgl. nt. 46), blz. 203-245. Ook Pater Cereceda trekt in zijn studie over S. Francisco (vgl. nt. 55) alles (te veel?) in het vlak van persoonlijke afkeer van hoge edelen en De Valdés tegen Borja, de commissaris der Jezuïeten in Spanje, die het bijzonder vertrouwen van prinses Juana en Filips II genoot. Het ziet er m.i. echter naar uit dat men wel tot een zekere eenheid van opvattingen zal komen. Met voorbijgaan van tal van andere auteurs, verwijs ik nog naar de studie van G. Marañon, *El Proceso del arzobispo Carranza*, in: *Bol. Réal Acad. Hist.*, 127, 1950, blz. 135-178, die voornamelijk de politieke aspecten belicht. De pausen Paulus IV, Pius IV en de H. Pius V bleven eisen dat de zaak te Rome berecht zou worden, hetgeen tegen de zin van Filips II was. Eerst op 5 december 1566 werd Carranza overgebracht naar Rome in de galeien van de hertog van Alva, die zich toen naar Italië begaf om zich voor te bereiden op zijn tocht naar de Nederlanden.
Het staat vast dat bij de Valdés in het aanspannen van het proces tegen Carranza persoonlijke afkeer en vijandschap een zeer belangrijke rol speelden, zo niet de hoofdoorzaak er van waren. Carranza wist gedaan te krijgen dat een onpartijdige commissie zijn verweer naging volgens hetwelk genoemde persoonlijke motieven bij De Valdés hadden voorgezeten in zijn actie tegen hem. Hij wist zijn beweringen waar te maken en won dan ook zijn aanklacht, zodat De Valdés verboden werd zich verder met de zaak bezig te houden. Het was bij de Inquisitie een algemeen voorschrift dat bij aanklachten wegens onrechtzinnigheid persoonlijke zaken geen rol mochten spelen. Ondanks dit alles zette de fiscaal het proces tegen Carranza voort. Zie hierover J. Ignacio Telleche Idígoras, *Fray Bartolomé Carranza. Documentos históricos*, I: *Recusación del Inquisidor General Valdés* (Madrid, 1962); III: *Testificaciones de abonos*, *indirectas y tachas* (Madrid, 1966), LII-LIII (= Archivo Documental Español publicado por la Real Academia de la Historia, XVIII en XXII).

kundige theologen komen er practisch op neer dat sommige woorden en uitdrukkingen, op zich genomen, wel nadere uitleg behoeven[133]. Niet minder dan drie, van elkaar onafhankelijke, tribunalen kwamen tot dezelfde conclusies. Melchor Cano verweet zowel aan Luis de Granada als aan Carranza dat zij er naar streefden om *iedere gelovige*, *zonder onderscheid*, te willen leiden naar de contemplatie door het mondgebed, de vasten en de goede werken uit te sluiten. Volgens Cano, die naar het rustige inzicht van zijn beste kenner Beltrán de Heredia van mening was dat lang niet iedereen hiervoor geschikt was, zouden deze opvattingen diegenen tot geestelijke ondergang brengen, die dit niet zouden kunnen bevatten. Hij was van mening dat dit alles wellicht spoedig tot een zekere gemakzucht zou leiden en die lieden in de kaart spelen, 'die vijand zijn van werken en het Kruis van Christus', d.w.z. de alumbrados zoals hij die zag[134]. Men verweet Carranza bovendien Valdesianisme, omdat hij in briefwisseling met Juan de Valdés stond, en daarom de leer van het vrije onderzoek huldigde. En men achtte het ook niet geschikt dat men alle vraagstukken van theologische aard, zeker de onopgeloste, in handen van te weinig ontwikkelden zou brengen, hetgeen Carranza in zijn *Commentario sobre el Catechismo* in de volkstaal juist deed. De bedoeling van dit vrij omvangrijke werk (433 blz. in 8°) was immers de gehele theologie te behandelen.

Hoezeer de gemoederen in Spanje in deze jaren gespannen waren, blijkt uit het feit dat op 30 mei 1558 doctor Mathys, de lijfarts van Karel V, aan Juan Vazquez, secretaris van de regentes Juana, schrijft over een franstalige Bijbel die hij uit Vlaanderen heeft gekregen. Zijn biechtvader had hem gezegd dat hij die in Spanje niet in zijn bezit mag hebben omdat het een vertaling betreft. Vazquez moet dus eens aan de inquisiteurs te Valladolid vragen of hij er in mag lezen, want in Vlaanderen kon men indertijd bijbels in alle talen verkrijgen. Het laat Mathys onverschillig in welke taal hij de bijbel mag gebruiken, want hij verstaat Frans, Italiaans, Spaans,

133 Afgedrukt in *Colección de Documentos Inéditos*, V, Madrid, 1844, blz. 513-517, 520-521.
134 Beltrán de Heredia, in: *Dictionnaire* (vgl. nt. 114), c. 73-75. Vgl. boven, nt. 102.

Latijn, Grieks en Nederlands. Als hij dus het boek niet mag hebben, zal hij uiteraard gehoorzamen. Hij voegt aan zijn verzoek ter verklaring nog toe dat het een bijbel betreft zonder commentaar. Naderhand deelde hij mee dat hij het boek had verbrand[135].

Nadat op zondag 21 mei 1559 te Valladolid de eerste publieke auto de fe der 'Lutheranen' in tegenwoordigheid van Filips II, Don Carlos en prinses Juana had plaats gehad, en op 24 september 1559 de eerste te Sevilla (nog door drie andere te volgen) kwam terzelfder tijd de definitieve maatregel van de Consejo Supremo der Inquisitie: de grote index van verboden boeken, die door de Valdés en zijn medewerkers was opgesteld. Men was er lang aan bezig geweest, want in augustus 1559 vernam Luis de Granada, die als provinciaal van de Portugese provincie van zijn Orde in Evora woonde, waar hij hofprediker was van de Kardinaal-Infant Don Enrique, dat zijn hoofdwerk over het gebed op de genoemde lijst zou worden geplaatst. De uitgave van Francisco de Borja werd in dezelfde maand verboden evenals die van Juan de Ávila, al werden beiden niet met processen lastig gevallen[136], evenmin trouwens als Luis de Granada. Tal van andere boeken stonden eveneens op de lijst, zoals de *Libro llamado Via de la perfecion espiritual del anima* van de Franciscanerbroeder Bernabé de Palma (1492-1532; 1e ed. te Salamanca, waarna nog vier uitgaven), die zeer hoog geschat werd door Franc. de Borja en diens kring te Gandía, alsmede door tal van andere Jezuïeten. Bernabé de Palma was een 'experimenteel mysticus, met een profetische geest', in wiens boekje 'zekere

135 L.P. Gachard, *Retraite et mort de Charles-Quint au monastère de Yuste*, 2 dln., Bruxelles, 1854-1855, II, blz. 413-414, 413 nt. 1. In 1552 had de Inquisitie te Sevilla alle Bijbels nagegaan, die in de stad aanwezig waren; de bezitters hadden ze moeten inleveren. Men trof er veel aan, die men niet kon goedkeuren. Daarom vaardigde de Inquisitie in 1554 een 'Censura' uit, die nauwkeurige voorschriften aangaande Bijbels gaf. Zie J. Ign. Tellechea Idígoras, *Biblias publicadas fuera de España secuestradas por la Inquisición de Sevilla en 1552*, in: *Bulletin Hispanique*, 64, 1962, blz. 236-247; J. Ign. Tellechea Idígoras, *La Censura inquisitorial de Biblias en 1554*, in: *Anthologica Annua*, 10, 1962, blz. 89-142.

136 Het is niet precies vast te stellen in welke maand de Index verscheen. De brief, waarin De Valdés de uitvaardiging beveelt, dateert van 17 aug. 1559 (H. Reusch, *Die Indices Librorum Prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*, Tübingen, 1886, blz. 212). De La Pinta Llorente (vgl. nt. 139), 12, 1952, blz. 263, zegt het ook niet, ofschoon hij toch veel archiefmateriaal in handen heeft gehad.

aspecten van het orthodoxe iluminisme gesystematiseerd werden, steeds met het gevaar van afwijkingen die tot ketterij kunnen leiden'[137]. Men kan derhalve terecht zeggen dat de jaren 1555-1559 'de kritieke jaren zijn van de gouden eeuw van het geestelijke boek. En tevens zijn zij de jaren van de grote uitdunning welke De Valdés en Cano in de mystieke literatuur en de geestelijke schrijvers aanbrachten. Daaraan viel ook Valtanás met zijn werken ten offer'[138]. Bovendien werden reeksen vrome volksboeken verboden, omdat zij met hun devoties of opvattingen verkeerde gedachten verspreidden. Het betreft dus juist dat soort boekjes dat de uitgevers, zoals Juan Brocar en anderen, uit winstbejag meedrukten met geschriften van bekende en belangrijke auteurs[139]. Maar ook boeken als *La Celestina* van Fernando de Rojas of de *Libro de buen amor* van Juan Ruiz, 'arcipreste de Hita'[140], met zijn vermenging van naturalisme en christelijke moraal, waren een voorwerp van aanhoudende zorg voor de Consejo Supremo, die ze herhaaldelijk doch tevergeefs verbood.

137 Pedro Sáinz Rodríguez in een bespreking van een aantal artikelen van Pedro de Leturia, S.J., *Lecturas ascéticas y lecturas místicas entre los Jesuitas del siglo XVI*, in: *Arch. Hist. Soc. Jesu*, 23, 1954, blz. 351-366; aldaar: blz. 361-362, 364. Zie ook Pedro de Leturia, S.J., *Cordeses*, *Mercuriano*, *Colegio Romano y lecturas espirituales de los Jesuítas en el siglo XVI*, in: *Arch. Hist. Soc. Jesu*, 23, 1954, blz. 76-118.

138 Aldus de gezaghebbende geleerde A. Huerga, O.P., *Obra literaria* (vgl. nt. 64), blz. 268. De uitdrukking van Bataillon, *Erasmo*, II, 318 vlg., die spreekt van een 'vervolging', is toch wel overdreven.

139 Dit gebeurde niet alleen met de Zal. Juan de Ávila en San Francisco de Borja, doch ook met de *Espejo de la vida humana*, *repartido en siete jornadas aplicadas a los siete días de la semana* van de vrome kanunnik Bernardo Perez de Chinchon. De eerste editie (Sevilla, J. Cromberger, 1547) bevatte nog niet de gebeden enz., die de Inquisitie voortdurend had verboden; wel kwamen die voor in de volgende uitgaven; aldus P. Sáinz Rodríguez, bespreking van P. de Leturia, blz. 357. Perez de Chinchon, kanunnik te Gandía, was een vruchtbaar auteur, die werken van S. Vicente Ferrer, O.P. en van Erasmus vertaalde (over hem Bataillon, *Erasmo*, passim.)
Betreffende de volksboeken, waaruit soms slechts één zin werd geschrapt, kan men mooie voorbeelden vinden bij M. De La Pinta Llorente, O.E.S.A., *Aportaciones para la historia externa de los indices expurgatorios españoles*, in: *Hispania. Revista Española de Historia*, 12, 1952, blz. 253-300; 14, 1954, blz. 411-461. Dit is een belangrijke studie over het betrokken onderwerp, die op veel archiefmateriaal berust.

140 Een van de belangrijkste dichters uit het middeleeuwse Spanje, eerste helft van de 14e eeuw. Zie *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, V, 1960, c. 1148.

IV

Waarom hielden nu de uitgaven van Nutius en Steelsius, voor zover zij lagen op godsdienstig terrein, ineens op? Het antwoord is eenvoudig: omdat zij in Spanje door De Valdés verboden werden! Wanneer men immers de auteurs nagaat, die wij in het eerste gedeelte van dit onderzoek genoemd hebben en die slechts de belangrijkste uit het Spanje dier dagen zijn, dan valt direct op dat heel wat uit de fondsen der twee Antwerpse uitgevers getroffen werd.

Uit Nutius' fonds vindt men op de Valdesiaanse Index onder de schrijvers in het Spaans[141] de volgende auteurs: de veelverspreide *Liciones de Job* alsmede de *Psalmos penitenciales y el Canticum grado y las Lamentaciones* van HERNANDO DE JARAVA (p. 246; 238), welke viermaal door Nutius tussen 1543 en 1556 gedrukt waren; de werken van SAVONAROLA, éénmaal uitgegeven in 1550, dus kort nadat in 1548 zijn rechtzinnigheid in twijfel was getrokken; dan het *Fasciculus myrrhae en romance* (p. 234) en de boeken van FRANCISCO THÁMARA, d.w.z. zijn vertaling van de *Kroniek van Carion* alsmede zijn *Libro de Polydoro Vergilio*, die op 2 januari 1558 te Valladolid waren verbrand[142], ofschoon Thámara de zeer protestantgetinte kroniek van de Duitser Carion nog wel had omgewerkt in Spaanse en Keizerlijke zin[143]. Dan vallen te noemen LUIS DE GRANADA (p. 234), de *Obras spirituales* van SERAFINO DA FERMO in de vertaling van Bonaventura Cervantes y Morales, die in een *Apología* de Italiaanse schrijver had verdedigd; De Valdés verbood alles van hem in de woorden: ‘Seraphino de Fermo, en Romance y

141 Zie H. Reusch, *Die Indices Librorum Prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*, Tübingen, 1886, waarvan wij de betrokken bladzijde in de tekst achter de titels aangeven.

142 *Op. cit.*, blz. 233; Schäfer, *Beiträge* (vgl. nt. 110), blz. 101. Cfr. Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 243-245.

143 De *Chronica durch Mag. J. Carion vleissig zusamengezogen*, *menigklick nützlich zu lesen* (1532) was een van de eerste en meest belangrijke voortbrengselen van de reformatorische geschiedschrijving, waarin de historie der mensheid van hervormd oogpunt uit was behandeld. E. Menke-Glückert, *Die Geschichtsschreibung der Reformation und Gegen-Reformation* (Leipzig, 1912), blz. 21-32, heeft aangetoond dat Melanchton de eigenlijke auteur is. Het boek werd bijzonder veel gelezen en door allerlei schrijvers voortdurend bijgewerkt. Thámara vertaalde en bewerkte niet de Duitse, doch een Franse uitgave.

Toscano y en otra quelquier lengua vulgar' (p. 239). FRANCISCO DE BORJA en CARRANZA zijn al bekend. Verder vallen uiteraard niet te vergeten ERASMUS en CONST. PONCE DE LA FUENTE, wiens voornaamste werken al in 1557 verboden waren[144].

Slechts weinige auteurs werden voor Nutius gespaard. Daar zijn vooreerst de verschillende boeken van ANTONIO DE GUEVARA. Deze was wel een veel-gelezen, doch niet een waardevol auteur. Een mysticus was hij bepaald ook niet, zegt zijn onderzoeker, de Capucijn Fidel de Ros. 'Zijn *Oratorio* is geenszins een boek van diepe spiritualiteit, het is slechts een elementaire verhandeling over vrome ascetische moraal'. En de *Monte Calvario* is in wezen een middeleeuws geschrift; het moraliseert tot in het oneindige en de schrijver er van overdrijft zodanig dat hij voor ons althans onleesbaar is geworden. Hij is vervelend en langdradig, zijn geschriften staan vol citaten van apocriefen op naam van de kerkvaders en de heilige godgeleerden. Middelmatig denker als hij is, moet hij een meester in gemeenplaatsen worden genoemd. Pater De Ros besluit dan ook: 'Aan Guevara heeft de zuivere vlam van de mystiek of van de apostel ontbroken; hij is niet een groot geestelijk schrijver, maar slechts een talentvol vulgarisator'. Zijn enige verdienste is deze, dat zijn naam in de Spaanse litteratuur zal blijven genoemd worden wegens zijn onmiskenbare stylistische hoedanigheden[145]. Aan dit alles doet de invloed op zijn tijd of op Karel V persoonlijk niets toe of af. Zijn *Libro aureo de Marco Aurelio* is een biografie van de Romeinse keizer - aanhanger van de Stoa - die hij tot voorbeeld aan zijn lezers stelt. Later werkte hij het boek helemaal om en noemde het daaruit ontstane werk *Relox de principes*[146]. In Nutius' uitgave van 1550 ziet men in de titel beide oorspronkelijke werken te voorschijn komen. Nutius heeft bovendien tussen 1544 en 1562 viermaal Guevara's *Epistolas familiares* gedrukt, die ook al niet zelfstandig zijn, doch grotendeels berusten op Fray Francisco de

144 Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 319 nt. 5.

145 Fidel de Ros, O.F.M. CAP., *Guevara*, *auteur ascétique*, in: *Archivo Ibero-Americano*, 6, 1946, blz. 339-404; aldaar: blz. 369, 379, 399. J. Gibbs, *Vida de Fray Antonio de Guevara*, *1481-1545* (Valladolid, [1961]), blz. 64-65 wijdt aandacht aan zijn staatkundige theorieën in andere werken.

146 Over het ontstaan van dit boek en de verschillende titels handelt uitvoerig Foulché-Delbosc, *Bibliographie* (vgl. nt. 29), blz. 377-382.

Osuna O.F.M., *Tercer Abecedario* (1527), waarin door deze evenwichtige auteur de beweging der iluministische *recogidos* (='teruggetrokkenen') werd gesystematiseerd[147]. Dit boek was tevens de hoofdbron voor Guevara's *Siete Palabras*, ook genoemd *Monte Calvario*, eveneens door de fa. Nutius in 1550 en 1559, zelfs nog in 1571, uitgegeven.

De Franciscaan ALONSO DE MADRID werd ook door De Valdés gespaard. Men had en heeft in zijn geschriften nimmer iets ontdekt dat onjuist is. Zijn *Arte para servir a Dios* werd beschouwd als een fundamenteel handboek voor het geestelijk leven. In de Latijnse vertaling van Hentenius en in andere vertalingen had dit boek heel in het bijzonder invloed in Frankrijk en in de Nederlanden[148]. Maar Nutius heeft de Spaanse tekst slechts éénmaal in het licht gezonden, en wel in 1551. Ook de Augustijn MARTIN DE AZPILCUETA, die door Filips II als verdediger aan Carranza was toegewezen en krachtig voor de aartsbisschop opkwam, kon in de ogen der Inquisitie genade vinden. Overigens had Nutius het *Manual de confesores* van deze auteur ook slechts eenmaal, in 1555, uitgegeven. Steelsius drukte hetzelfde boek nog eens in 1557, maar daarbij bleven de Antwerpse uitgaven dan ook. De Franciscaan JUAN DE DUEñAS, wiens grote werk *Espejo de consolacion de tristes* in de loop der jaren, ook na 1559, door Nutius werd uitgegeven, komt evenmin op de Index voor. Het eerste en tweede deel werden in 1559 nog eens herdrukt. Deze auteur was in Spanje nogal populair, want zijn boek werd vrij regelmatig uitgegeven. Het eerste deel dateert van 1543 en het zesde kwam pas in 1570 te Medina del Campo van de pers[149].

Al met al hield Nutius dus van de veel-verkochte auteurs er slechts vier over! Van deze vier kwamen Dueñas en Guevara nog in 1559 van de pers, evenals een complete editie van de *Libro de la Oración* van Luis de Granada. Dit laatste werk moet dus herdrukt

147 Over hem Bataillon, *Erasmo*, passim; Román de la Inmaculada, *Fenómeno*, blz. 58; Fidel de Ros, *op. cit.*, blz. 394-397. Over zijn leer, zie men Behn, *op. cit.*, blz. 114-125.

148 Fidel de Ros, *Fray Alonso de Madrid* (vgl. nt. 46), blz. 292, 293. Behn, *op. cit.*, blz. 113-114.

149 *Bibliographie*, nr. 355-363; Palau y Dulcet, *op. cit.*, IV, blz. 539-540. Over hem heb ik niets anders kunnen vinden dan een nietszeggende vermelding bij N. Antonio, *Bibliotheca Hispana*, I, Romae, 1672, blz. 520.

zijn vóór in het najaar van 1559 de Index werd gepubliceerd. Daarna heeft de fa. Nutius nog slechts Guevara en Dueñas uitgegeven!

Voor Steelsius ligt de zaak al niet veel anders. Hij moest zien verdwijnen ERASMUS, PONCE DE LA FUENTE, LUIS DE GRANADA alsmede R. SNOY, *Psalterio de David*, dat hij in 1555 had uitgegeven (Reusch, p. 238). Dit boek van de Goudse geneesheer schijnt al in zijn Latijnse versie enige moeilijkheden te hebben gekend, want de censuur schrapte uit zijn exegetische aantekeningen op enige psalmen de woorden: 'David leert dat men alleen op de goddelijke barmhartigheid moet vertrouwen'[150]. Eveneens moest Steelsius prijsgeven de *Obras* van JORGE DE MONTEMAYOR - tenminste 'voor zover het betreft godsvrucht en christelijke aangelegenheden' zei De Valdés (p. 237) - want hij was beïnvloed door Savonarola. En omdat Johan de Laet in 1558 de *Segundo cancionero espiritual* van deze auteur had gedrukt, was ook deze zijn overigens enige, vrome Spaanse schrijver kwijt. Zo behield Steelsius naast AZPILCUETA alleen GUEVARA (van wie overigens slechts de *Libro aureo* in zijn fonds voorkwam), THOMAS VAN KEMPEN en MONTESINO's *Epistolas y Evangelios*, die hij evenwel na 1558 ook niet meer herdrukte. De uitgave hiervan, die Steelsius in 1550 had laten verschijnen, was bezorgd door PEDRO DE SOTO O.P., wiens *Summa de doctrina christiana* hij in 1554 drukte; want deze plaatste er een Latijnse notitie in, waaruit moest blijken dat het hier een heruitgave betrof, waarin kleinigheden uit de oude Spaanse editie waren geschrapt[151]. Na 1559 houdt dus ook Steelsius op met het uitgeven van Spaanse geestelijke lectuur, van welke aard dan ook!

150 Aldus een citaat bij J.G. De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in de Nederlanden van haar onstaan tot 1531*, I, Amsterdam, 1873, blz. 35 nt. 1. J.G. Th. Graesse, *Trésor de livres rares et précieux*, VIa (Dresde-Genève-Londres-Paris, 1867), blz. 427, zegt: 'Une édition antérieure, *Col.* 1536, in-8° a été supprimée', zonder aan te geven waar hij deze mededeling heeft gevonden.

151 Aldus Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 178954. Hij zegt ook dat dit werk van Montesino in 1559 op de Index kwam (nr. 178956), doch daarvan is mij niets gebleken. Wel schrijft De Valdés in algemene termen het volgende: 'Y porque ay algunos pedaços de evangelios y epistolas de Sant Pablo y otros lugares del Nuevo Testamento en vulgar Castellano' zijn gedrukt en geschreven, waaruit inconveniënten zijn voortgekomen, 'mandamos, que los tales libros y tractados se exhiban y se extreguen al Sancto Officio, agora tengan nombre de autor o no', totdat er anders zal zijn beslist (Reusch, *Indices*, blz. 240).

De Valdesiaanse Index hield derhalve wel een grondige opruiming in de Spaans-talige uitgeversbedrijven te Antwerpen: de produktie daalde aanzienlijk nu eigenlijk het voornaamste winstobject was weggevallen, al moet hierbij tevens opgemerkt worden dat daarna het verzorgen van Spaanse boeken op andere gebieden niet helemaal ophield.

Toch moet men niet zonder enige nuance zeggen, dat het alléén de gebeurtenissen in Spanje zijn geweest, die de terugval hebben veroorzaakt. Het rythme der uitgaven werd mede bepaald door de onderlinge naijver - of afspraken? - tussen Nutius en Steelsius. In 1552-'53 geeft Nutius wel iets uit, Steelsius helemaal niets van belang. In 1554 is het practisch juist omgekeerd. In 1555 komt Nutius met veel boeken op de markt, Steelsius slechts met Snoy, en in 1556 laat laatstgenoemde helemaal verstek gaan. Daarna neemt bij beiden het tempo af. Men ziet evenwel Plantijn, Simon en De Laet op dat moment pogingen ondernemen om zich ook op de hier besproken markt te gaan bewegen. Maar zij hadden geen geluk of zetten hun affaires niet met voldoende nadruk voort. Misschien ook hadden zij last met de eerder vermelde stijging der lonen (1556/7) voor geschoold personeel. Plantijn gaf in 1555 Carranza's *Institucion y doctrina* uit, maar herdrukte het boek nooit, ofschoon het niet veroordeeld werd. Simon daarentegen moest wel zijn twee uitgaven van Constantino Ponce de la Fuente missen (1556), doch behield in ieder geval Canisius' *Summa* en Valtanás *Confessario*, omdat deze laatste pas in 1559 in aanraking kwam met de Sevillaanse Inquisitie en dus in dat jaar nog niet veroordeeld werd. En De Laet moest zijn enige zelfstandige uitgave, nl. de *Cancionero espiritual* van Montemayor missen. Toch zijn al de goedgekeurde werken niet meer in Antwerpen herdrukt, zodat men moet aannemen dat zij niet voldoende lonend waren gebleken - hetgeen bepaald niet onwaarschijnlijk is - ofwel dat de uitgevers genoeg begonnen te krijgen van een steeds toenemende contrôle, die zich op een of andere manier juist in en na 1555 in steeds toenemende mate deed gevoelen. Want het feit ligt er toch dat bij Nutius en Steelsius - en trouwens ook bij de andere uitgevers - de normale uitgaven, met name die in het Latijn, gewoon doorgaan; de lijsten die Nuyts en

Peeters-Fontainas hebben uitgegeven (cfr. boven, nt. 3 en 4), wijzen het genoegzaam uit.

Die contrôle moet verscherpt zijn in de tijd van het verblijf van Filips II met zijn Spaans gevolg in de Nederlanden, welk verblijf trouwens ook de oorzaak moet zijn geweest van de duidelijk te constateren toename van Spaanse wereldlijke lectuur in de uitgaven. Filips' gevolg was immers zéér uitgebreid. De contrôle betrof uiteraard niet de boeken die op dat moment nog niet veroordeeld waren of op enige index stonden[152], maar wel al hetgeen in Antwerpen of Brugge verhandeld werd; onvermijdelijk moet dit zijn weerslag op de activiteiten der drukkers alhier hebben gehad. De Spaanse koning nu vertoefde hier in het land van augustus 1555 af, met een korte onderbreking voor een tweede reis naar Engeland tussen medio maart en 9 juli 1557. In april 1558 kwam de grote zaak der protestanten, of wat men als zodanig beschouwde, in Valladolid aan het licht, waarvan Karel V in zijn afzondering te Yuste zozeer verschrok[153]. De regentes schreef direct en uitvoerig aan haar broer in de Nederlanden en in juni deelde De Valdés aan de keizer mede, dat hij de koning over de affaire had ingelicht[154]. Het is niet nauwkeurig bekend wanneer Filips II van de opzienbarende gebeurtenissen hoorde, maar het moet al vrij spoedig zijn geweest: op 5 juni 1558 gaf hij antwoord op mededelingen over zaken die eind april waren voorgevallen[155]. Filips was toen al enige

152 In 1550 was de bekende Leuvense Index verschenen, die in 1551 te Toledo werd nagedrukt. Op 16 december 1557 beval Filips II aan de Leuvense Universiteit een nieuwe index te vervaardigen, die dan in 1558 verscheen. Deze werd geheel opgenomen in de eerste Romeinse Index (1559) van Paus Paulus IV en vervolgens, mét deze, in die van De Valdés, die in twee edities verscheen; hierin vormt de lijst van Spaanse werken eigenlijk het voornaamste element. Zie hierover Antonio Sierra Corella, *La censura en España. Indices y catalogos de libros prohibidos* (Madrid, 1947), blz. 99, 222-223. Dit boek valt wat tegen, doch geeft wel een complete lijst van de Spaanse indices. Op blz. 223-234 wordt het Spaanse gedeelte van de Valdesiaanse Index afgedrukt. Over de Leuvense lijsten, kort, F. Claeys Bouuaert, *L'ancienne université de Louvain. Études et documents* (Louvain, 1956), blz. 57-59.

153 Gachard, *Retraite* (vgl. nt. 135), II, blz. 354-355; I, blz. 288-289, 293-295.

154 *Op. cit.*, I, blz. 297; II, blz. 418: De Valdés aan Karel V, dd. 2 juni 1558: 'Tambien lo he escrito por estenso a la Magestad del rey'.

155 *Op. cit.*, I, blz. 302-303 nt. 2. Dr. Cazalla was op 23 april 1558 te Valladolid gearresteerd. Op 5 juni tekende Filips II een instructie voor Carranza om naar prinses Juana te gaan en vervolgens direct naar de Keizer (*op. cit.*, II, blz. 426-435).

weken in Antwerpen, waar hij op 25 mei was aangekomen en tot 7 juni d.a.v. bleef[156]. Hier was Carranza bij hem en precies als in Engeland was deze ijverig in het uitzoeken van ongerechtigheden. En die waren er genoeg! De Scheldestad was een belangrijk centrum voor de boekhandel van Duitsland naar Spanje, en er kwamen veel uitgeweken Spanjaarden naar toe, hetzij op doorreis naar elders, hetzij om er even op verhaal te komen. Carranza werd in zijn actie krachtig gesteund door Francisco de Castilla, de alcalde aan het koninklijk hof, onder wiens jurisdictie klaarblijkelijk alle Spanjaarden vielen zolang de vorst zelf in het land was[157].

Toen Carranza in 1559 gevangen genomen was, verdedigde hij zich door te zeggen wat hij in Vlaanderen had gedaan. 'In die provincies werden dit jaar en het vorige jaar veel boeken uit Duitsland ingevoerd in het Spaans en in andere volkstalen, die geschreven zijn door ketters en waarin zij hun dwalingen verspreiden; en ik nam er, samen met don Francisco de Castilla, in de Nederlanden veel in beslag en we hebben er veel verbrand'[158]. In een uitvoerige memorie ging hij dieper in op de activiteiten die zij beiden in juni 1558 in Antwerpen hadden ontplooid in overleg met de koning zelf. Zij hadden allereerst willen weten langs welke wegen ketterse boeken naar Spanje kwamen. Het werd hun verteld door 'Pedro Vellero' ofwel Petrus Bellerus, een bediende van 'Estelsio, mercader de allí (= Spanje) de Anveres'. Men bedenke hierbij dat Carranza bij hem zijn *Catechismo* uitgegeven had. Deze dan wees - kort gezegd - op het verkeer tussen Frankfurt en Antwerpen; ieder jaar ook kwamen 'ketterse Spanjaarden' uit Duitsland naar Leuven en Antwerpen en naar het hof. Bellerus

156 Jean de Vandenesse, *Journal des voyages de Philippe II, de 1554 à 1569* (Bruxelles, 1882), blz. 29. Gachard, *op. cit.*, II, blz. 452.

157 De drie zgn. *tribunaux auliques*: de 'Alcadie', de rechtbank van de Groot-Maarschalk en het Hofgerecht waren kleine gerechtshoven met rechtsbevoegdheid over het lager personeel van het Hof en ook over de inwoners van de wijk van het paleis. De bevoegdheid van het Hofgerecht strekte zich vervolgens uit tot sommige speciale gevallen, bv. het toneel (in de 18e eeuw). De rechtsmacht van deze hoven werd eigenlijk nooit zeer vast omlijnd. Aldus M. Van Haegendoren, *Les Archives Générales du Royaume. - Bruxelles. Aperçu des fonds et des inventaires* (Bruxelles, 1955), blz. 215.

158 Carranza aan de Consejo de Inquisición, 28 november [1559], in: *Colección* (vgl. nt. 60), blz. 518.

had ook in Frankfurt grote tonnen gezien, gevuld met twee Spaanse schotschriften, die hij met name noemde[159]. Hij, 'Pedro Bellero, librero de Anveres, criado de Estelsio', had ze bij zich en andere boekhandelaren hadden er nog meer. Van Vlaanderen uit moesten die boekjes dan naar Spanje. Bellerus kende ook twee uitgewekenen uit Sevilla, nl. Antonio del Corro, van wie hij tevens wist te vertellen dat hij afkomstig was uit het San Isidro-klooster[160], en Don Diego de Santa Cruz (die al sinds 1550 in de Nederlanden woonde)[161]. Bovendien wees hij op de persoon van een 'Pedro Vilman' (? onbekend; de naam is waarschijnlijk verminkt), boekhandelaar te Antwerpen, die een bediende had in Medina del Campo en Sevilla, en alles kocht wat te Antwerpen verscheen en dan naar Spanje zond; Bellerus geloofde dat hij goede en slechte boeken had gezonden[162].

159 Namelijk [Juan Perez de Pineda], *Carta embiada a nuestro... Rey... en que se declaran las causas de las guerras y calamidades presentes...* [Genève, J. Crespin], 1557. Vgl. Boehmer, *Spanisch Reformers*, II, blz. 89, 67: gedrukt in de zomer van 1557.
En vervolgens wordt genoemd 'la Bula', waarmee bedoeld moet zijn het in allerlei talen veel verspreide boekje *Breve sumario de indulgencias y gracias* [Genève, J. Crespin?], 1557 (Boehmer, *op. cit.*, blz. 52-53), dat door de Valdés in zijn Index wordt genoemd *Jubileo de plenissima remission de peccadores* (Reusch, *Indices*, blz. 236). Men zie ook W. Nijhoff-M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540*, II ('s-Gravenhage, 1940), nr. 3675.

160 Deze was ook met de grote uittocht in het voorjaar van 1557 naar Genève gegaan; cfr. boven, blz. 65. Over hem is veel geschreven; zie Boehmer, *op. cit.*, III, blz. 3-146. Dr. William McFadden, *The life and works of Antonio del Corro (1527-1591)*, een niet-gepubliceerd proefschrift voor de Queen's University te Belfast (1953). De jongste, echter niet diepgaande publicatie over hem, in hoofdzaak steunend op het werk van McFadden, is die van Paul J. Hauben, *Three spanish heretics and the Reformation* (Genève, 1967), blz. 3-84 (= Études de philologie et d'histoire, 3).

161 Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 116 nt. 15. Over hem méér bij Schäfer, *Beiträge*, I, 355; II, blz. 358, 365, 407 met belangrijke bijzonderheden.

162 In de memorie van Carranza staat nog meer, doch het is hier niet van belang (*Col. Doc. Inéd.*, V, Madrid, 1844, blz. 529-533). Hij verhaalt ook van een poging, door Franc. de Castilla ondernomen, om twee Spanjaarden in Antwerpen te arresteren; het plan stuitte af op de privileges van de stad.
Het hier genoemde document is eveneens afgedrukt en uitvoerig besproken door J. Ign. Tellechea Idígoras, *Bartolomé Carranza en Flandes. El clima religioso en los Países Bajos (1557-1558)*, in: *Reformata Reformanda. Festgabe für Hubert Jedin zum 17. Juni 1965*, 2 dln. (Münster, 1965), II, blz. 317-343. Dit artikel is uiterst belangrijk en in hoge mate interessant omdat het tot in kleine bijzonderheden een volledige kijk geeft op hetgeen hier in grote lijnen staat vermeld; de gegevens zijn ontleend aan het proces dat tegen Carranza werd gevoerd. Zie ook het verhoor van Carranza op 4 sept. 1559 in J. Ignacio Tellechea Idígoras, *Fray Bartolomé Carranza*, (vgl. nt. 132), II: *Testificaciones de cargo* (Primera parte) (Madrid, 1962), blz. 352-369, met name: blz. 353-356 (*Archivo...*, XIX, 1).

Naar aanleiding van deze mededelingen en naar aanleiding van hetgeen in het reeds genoemde proces tegen Julián Hernández en anderen aan het licht was gekomen, moest de Antwerpse schout Jan van Immerseel later een onderzoek instellen. Op 19 april 1562 deed hij hiervan verslag aan Granvelle. Over Johan Steelsius schreef hij dat hij had bevonden dat deze was 'de bien bonne conduicte et renommée, lequel depuis quelque temps enca aussi est decedé de ce monde; duquel après son deces at este faict ung bien solempnel sermon et exeques'. Pedro Vellero, zo staat er verder, 'zijn schoonzoon', had hem een uittreksel uit de registers van Steelsius gegeven betreffende boeken die gekocht waren door een verdachte Dominicaan Domingo de Guzman, aan wie hijzelf, Bellerus dus, nooit lutherse of verdachte werken had verkocht; en verder had hij o.a. ook verklaard nimmer in Spanje of Portugal te zijn geweest[163].

Het gesprek met Petrus Bellerus had plaats in het voorjaar van 1558, ongeveer eind mei, begin juni: het blijkt uit de memorie zelf. Op 31 augustus d.a.v. richtte de graaf van Lalaing, de Vlaamse gouverneur, zich tot Jan van Immerseel en zond hem ter onderzoek 'ung escript ou impression en espaignol', dat te Brugge bij een koopman in beslag genomen was, die het op zijn beurt uit Antwerpen had toegezonden gekregen. De schout antwoordde reeds op 7 september dat hij al vóór de ontvangst van de brief betreffende dit

163 Simancas, Archivo general, *Secretaría de Estado*, *Negociación de Flandes*, legajo 521, num. 137.
Joh. Steelsius overleed in maart 1562 en werd de 15e van die maand begraven. Zijn dochter Johanna was vóór 1561 gehuwd met Petrus I Bellerus, over wie het hier gaat. Zijn broer Johan - en ook hijzelf dus - ging regelmatig naar Frankfurt. Na het overlijden van Johan Steelsius zette diens zoon Franciscus minstens drie jaar de werkplaats voort; zijn zwager Petrus I Bellerus kreeg de leiding van de firma (hulpvaardige mededeling van het Museum Plantijn-Moretus). Vlak hier vóór, in maart 1562, had Immerseel onderzoek moeten doen naar Plantijn. Zie M. Van Durme, *Supplément à la Correspondance de Christophe Plantin* (Anvers, 1955), blz. 12-18. Over Domingo de Guzman, die in 1558 in Spanje gevangen was genomen en in 1563 tijdens een auto de fe te Sevilla boete deed, zie men Schäfer, *Beiträge*, index.

pamflet was ingelicht en dat enige kooplui uit Brugge er mededeling van hadden gedaan aan Antwerpse collega's en hun een exemplaar ervan gezonden hadden. Bij het verslag van de bevindingen van zijn onderzoek in deze, zei hij, dat hij het geschrift in handen had gesteld van de deken van de O.L. Vrouwe Kerk[164] 'pour le plus secretement que aucunement se pourroit faire, recercer sour les imprimeurs de ceste ville, se l'on pourroit recouvrir les caractères et lettres de l'impression desd. escriptz'; de deken zou al het mogelijke doen. Bovendien had hij de postmeester opdracht gegeven uit te zien naar pakketten uit Brugge met een bepaald merkteken[165]. Aangelegenheden als deze moeten de rust bij hen, die Spaans drukten, zeker niet ten goede zijn gekomen. Het feit dat de drukker Frans Fraet al een tijdje geleden was gearresteerd en begin 1559 werd terechtgesteld, zal de schrik er wel helemaal in gebracht hebben[166].

Bij dit alles voegde zich nog een direct gevolg van Carranza's bemoeienissen met heterodoxe boeken: op 7 september 1558 vaardigde Filips II een krachtige wet uit omtrent de boekhandel naar zijn Spaanse landen. Het importeren van werken in de volks-

164 Deken van de O.L. Vrouwe-kerk te Antwerpen was sinds 1545 Roger of Rodrigo de Tassis. Hij gaf zich veel zorg voor de godsdienstige toestand in de stad. Rond 1550 maakte hij een verslag over de situatie op godsdienstig gebied in de Scheldestad. De pensionarissen van de stad en de calvinisten verdachten hem er hoofdzakelijk van, met name in 1566, dat hij a.h.w. als spion voor de regering optrad. De deken voelde zich trouwens vertegenwoordiger van Kerk en Regering. Zie F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, XVIII (Antwerpen, 1940), blz. 27-29; XXI (Antwerpen, 1943), blz. 27-28. F. Prims, *Antwerpiensia* 1938 *(Twaalfde Reeks)* (Antwerpen, 1939), blz. 231-236: *Een partijganger der inquisitie (rond 1550)*, waar genoemd verslag wordt besproken. Het stuk is in zijn geheel zonder commentaar afgedrukt in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 29, 1938, blz. 301-303.

165 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Papiers d'État et de l'Audience*, nr. 235: *Lettres de Jean de Immerseele... du 14 mai 1557 au 10 septembre 1564*, fol. 8^{r-v}. De brief van Lalaing, dd. 31-8-1558 ter zelfder plaatse, nr. 1739/1: *Lettres missives: Correspondance de J. d'Immerseel*, *1556-1576* (losse stukken, op datum geordend).

166 Uit een brief van de koning aan Immerseel, dd. 4 januari 1558 (n. st.) blijkt dat hij al enige tijd vastzit (Brussel, *t.a.p.*, nr. 1739/1). Op 15 juli 1558 richt Immerseel zich betreffende hem tot de koning en nogmaals uitvoerig op 6 januari 1559 (n. st.), waaruit blijkt dat hij was opgepakt wegens 'certaines prognostications par luy forgées et imprimés'. Hij werd ter dood veroordeeld en terechtgesteld (Brussel, *t.a.p.*, nr. 235, fol. 6, 18^{r-v}). Zie over deze affaire ook F. Prims, *Twaalf Luthersche martelaren*, in: *Antwerpiensia* 1940 (Veertiende Reeks) (Antwerpen, 1941), blz. 91-92.

taal zonder toestemming van de zijde des konings zal beschouwd worden als een misdaad, die kan worden gestraft met de dood en confiscatie van goederen. De boeken moeten een 'licencia' bezitten alvorens gedrukt te worden en de gedrukte exemplaren moeten worden vergeleken met het oorspronkelijke doorgeziene en goedgekeurde manuscript, waarin op iedere bladzijde een apostille moet zijn aangebracht; pas wanneer dit geschied is, mogen zij in de handel worden gebracht. Hij die boeken betreffende de H. Schrift en godsdienstige zaken met voorbijgaan van deze bepalingen op de markt brengt, wordt gestraft met de dood en inbeslagname van zijn goederen. Alle bibliotheken zonder uitzondering moeten worden nagezien[167]. Het is duidelijk dat een maatregel als deze voor de Antwerpse drukkers een bijzonder ernstige rem op hun uitgaven is geweest reeds vóórdat de Index van De Valdés in werking trad.

Bovendien liet Filips II in juli 1559, voor zijn vertrek uit de Nederlanden, alle Spanjaarden in Leuven aanzeggen dat zij binnen vier maanden naar hun vaderland moesten terugkeren. Er waren er te veel die onbetrouwbaar werden geacht[168]. En toen de koning eenmaal in zijn land was teruggekeerd, verbood hij op 22 november 1559, dus vlak na het uitvaardigen van de Index, kort en krachtig alle studie in het buitenland, met name in Leuven; alleen Rome, Napels en Bologna achtte hij universiteiten die zijn vertrouwen konden genieten[169].

Wanneer men al deze maatregelen bij elkaar neemt, ziet men in één oogopslag waarom de Antwerpse productie van het geestelijk boek in 1558 en 1559 vrijwel teniet ging. De gebeurtenissen te Valladolid en Sevilla in 1558, de ontdekking van een drukke handel te Antwerpen (en Brugge?) in heterodoxe lectuur die bestemd was voor Spanje, de onbetrouwbaarheid in geloofszaken van vele Spaanse studenten in Leuven: dit alles bracht Filips II tot een reeks

167 Bataillon, *Erasmo*, II, blz. 335.

168 *Op. cit.*, blz. 335. Zie ook het artikel, in nt. 86 genoemd.

169 Filips volgde in deze het advies van de Dominicaan Baltasar Perez, die verslag over Leuven had uitgebracht, terwijl Lorenzo de Villavicencio naar Frankfurt was gezonden. Zie Tellechea Idígoras, *Carranza en Flandes*, blz. 327, 336 nt. 42 en nt. 43.

ingrijpende maatregelen, waarvan de publicatie van de Index in augustus of september 1559 er slechts één was, zij het een zeer belangrijke. Die Index moet hier in Antwerpen direct bekend zijn geweest, want men volgde nauwkeurig hetgeen zich in Spanje afspeelde[170].

V

Er is nog een punt betreffende Nutius en Steelsius dat onder de aandacht moet worden gebracht en waarmee men zich t.z.t. intensief zal moeten bezig houden. Het is de vraag in hoeverre zij hun Spaanse drukken zelfstandig behandeld hebben door toevoegingen of weglatingen; en wie daarbij eventueel geholpen of van advies gediend hebben.

In het eerste gedeelte van dit opstel heeft men een aantal werken ontmoet, niet veel overigens, die in Antwerpen voor het eerst werden gedrukt. Zo liet Hernando de Jarava zijn psalmvertaling verschijnen vanuit Parijs in de Scheldestad en wel bij Nutius, wiens eerste zelfstandige Spaanse druk het was. Hoe de jonge en ondernemende drukker dit boek in handen heeft kunnen krijgen, is momenteel niet na te gaan. In 1550 was hij de eerste die het aan-

170 Een berijmd epistel uit Sevilla van de hand van een Claes Meulenbroeck over de eerste grote auto de fe, die aldaar op 24 september 1559 plaats had, circuleerde nog in hetzelfde jaar te Antwerpen. Zie Emm. De Bom, *Een berijmd epistel over de strafuitvoeringen door de inquisitie*, *1559*, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* (= Het Boek), 7, 1909, blz. 120-122. En reeds op 3 juli 1559 richtte Abraham Ortelius uit Antwerpen aan Emmanuel van Meteren te London een brief, waarin ook nieuwtjes over de grote terechtstelling van 21 mei 1559 te Valladolid (J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, I, Cantabrigae, 1887, blz. 17-19).
Op 14 oktober 1559 schreef Gomez Suarez de Figueroa, graaf van Feria, lid van Filips' Raad, uit Mechelen aan Alvaro de la Quadra, bisschop van Aquila, Spaans gezant te London het volgende: ‘de España no ay otras sino la memoria de los libros qua an vedado que ira con esta’. Op 9 november zond hij de berichten over de autos de fe aan hem op: ‘Lo que ha pasado en los autos de inquisición en Valladolid y en Sevilla vera V.S. por las copias que con esta van’. Ook Granvelle lichtte van zijn kant Quadra op 17 nov. hierover in: ‘Tambien hay avisos de los autos que se hicieron de inquisición, uno en Valladolid del qual envio la relacion a V.S. por si no la hubiese tenido, y otro en Sevilla, demas de ochenta personas entre quemados y penitenciados’ (Kervyn de Lettenhove et L. Gilliodts van Severen, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II.* 11 dln., Bruxelles, 1882-1900, II, blz. 62, 78, 93).

durfde Guevara's *Monte Calvario* compleet in twee delen uit te geven, welke in 1559 door zijn weduwe op dezelfde wijze herdrukt werden.

Interessanter is hetgeen Nutius in 1551 achter de *Arte para servir a Dios* van de Franciscaan Alonso de Madrid afdrukte. Aan het hoofdwerk was toegevoegd diens *Espejo de ilustres personas.* Tevens had Nutius erbij gedrukt de vertaling van S. Bernardus' *Epistola de perfectione vitae spiritualis*[171], alsmede een *Memorial de la vida de nuestro Redemptor.* Dit werkje bestond uit een aantal overwegingen over het leven van Christus voor iedere dag van de week, op naam van een zekere Alonso, zodat Alonso van Madrid algemeen ook als de auteur van dit tractaatje wordt beschouwd. Het *Memorial* is nooit in Spanje uitgegeven, maar moet door deze editie, waarvan men kan aannemen dat zij vooral dáár aftrek heeft gevonden, toch in dat land bekend zijn geworden. Het boekje van deze pseudo-Alonso eindigt met zestien bladzijden uit een werk van een zalige non 'St. Melchiades', met welke naam bedoeld wordt de H. Mechtild van Hackeborn (1241-1299), aan wier *Openbaringen* deze pagina's zijn ontleend. Hiervan bestond in Spanje in de 15e en 16e eeuw evenmin een Latijnse of Spaanse uitgave. Er bestond wel een Parijse editie uit 1513, bezorgd door Lefèvre d'Etaples, tesamen met andere soortgelijke werken. Wie echter die pseudo-Alonso is, aangeduid als 'een Franciscaan uit Cartagena' blijft onbekend[172].

171 Vgl. boven, nt. 48. Wij brengen hier in herinnering dat W. Simon dit epistel in 1556 eveneens afdrukte achter de uitleg van de eerste psalm van Ponce de la Fuente (vgl. nt. 62).

172 Het bovenstaande is ontleend aan Fidel de Ros, O.F.M. CAP., *Alonso de Madrid et Melquiades,* in: *Revue d'Ascétique et de Mystique,* 30, 1954, blz. 29-37. De uitgave van Jean Lefèvre d'Étaples, bekend door zijn neiging tot mystiek en beleving van het 'zuivere Evangelie', is getiteld *Liber trium virorum et trium spiritualium virginum. Hermae liber unus. Uguetini liber unus. G. Roberti libri duo. Hildegardis Scivias libri tres. Elisabeth virginis libri sex. Melchtildis* (sic) *virginis libri quinque,* Parisiis, 1513, fol.
Op naam van de H. Mechtild van Hackeborn, ook wel Mechtild van Helfta genaamd, een zuster van de grote H. Gertrud van Helfta, staat het *Liber specialis gratiae*, dat handelt over haar inwendige genadegaven. Zij is sterk christocentrisch gericht. Zie *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, VII, 1962, c. 224. Een uitvoerige verhandeling vindt men in het pas-verschenen werk van R.L.J. Bromberg, O.P., *Mechtild van Hackeborn. Het Boek der Bijzondere Genade. Uitgegeven naar een Nijmeegs handschrift alsmede een beschrijving van haar mystiek en een onderzoek naar de middelnederlandse vertalingen.* 2 dln., Zwolle, 1965. Schrijver bespreekt helaas de gedrukte uitgaven niet, daar hij zich alleen met handschriften bezighoudt (I, blz. 107-108).

En hoe Nutius het *Memorial* in handen kreeg, is evenmin bekend. Zeer waarschijnlijk kwam het dus niet uit Spanje, doch uit Parijs, omdat hij daarmee verbindingen had, getuige de uitgave van Jarava. De brief van Bernardus kan Nutius genomen hebben uit de *Obras muy devotas* van Franc. de Borja, die in 1550 verschenen waren en die hijzelf eerst in 1556 uitgaf (cfr. boven, nt. 55). In dit verband vestigen wij even de aandacht op de Leuvense hoogleraar Joh. Hentenius O.P., die een grote bewondering had voor Alonso de Madrid. Misschien heeft hij wel de hand gehad in de hier besproken uitgave van 1551, die hij later in het Latijn ging verspreiden (Leuven, P. Zangrius, 1560)[173].

Boven (cfr. nt. 35) zagen wij ook reeds hoe Nutius in 1549 zeer waarschijnlijk uit eigen beweging aan de *Summa de doctrina christiana* van Ponce de la Fuente het pseudo-Bernardiaanse tractaat toevoegde, dat Azpilcueta vertaald had. En ten slotte moeten wij in dit overzicht als eigen uitgaaf van Nutius vermelden de *Commentario* van Carranza (1558), die zoveel ellende over de schrijver afriep.

Van Steelsius weten wij op dit gebied iets meer. Hij stond in contact met Pedro de Soto O.P. Deze had, zoals men zich misschien herinnert, Montesino's *Epistolas y Evangelios* licht bewerkt (boven, p. 29; 31); in 1551 had Steelsius zijn *Institutiones* herdrukt en dan in 1554 de eerste Spaanse uitgave van diens *Summa* bezorgd, die volgens de titel *vertaald* was, dus niet door De Soto zelf opnieuw geschreven. Op eigen gezag had hij reeds in 1544 achter *De Imitatione Christi* het tractaat van Bernardus Silvester - op naam van de H. Bernardus - afgedrukt, dat vertaald was door M. de Azpilcueta (cfr. boven, nt. 17). Het is niet bekend hoe hij dit werkje heeft leren kennen; vermoedelijk door zijn Spaanse connecties. Ook Nutius gebruikte dit geschrift om de *Summa de doctrina cristiana* van Ponce de la Fuente aan te vullen, hoogstwaarschijnlijk omdat

173 Vgl. hier Fidel de Ros: *Alonso de Madrid et Melquiades*, blz. 36-37, die dit vermoeden niet oppert, maar betoogt dat hij voor die Latijnse editie zeer waarschijnlijk de Antwerpse uitgave heeft gebruikt.

hij de uitgave van Sevilla (1551) nadrukte, waarin men zowel het zojuist genoemde echte werk van S. Bernardus aantreft als het spurium[174]. Steelsius' psalmuitgave van Reinier Snoy is zeer waarschijnlijk nagedrukt uit een oorspronkelijk in Spanje uitgegeven editie[175].

Willem Simon, die in 1556 de *Catecismo christiano* van Ponce de la Fuente uitgaf, voegde er slechts de echte *Epistola* van de grote middeleeuwse heilige aan toe[176].

Ten slotte willen wij nog wijzen op Juan Martin Cordero. Hij was het die ten behoeve van Simon de eerste Spaanse vertaling maakte van Canisius' *Catechismus*. Hij vertaalde echter niet alleen voor Simon; hij gaf zijn pennevruchten ook aan Nutius ter openbaarmaking, terwijl Plantijn en Bellerus ieder één werk van hem hebben gedrukt[177].

VI

Het onderwerp dat ons hier bezighoudt, staat ons, naar het lijkt, ook toe iets te zeggen over de vraag in hoeverre de Spaanse drukken in de Nederlanden zelf werden afgezet. Boven zeiden wij reeds dat die afzet niet heel groot kan zijn geweest. Het hof was in de jaren 1555-1559 wel aanwezig, doch dan slinkt het aantal uitgaven van devotie-lectuur; bovendien waren de Spaanse kolonies niet groot. Toch menen wij voor dit onderwerp nog even de aandacht te moeten vragen, in de hoop dat latere onderzoekers er zich nog eens toe zullen zetten het nader te bezien.

Het wil ons voorkomen dat minstens één uitgave door de drukker ook gekozen is met het oog op de kooplieden. Ik denk hier aan Martin de Azpilcueta's *Manual de confessores y penitentes*, het boek voor biechtvader zowel als biechteling. Sinds zijn verschijnen in

174 Janauschek, *op. cit.*, (vgl. nt. 17), nr. 530. In de eerste en tweede uitgave van het boek van de Sevillaanse prediker komt niets voor op naam van Bernardus (Boehmer, *Spanish Reformers*, II, blz. 30).

175 Vgl. boven, nt. 20.

176 Boehmer, *op. cit.*, blz. 33-34.

177 Zie de lijst van zijn werken bij J.F. Peeters-Fontainas, *Extraits des Mémoires de Jean-Martin Cordero de Valence*; *sa vie d'étudiant à Louvain*; *ses traductions espagnoles*; *ses éditions aux Pays-Bas*, in: *De Gulden Passer*, 31, 1953, blz. 59-87.

Coïmbra in 1549 in het Portugees en terzelfder plaatse in 1553 ook in het Spaans, kende het direct een enorme verspreiding. Het sprak de gelovigen klaarblijkelijk wel aan. Zo kwam dan al in 1555 Nutius met een editie. Doch in 1556 gaf de auteur te Salamanca een herdruk uit, waaraan was toegevoegd zijn *Comentario resolutorio de usuras.* Sindsdien bleef deze verhandeling aan het biechtboek gebonden[178]. Daar het biechtboek blijkens zijn titel reeds handelt over 'restitutie' van onrechtmatig verkregen goed, was het tractaat betreffende de woeker een verdere uitwerking van dit onderwerp. Nog het Concilie van Vienne (1311) had vroegere bepalingen inzake het nemen van rente hernieuwd: iedere vorm van financiële speculatie werd gebrandmerkt als immoreel. Het Vijfde Concilie van Lateranen in 1517 had eveneens alle voorafgaande bepalingen aangaande deze zaak hernieuwd[179]. Maar de ontwikkeling van de handelstechniek was niet tegen te houden. In de loop van de late Middeleeuwen werd meer en meer het vraagstuk urgent over het geoorloofde van de geldhandel-op-zich, en daarmee het antwoord op de vraag naar de 'rechtvaardige prijs' voor vreemd, buitenlands geld.

Het was Steelsius die ogenblikkelijk de nieuwe editie van 1556 heruitgaf (1557). Hij moet hiermee zijn tegemoet gekomen aan een behoefte die bestond onder de Spaanse kooplieden in de Nederlanden. Antwerpen was immers het financiële knooppunt bij uitstek voor het Europa van die dagen; allen die geld wilden lenen of grote ondernemingen te bekostigen hadden, poogden hun vraag naar geld dáár te bevredigen. De handel in wisselbrieven, *cambium bursae* of *cambium per litteras* genaamd, nam daarom sterk toe. De spaanse handelaars, die volgens De Roover in de 16e eeuw

178 Als afzonderlijke editie, 4°, 169 blz., vermeld bij Palau y Dulcet, *op. cit.*, nr. 21410, maar M. Lambert in de *Dict. d'Hist. et de Géogr. Ecclés.* V, 1931, c. 1372 zegt: 'uni aux éditions du Manual de confesores' (vgl. boven, nt. 22). Zie ook Wilhelm Weber, *Geld und Zins in der spanischen Spätscholastik* Münster Westf., [1962], blz. 15 nt. 13. Dit is een bijzonder knap en lezenswaardig boek. De auteur is als hoogleraar in de (theoretische) economie uitstekend thuis in de opvattingen der hedendaagse economen en toont aan hoe modern de Spaanse 'doctores' der laatscholastiek dachten en welke hun buitengewoon grote betekenis is.

179 Echte woeker is ook heden ten dage voor katholieken volgens het kerkelijk recht verboden.

in het algemeen strenger en gewetensvoller waren dan de Italianen, voelden zich dan ook op de duur bezwaard[180]. Want rond 1500 was de handel in wisselbrieven nog een vrij nieuwe en weinig bekende operatie. De winst hierop liep soms op tot 40%, zodat de moraal-casuïsten verdeeld waren over de vraag aangaande het al dan niet geoorloofde van deze handel: was zoiets woeker of niet? De Schotse theoloog Johan Major (= John Mair, 1469-1550), professor te Parijs, was blijkens zijn geschriften van mening dat handel in wisselbrieven in geweten niet geoorloofd was. De Spaanse Natie te Brugge wendde zich reeds in 1517, het jaar van het Concilie, om advies tot de theologische faculteit te Parijs, die een veroordeling uitsprak[181]. Maar in 1530 stelden de Antwerpse Spanjaarden een rapport op en zonden hun biechtvader daarmee naar Parijs teneinde de mening te mogen horen van de doctores over bepaalde gevallen van wisselhandel, in de hoop op deze wijze hun geweten te kunnen gerustellen[182]. Hun bestaan hing immers van die handel af. Het vraagstuk was dus wel brandend en Steelsius heeft zijn concurrent Nutius bepaald een voordeeltje afgesnoept.

Een antwoord op het hier genoemde vraagstuk was ook in Spanje bijzonder dringend; evenzeer trouwens in Portugal. Tussen 1545 en 1555 immers stroomden het Amerikaanse goud en zilver in steeds toenemende mate naar het moederland; juist dán bereikt die toevloed een hoogtepunt. Daardoor ontstond een inflatie: de prijzen liepen snel omhoog. Deze prijsstijging had toen echter de Nederlanden nog niet bereikt, zodat - naar de Spanjaarden zelf herhaaldelijk meedelen - het buitenlands geld een hoge koopkracht had en het Spaans een lage. Wissels van Antwerpen op Sevilla brachten 8-9% winst en in omgekeerde richting 5-6% verlies; van Rome

180 R. De Roover, *Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle*, in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 31, 1953, blz. 1003-1047; aldaar; blz. 1040. Goris, *Étude sur les colonies marchandes*, blz. 503-507.

181 J. Maréchal, *La chapelle fondée par Pedro de Salamanca*, *bourgeois de Burgos*, *chez les Augustins à Bruges*, *1513-1805* (Bruxelles, 1963), blz. 7-8.

182 Goris, *Étude sur les colonies marchandes*, blz. 510-545. Interessante bijzonderheden over een ander soortgelijk verzoek van de Antwerpse kooplieden tussen 1534-'36 worden gegeven door Franc. de Osuna, O.F.M., die in die jaren in de stad was. Men heeft ze tot nu toe niet opgemerkt. Zie F. De Ros, *Un maître de Sainte Thérèse. Le père François d'Osune. Sa vie*, *son oeuvre*, *sa doctrine spirituelle* (Paris, 1936), blz. 148 vlg. met veel citaten.

op Sevilla leverden zij 15-20% winst en omgekeerd 8-10% verlies. Aldus de zeer ter zake kundige Dominicaan Tomás de Mercado, die zich in het Sevilla van zijn tijd uitstekend op de hoogte had gesteld[183]. Wat moesten de geldhandelaars en kooplieden doen om niet in gewetensnood te geraken? Een groot aantal theologen hield zich daarom met de morele zijde van de handel in geld en goederen bezig. Gezien de internationale betrekkingen, die met name Sevilla en Medina del Campo kenmerkten, kon de koopman weinig ondernemen zonder de geldwisselaar in te schakelen of zelf als zodanig op te treden. De grote jaarmarkten in Spanje en Vlaanderen stonden bovendien nauw met elkaar in contact: zij wisselden elkaar af met een tussenpoos die voldoende was om er heen te reizen. In aansluiting hierop ontstond al spoedig de zgn. 'dry exchange' of 'change sec', d.w.z. het kopen van wissels tegen laag tarief en elders verkopen tegen een hoger. In engere zin werd de term gebruikt voor louter fictieve operaties in deze, die werden ondernomen om de bekende rentebepalingen te ontgaan. Dit laatste werd door de scholastieke theologen strikt ontoelaatbaar geacht en in 1566 door een pauselijke bulle nog eens veroordeeld. In feite was het onderscheid tussen 'reëele' of wettige omwisseling en 'droge' of onwettige nogal fijn[184]. Speculatie, alhoewel eveneens krachtig verboden, was vanzelfsprekend aan de orde van de dag. Thomas van Aquino, die in Salamanca door toedoen van F. de Vitoria O.P. een ware renaissance beleefde, vond noodzakelijke omwisseling, voor zover zij de levensbehoefte diende, wel geoorloofd, doch geldwinnen als doel op zich veroordeelde hij. Het antwoord dat de Parijse universiteit aan de Antwerpenaren gaf, was genuanceerder: de hoogte van de rente bij geldomwisseling mocht afhangen van vraag en aanbod en is niet gebonden aan de arbeid en de kosten die degene moet aanwenden te wiens gunste de wissel is getekend. Het antwoord bevatte tevens een opinie van Franc. de Vitoria uit Salamanca; deze verklaarde ronduit dat hij in de war werd gebracht door het ingewikkelde van het probleem van de handelsmoraal,

183 Zie Weber, *op. cit.*, blz. 102, 103 nt. 26, 113 (getuigenis van Azpilcueta), 114, 120. Over Mercado: blz. 101-102.

184 Vgl. hierbij Weber, *op. cit.*, blz. 132: het oordeel der latere theologen Molina en Lessius.

zodat hij weinig nieuws kon zeggen[185]. De twee beste geleerden uit de Salmantijnse School dier dagen over deze zaken waren dan ook Domingo de Soto O.P. en Azpilcueta.

De even vrome als geleerde Augustijn Azpilcueta, bijgenaamd 'Doctor Navarrus', was de eerste die helder inzag dat de hoge levensonkosten werden veroorzaakt door de import van goud en zilver. Welnu, Spanje had in de jaren die ons bezighouden, een nadelige wisselvoet: geld dat naar het buitenland werd gezonden, werd daar lager gewaardeerd dan in het eigen land; geld dat naar Spanje werd gezonden, werd daar in een hoger bedrag uitbetaald. Daar dit agio en disagio niet verklaard konden worden door objectieve factoren, kwam men in Salamanca tot de theorie van de subjectieve waarde. Deze leerde o.a. De Soto. De volgende stap nam Azpilcueta. Hij bracht het nieuwe element van het prijsniveau in zijn verklaring door geld te beschouwen als een handelswaar en er aldus de wet van vraag en aanbod op toe te passen[186]. Het is duidelijk dat hij met dit standpunt heel wat moeilijkheden kon oplossen. In tegenstelling tot S. Thomas van Aquino achtte hij geldwissel, zelfs alleen terwille van het geld, geoorloofd; want geld beschouwde hij, zoals gezegd, als een koopwaar gelijk aan andere goederen[187]. Hij was verder de eerste die, reeds vóór Bodin, als nieuws bracht de leer dat de waarde van het geld bovendien afhangt van de hoeveelheid (quantiteitstheorie): deze bepaalt samen met vraag en aanbod, de hoogte van de prijs die men voor geld moet betalen, d.w.z. de rente[188]. Uiteraard ging hij uit van het standpunt dat men bepaalde expliciete wetten en verboden niet zou overtreden. Maar binnen dit kader hadden de koopman en de geldschieter nu toch wel de nodige ruimte gekregen, want uit het

185 De bovenstaande alinea is gebaseerd op het beknopte doch duidelijke boekje van Marjorie Grice-Hutchinson, *The School of Salamanca. Readings in Spanish Monetary Theory, 1544-1605* (Oxford, 1952), blz. 1-39. In 1535 gaf Vitoria colleges over de leer van St. Thomas van Aquino betreffende de woeker, maar zelfs dit beter doordachte werk kan niet gelden als een van zijn beste: hij gaat weinig verder dan het middeleeuws denken (*op. cit.*, blz. 42-43).

186 *Op. cit.*, blz. 52-57. Weber, *op. cit.*, blz. 64-65.

187 Grice-Hutchinson, *op. cit.*, blz. 91: vertaalde tekst van zijn verhandeling.

188 Weber, *op. cit.*, blz. 97-99. Hij geeft nog een aantal andere redenen op, maar met het hier gezegde verklaart hij agio en disagio; zie blz. 100-101.

door hem betoogde volgt direct dat wisselhandel moreel geoorloofd is[189]

Het zal dan ook gemakkelijk te verklaren zijn dat de fa. Steelsius in 1568 de uitgave van 1557 kon herdrukken. Heel groot zal de afzet in de Nederlanden toch niet geweest zijn, want er waren alles bijeen weinig rijke kooplieden; het dikke boek moet tamelijk prijzig zijn geweest en de kleine Spaanse handelaren deden niet aan bankzaken.

En hiermee raken wij het punt van de spiritualiteit in de Spaanse kolonies te Antwerpen, Brugge en Leuven. Het boek van Azpilcueta voor de biecht bevatte de oude, gedegen leer en ging uit van de geijkte vroomheid. Doch het zal tevens vanzelf spreken dat de vele uitgaven uit de jaren vijftig die in Spanje zulke grote afzet genoten, zoals Luis de Granada en, voor de uit Sevilla afkomstige of er veel mee in verbinding staande handelaren, Domingo de Valtanás, ook hier gekocht zullen zijn; Thomas van Kempen's *Imitatio*, Montesino's *Epistolas y Evangelios*, en niet te vergeten de verschillende werken van Guevara, met name de *Epistolas familiares*, alsmede Dueñas' *Espejo de consolaciones*, werden alle na 1559 nog gedrukt, het eerstgenoemde werk nog in 1565.

Voor zover de werken die in 1559 verboden werden, in bezit waren van mensen die hier ook na die jaren bleven wonen, hebben deze een vrome geest verspreid, die overigens voor de bezitters het onderscheid met het ‘lutheranisme’ of ‘erasmisme’ of zelfs de wat zwevende theoriëen van sommige calvinistisch-getinte auteurs of predikanten niet gemakkelijk zullen hebben gemaakt. Een glijden in de hier genoemde richtingen heeft zeker tot de mogelijkheden behoord.

Maar al is het niet veel, een weinig valt er o.i. dus toch wel te zeggen over de godsdienstige opvattingen der Spaanse kolonies. Wij weten nu met vrij grote zekerheid waarop zij gebaseerd waren.

189 *Op. cit.*, blz. 114-116. Volledigheidshalve vermeld ik hier A. Ullastres Calvo, *Martín de Azpilcueta y su Comentario resolutorio de cambios. Las ideas económicas de un moralista español del siglo XVI*, in: *Anales de Economia*, 1, 1941, en 2, 1942, dat ik overigens niet in handen heb kunnen krijgen.

Trouwens, ook van elders is vast te stellen dat zij in de jaren zestig over het algemeen afkerig waren van de nieuwe ideeën.

VII

Aan het eind van dit onderzoek gekomen, dat niet meer dan een voorlopig oriëntatie bedoelt te zijn, moeten wij de balans opmaken. Wij hopen dat andere onderzoekers tijd en mogelijkheid zullen vinden om alles in de finesses na te gaan en alle uitgaven, ook die van de minder belangrijke figuren alsmede die van de wereldlijke litteratuur, nauwgezet te onderzoeken, zich daarbij baserend op het ter hand nemen van ieder boek.

a) In de economische literatuur over Antwerpen is tot heden practisch geen aandacht geschonken aan de export van boeken naar Spanje. Bij het vele dat de Scheldestad aan het Iberisch schiereiland leverde, moet het Spaanse drukwerk gevoegd worden. En bij het vele dat bijdroeg tot de bloei en werkzaamheid in de stad, mag men het Spaanse boek beslist niet vergeten. In deze profiteerden de uitgevers van de stijgende tendens van het Spaans prijspeil op dezelfde wijze als de geldwisselaars zulks deden. Het in de Nederlanden gedrukte boek moet in Spanje relatief goedkoop zijn geweest (vgl. hieronder, e).
   Hieraan valt toe te voegen de grote betekenis van Antwerpen als markt voor boeken die elders werden gedrukt. Dit is wel niets nieuws, doch de onlangs gepubliceerde lijst van werken, die Carranza hier kocht alvorens naar Spanje te vertrekken om zijn taak als aartsbisschop van Toledo te aanvaarden, geeft voor het eerst een duidelijk inzicht in de mogelijkheden die de boekhandelaren van de Scheldestad boden[190].
b) Nutius en Steelsius, de twee belangrijkste uitgevers, moeten veel verbindingen met Spaanse centra hebben gehad. Zonder nader

190 Zie J. Ign. Tellechea Idígoras, *La biblioteca del Arzobispo Carranza*, in: *Hispania Sacra*, 16, 1963, blz. 459-499, met name blz. 487-488, waar een *Memoria de los libros que vinieron de Flandes al Arçobispo de Toledo*, die 140 titels bevat. Aan de hand van de eveneens afgedrukte, nauwkeurige opgaven die de Inquisitie maakte van Carranza's boeken, die nog in de kisten verpakt zaten, kan een geduldig bibliograaf de uitgaven precies vastellen. Deze publicatie is dus voor Antwerpen van het grootste belang.

onderzoek valt echter niet te zeggen hoe in feite die verbindingen waren. Het is wel een feit dat de Latijnse bijbels, die Steelsius kort voor en na 1540 drukte, in Spanje behoorlijk verspreid waren, met name in Sevilla, al moesten zij toch de eerste plaats afstaan aan edities, afkomstig uit Lyon, dat Antwerpen zeer ver overtrof[191]. In dit verband is wellicht een niet al te stoutmoedige hypothese dat Nutius in zijn jonge jaren in opdracht van Steelsius in Spanje heeft gereisd; hij was daarna immers eerst bij hem in dienst en drukte voor hem Spaans alvorens hij zelf zijn eigen mogelijkheden zag.

c) Nutius en Steelsius gaven practisch alleen geestelijke lectuur uit, die in Spanje al zeer verspreid was en werd. Zodoende hebben zij zeer veel bijgedragen tot de rijke ontplooiing van het godsdienstig leven in dat land. Niet alleen echter voor Spanje zijn zij van belang geweest. Hun uitgaven zullen eveneens, hoe weinig dan misschien ook, de Spaanse kolonies te Antwerpen, Brugge en Leuven hebben beïnvloed. Over eventuele uitvoer van hun producten naar de Amerikaanse koloniën is niets bekend.
d) Nutius en Steelsius hebben bij het nadrukken van hetgeen in Spanje aan de markt kwam, niet veel originaliteit tentoon gespreid. Wel moet gezegd worden dat zij actief waren als de kans zich voordeed om belangrijke Spanjaarden aan te trekken die in de Nederlanden verbleven. Men denke aan C. Ponce de la Fuente en Pedro de Soto O.P. Ook anderen, zoals Cordero en Jarava, voelden zich door hun faam aangetrokken. Van beide drukkers konden wij slechts een enkele keer niet zeggen hoe zij zich hun teksten verschaft hebben.
e) In het rythme van beider uitgaven treedt een verlangzaming op sinds 1555, het jaar waarin Filips II persoonlijk zich hier vestigt. Plantijn, Simon en De Laet poogden het hiaat op te vullen, doch moesten eveneens hun werkzaamheden staken. De oorzaak van dit feit is vermoedelijk geweest een zekere angst voor strengere contrôle en bekendheid met de gebeurtenissen in Spanje, vooral die van 1558-'59. Ten slotte maakten het verbod tot import in Spanje (sept. 1558) en de Index van De Valdés (1559) vrijwel een einde aan alle activiteit op het gebied van de devotie-lectuur. De twee firma's

191 Zie het belangrijke artikel van J. Ign. Tellechea Idígoras, *Biblias publicadas*, geciteerd in nt. 135.

hadden tot dan toe voornamelijk die boeken uitgegeven, die De Valdés verbood daar hij bang was voor de gevaren van een pseudomystiek[192]. De gewone auteurs echter konden zij doordrukken, al hebben zij het weinig gedaan. Nutius overleed in 1558, Steelsius begin 1562. Het valt echter zonder meer niet te zeggen in hoeverre de stijging der lonen van het personeel in 1556-'57 eveneens de afzet naar Spanje ongunstig heeft beïnvloed.

f) Over de godsdienstige opvattingen van Nutius of Steelsius moet men niets concluderen aan de hand van hun uitgaven. Deze zeggen in die tijd weinig of niets, wanneer men bedenkt hoe talrijke uitgevers, bv. in Zürich of Basel en zelfs in het protestanse Emden, ja ook in Antwerpen, alles drukten waarmee maar geld te verdienen viel. Uit het getuigenis van Jan van Immerseel weten wij dat Steelsius goed katholiek was. Van Nutius is hetzelfde wel te veronderstellen. Van De Laet is bekend dat hij naderhand 'verkeerd' was.

g) Toen Carranza in 1558 ontdekte dat er in Antwerpen veel handel gedreven werd in Spaanse 'ketterse' lectuur die over Frankfurt uit Genève kwam, zal Filips II wel niet in een paniekstemming zijn geraakt, doch wel meer en meer besloten zijn geweest de godsdienstige zaken hier te lande stevig aan te pakken. Voeg daarbij ook nog het feit dat in het voorjaar van 1558 de 'protestante' kringen in Valladolid en Sevilla door De Valdés waren ontdekt en dat men vele Spaanse studenten te Leuven onbetrouwvaar achtte:

192 De Index van Quiroga verklaarde in 1583 in een Voorwoord het volgende. Wanneer in deze Index enige boeken genoemd worden 'de personas de grande christianidad y muy conocido en el mundo', zoals Joh. Roffensis, Th. Morus, Hieron. Osorio, F. de Borja, L. de Granada, Juan de Ávila en dergelijke, dan is zulks niet geschied omdat zij van de Kerk zijn afgedwaald of van datgene wat Zij onderwijst en die zij altijd voor de ware Moeder en Leermeesteres hebben gehouden en als zodanig hebben gediend; (het is) echter (geschied) omdat het gaat over boeken die hun vals zijn toegeschreven ofschoon zij niet van hen zijn; ofwel omdat daarin sommige woorden of zinsneden staan, waarmee zij belast zijn door de grote zorgeloosheid der drukkers of mateloze opmerkzaamheid der ketters; ofwel omdat zij niet conveniëren in de volkstaal; ofwel omdat zij zaken bevatten die - ofschoon de vrome en geleerde schrijvers ze zeggen in katholieke zin - tengevolge van de ongunst der tijden door de vijanden van het geloof een kwade bedoeling wordt toegeschreven. Dit alles wil niet zeggen dat het op enigerlei wijze de eer en goede nagedachtenis aantast van hen, wier leven en leer altijd gestrekt hebben tot grote dienst aan, en vermeerdering van ons heilig geloof en de Heilige Apostolische Romeinse Stoel (Reusch, *Indices*, blz. 380).

dan is zonder meer verklaarbaar waarom de koning bij zijn afscheid van de Staten-Generaal zo bijzonder benadrukt dat het land voor de blijkbaar alomtegenwoordige nieuwe leer behoed moet worden door strenge handhaving van plakkaten en inquisitie[193]. Het is niet alleen de toestand hier te lande geweest, die hem bewoog tot wat hij op 7 augustus 1559 zeide; het moet ook de toestand in Spanje geweest zijn.

h) Wil men een complete studie van Nutius of Steelsius' werkzaamheden maken, dan moet men uiteraard hun gehele fondsen in de beschouwingen betrekken, ook hun Latijnse, Franse en Nederlandse uitgaven. Wij wijzen slechts op hun vele edities in het Spaans - ook van Bellerus trouwens - over Las Indias, waarvoor de grote kooplieden in Antwerpen zeker ook belangstelling moeten hebben gehad. Eerst dan zal men een goed en genuanceerd beeld van hun bedrijvigheid krijgen. Het wordt tijd zulke studies te ondernemen, indien men de betekenis van Antwerpen voor de Europese cultuur van de 16e eeuw in het juiste licht wil stellen. Keulen was de perscentrale van de Contra-Reformatie in Duitsland. Wat was Antwerpen in die tijd? Zou het ook zo kort geformuleerd kunnen worden?

Breda, 23 juni 1966.

Résumé

Les éditions réligieuses en langue espagnole éditées par M. Nutius et J. Steelsius. une orientation provisoire.

A l'occasion de la parution de l'importante *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux* de Jean Peeters-Fontainas (2 vol., Nieuwkoop, 1965), l'article ci-dessus entreprend une étude sur la littérature religieuse que les imprimeurs-éditeurs anversois Nutius et Steelsius ont mise sur le marché en langue espagnole. Ces deux éditeurs étaient en effet dans la ville scaldéenne les principaux imprimeurs de livres dans cette langue.

193 Op 7 augustus 1559 het voorstel aan de Staten-Generaal; op 8 aug. nog de instructie aan de Grote Raad van Mechelen om overal de godsdienst te handhaven, en op dezelfde dag een soortgelijke instructie aan de Gerechtshoven der gewesten. Zie L.P. Gachard, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de Belgique*, I (Bruxelles, 1833), blz. 319-320, 332-339.

Leurs premières publications religieuses parurent en 1543, l'année du grand procès contre les hétérodoxes à Louvain; elles furent nombreuses jusqu'en 1559, après quoi elles diminuèrent sensiblement et même disparurent. On peut se demander pourquoi ce fut le cas, justement à ce moment.

Lorsqu'on procède à une enquête systématique sur les auteurs des principaux livres imprimés par Nutius et Steelsius, notamment ceux qui comptent le plus de rééditions, on s'aperçoit d'abord que seuls sont choisis ces écrivains qui en Espagne déjà jouissaient d'une grande renommée. Ces auteurs sont des personnes très pieuses qui s'adressent à un genre particulier de lecteurs: ceux qui, tout en se préoccupant beaucoup du salut de leur âme, n'ont guère d'intérêt pour les graves problèmes théologiques.

Du fait que Nutius et Steelsius ont justement choisi ces auteurs-là pour la réimpression de leurs publications, on peut conclure qu'ils ont eu de bonnes relations avec l'Espagne. Car dans le domaine profane également ils n'imprimaient que les oeuvres d'auteurs beaucoup lus. Cela s'explique par le fait que les relations économiques entre les Pays-Bas méridionaux et la péninsule ibérique étaient nombreuses. Les centres principaux étaient Anvers et Séville. Dans cette dernière ville étaient établies pas mal de maisons de commerce des Pays-Bas en vue des relations avec Las Indias. C'est ainsi p. ex. que s'explique très facilement pourquoi même un petit éditeur comme Willem Simon réimprima un ouvrage du dominicain Domingo de Valtanas, qui en tant qu'auteur spirituel dominait en quelque sorte le marché à Séville entre 1555 et 1558. De même s'explique pourquoi Steelsius réimprima l'un et l'autre ouvrage du célèbre prédicateur sévillan Constantino Ponce de la Fuente. En outre, Anvers entretenait avec Lisbonne des relations économiques très suivies; à Lisbonne aussi on imprimait beaucoup d'ouvrages en espagnol.

En lançant leurs livres sur le marché espagnol, Nutius et Steelsius étaient guidés par des considérations purement commerciales, ce qui devient particulièrement compréhensible lorsqu'on songe que la hausse des prix en Espagne leur valait de fructueux bénéfices. Sans doute les impressions néerlandaises ont-elles été relativement bon marché dans la péninsule ibérique. Les deux éditeurs ont par conséquent travaillé pour l'exportation. C'est ce qui ressort d'ailleurs aussi des nombreuses réimpressions d'auteurs comme Jarava, Guevara, Montesino, Azpilcueta, Luis de Granada et Erasme, de même que le grand nombre d'impressions anversoises que l'on trouve de nos jours dans les bibliothèques espagnoles. Les colonies espagnoles établies aux Pays-Bas étiaent d'ailleurs trop petites pour avoir pu absorber tout cela.

Il est de ce fait tout naturel de chercher en Espagne la solution à la question pourquoi les firmes Nutius et Steelsius cessèrent brusquement en 1559 d'imprimer de la littérature religieuse. Dans la péninsule ibérique on pouvait observer depuis les environs de 1500 un puissant regain de la vie religieuse, entraînant toutefois un certain nombre de phénomènes marginaux qu'on a coutume de désigner du nom *d'illuminisme* et *mysticisme* (ou pseudo-mystique). En Espagne on y joignait encore la doctrine de

Luther, peu connue dans ce pays, ainsi que toutes sortes d'écrits d'Erasme. Tous ces courants se caractérisaient par un certain adogmatisme, une répugnance pour les cérémonies et pour la hiérarchie. C'est pourquoi l'Inquisition regardait d'un oeil méfiant tout ce qui, de près ou de loin, s'y rapportait ou pouvait s'y rapporter. Surtout les livres écrits dans la langue nationale, qui traitaient de sujets tels que la mystique, la prière intérieure et autres de ce genre, étaient sévèrement contrôlés, parce qu'on les réputait dangereux pour les âmes simples. Lorsqu'en outre on découvrit à Séville et à Valladolid en 1557 et en 1558 des sortes de communes protestantes, on fut pris de panique. Même les ouvrages d'auteurs bien connus comme Luis de Granada, San Francisco de Borja S.J. et Juan de Avila furent minutieusement épluchés. L'action de l'Inquisition atteignit son point culminant dans le fameux procès intenté au pieux archévêque de Tolède, Bartolomé de Carranza O.P., arrêté en 1559 et libéré seulement en 1576, à Rome.

Un autre point culminant fut le grand index de livres prohibés, promulgué en août ou septembre 1559 par le grand-inquisiteur De Valdès. Il frappait l'important lot d'ouvrages constituant à peu près le fonds entier de littérature religieuse de Nutius et de Steelsius. Nutius sauva quatre ouvrages, dont après 1559 il ne réimprima d'ailleurs que deux. Pour Steelsius ce fut encore bien pis: il cessa complètement d'éditer de la littérature espagnole spirituelle, de quelque nature que ce fût. Il faut noter cependant que les deux firmes continuèrent à imprimer des livres espagnols de caractère profane.

Ce coup ne doit pas avoir été tout à fait inattendu. Car Phillippe II, qui séjourna aux Pays-Bas d'août 1555 à août 1559, avait déjà pris des mesures pour endiguer le flot de littérature espagnole et autre de nature hétérodoxe qui, provenant surtout d'Allemagne et de Genève, pénétrait dans son pays natal. Carranza, qui à cette époque était le prédicateur de sa cour, avait découvert à Anvers un commerce suivi de pareils livres avec l'Espagne. C'est pourquoi le roi promulgua le 7 septembre 1558 une interdiction d'importer en Espagne des ouvrages en langue nationale sans son autorisation. Toute infraction à cette interdiction pourrait être punie de mort et de confiscation des biens du coupable.

Dans quelle mesure Nutius et Steelsius firent apporter des modifications et des additions aux ouvrages qu'ils réimprimaient est une question qui n'a pas encore été résolue. En Espagne ç'avait été le cas pour les écrits de Juan de Avila et de Francisco de Borja. On ne sait pas encore grand-chose non plus des personnes qui traduisirent pour les Anversois certains ouvrages du latin.

Il y a un livre dont on est certain qu'il fut imprimé à Anvers à l'usage, entre autres, des marchands espagnols qui y habitaient. Il s'agit de l'ouvrage de Martin de Azpilcueta *Manual de confessores y penitentes* auquel était joint son *Comentario resolutorio de usuras.* Cela touchait le commerce de lettres de change à destination de l'Espagne et de l'Italie, et inversement. Ce commerce donnait lieu à des bénéfices importants. La question se posait si ces bénéfices ne tombaient pas sous le coup de certaines interdictions de l'Église catholique concernant l'intérêt usuraire. À cet égard

les Espagnols étaient très scrupuleux, de sorte qu'ils se sentaient fort limités dans leurs activités commerciales. Azpilcueta fut le premier à comprendre que l'argent est une marchandise comme une autre, et que par conséquent sur sa valeur (= intérêt) la loi de l'offre et de la demande est applicable. En outre il enseignait que la valeur d'un bien à l'intérieur d'un pays déterminé dépend de la quantité disponible. Il s'ensuivait directement que, dans certaines limites, le change comme tel était moralement autorisé.

De ce qui précède on peut conclure que la littérature économique relative à Anvers présente une regrettable lacune: on n'y prête pas attention au commerce du livre espagnol.

Il convient de noter aussi que Nutius et Steelsius ont contribué par leurs nombreuses éditions au riche déploiement de la vie religieuse en Espagne. On ignore cependant si leurs éditions ont trouvé le chemin des colonies d'Amérique.

Enfin il faudra faire une étude des fonds complets de Nutius et de Steelsius afin d'estimer leurs activités à leur juste valeur. C'est ainsi qu'ils ont p. ex. édité de nombreux ouvrages espagnols sur Las Indias - de même Bellerus - auxquels les marchands d'Anvers ont certainement dû s'intéresser. Il devient temps d'entreprendre de pareilles études si on veut situer l'importance d'Anvers pour la culture européenne du 16e siècle dans sa juste lumière. Cologne était le centre journalistique de la Contre-Réforme en Allemagne. Qu'était Anvers à cette époque? Pourrait-on le formuler aussi brièvement?

La bibliothèque de Torrentius: les livres d'un prélat humaniste du XVIe siècle sur l'empire ottoman

par Léopold Dupont
(Liège)

L'expansion de l'empire ottoman au XVIe siècle a été considérée par les Européens, contemporains du phénomène, comme un de leurs problèmes majeurs. Elle leur a paru, à certaines époques et en certains lieux, une réalité aussi angoissante que les affrontements religieux au sein de la Chrétienté. Parmi tant d'autres témoignages, celui, inattendu, de Liévin Torrentius nous offre l'exemple d'un prélat humaniste des Pays-Bas, vivement préoccupé par la menace que constituait la présence des Turcs aux portes de l'Occident[1]. Ses oeuvres littéraires sont parsemées d'allusions au péril turc et d'appels à l'union des princes chrétiens. Un long poème *Sur la Victoire de Lépante* et l'imposante épopée *De Bello Turcico*[2] sont

1 Liévin Vanderbeecken, dit Torrentius (1525-1595), fut longtemps vicaire général de l'évêché de Liège (1557-1587) avant de devenir évêque d'Anvers (1587-1595). Tout en s'adonnant à des études philologiques sur Horace et Suétone, il cultiva toute sa vie, avec autant de zèle que de succès, la poésie latine sacrée et profane. Voir à son sujet A. Roersch, *Biographie Nationale*, t. 25, Bruxelles, 1932, col. 462-475. - V. Brants, *Un évêque lettré au XVIe siècle*, *Laevinus Torrentius*, dans les *Mélanges C. de Borman*, Liège, 1919, p. 209-220. - M. Delcourt et J. Hoyoux, *Laevinus Torrentius. Correspondance (1583-1595)*, 3 vol., Paris, 1950-1954 (*Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, fasc. 119, 127 et 131). - Sur ses oeuvres: A. Roersch, *Bibliotheca Belgica*, rééd. t. 5, Bruxelles, 1964, p. 372-381.

2 *In Ioannis Austriaci Navalem De Turcis Victoriam*, dans *Poemata Sacra Laevini Torrentii S. Romanae Ecclesiae Protonotarii*, *Archidiaconi Leodiensis*, Anvers, Christophe Plantin, 1572, in-4°, f° sign. a-[a4]. - *Laevini Torrentii De Bello Turcico Ad M. Antonium Bobbam*, *Sctae Romanae Ecclesiae Cardinalem*, *Liber*, Anvers, Christophe Plantin, 1574, 10 f° n. ch. sign. in-4°. - Sur cet aspect de l'activité littéraire de Torrentius, voir notre article *Humanisme et Croisade*: *Torrentius et les Turcs*, dans la *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, t. 50, 1972, p. 447-458.

les manifestations les plus caractéristiques de cette attitude d'esprit.

Soucieux uniquement d'attirer l'attention du lecteur sur la gravité du danger, Torrentius ne fait pas étalage, dans ses créations poétiques, des connaissances, - remarquablement approfondies, eu égard aux conditions d'information de l'époque, - qu'il avait acquises sur l'histoire et les institutions des Ottomans par ses lectures. Jamais, bien sûr, il ne nous sera possible de déterminer avec exactitude la totalité de celles-ci; nous pouvons néanmoins nous en faire une idée grâce au catalogue méthodique des livres imprimés et manuscrits qu'il possédait à la fin de sa vie[3].

L'importance de sa documentation sur les Turcs est, sans nul doute, toute relative. Quantitativement, ces livres correspondent seulement à une fraction minime des 1560 titres de son imposante bibliothèque. Le fait de les avoir réunis est, cependant, déjà par lui-même révélateur. D'autre part, la nature et la qualité des informations qu'ils contiennent ont un intérêt qu'on ne peut mesurer, étant donné le caractère très original du sujet étudié, au nombre de volumes.

Les mentions sommaires du catalogue ne révèlent d'ailleurs que très imparfaitement la richesse de la bibliothèque de Torrentius en fait de *Turcica: Aloisii Armerii de Golleta de expeditione Tuniceae f°*[4], *Christophori Calveti de Aphrodisio capto f°*[5], *Jacobi Fontani de bello Rhodio f°*[6], *Guillelmi Godelevaei descriptio aulae turcicae 8°*[7], *Ioannis Etrobii de expeditione Tunicae f°*[8], *Ioannis Martini Stellae de Turcae in Hungaria successibus f°*[9], *Laonici Calcondylae de rebus*

3 Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert 1er, Ms. 3974-3975, *Catalogus librorum Rmi D. Levini Torrentii Episcopi Antverpiensis*, 24 × 19 cm, rel., 40 p.: 1-39 (40) + 12 fol.: 40-52 (*sic*: omission du numéro 49) comportant l'index et, au f° 52 r°, *Libri manuscripti Rmi Domini Laevini Torrentii*, *Episcopi Antverpiensis*, 2 col. par page. - Pour les références, le titre sera abrégé en *Cat.*

4 *Cat.*, p. 16, 2e col.

5 *Cat.*, p. 17, 2e col.

6 *Cat.*, p. 18, 2e col.

7 *Cat.*, p. 18, 2e col.

8 *Cat.*, p. 19, 1ère col.

9 *Cat.*, p. 19, 1ère col.

gestis Turcorum f°[10], *Melchior Soiteri de Bello Pannonico f°*[11], *Petri Bizari de Bello Cyprio et de Bello Pannonico et intra tumultus belgici 8°*[12], *Bessarionis oratio de suscipiendo bello contra turcas 8°*[13], *Petri Callimachi de pugna Varnensi f°*[14], *Petri Gillii de Bosphoro Thracio et de topographia Constantinopolis 4°*[15], *Guillaume Postellus de la République des Turcqz 4°*[16]. Le relevé de ces noms, perdus au milieu de la masse d'autres auteurs plus célèbres, permet d'établir avec la plus grande certitude que Torrentius ne possédait, en fait, pas moins de quarante publications, reliées en sept volumes de recueils collectifs, que nous allons examiner.

I

LAONICI CHAL- // condylae Atheniensis, *de ori- // GINE ET REBUS GESTIS TURCA- // rum Libri Decem*, *nuper e Graeco in La- // tinum conuersi: // CONRADO CLAUSERO TI- // gurino interprete. // ADIECIMUS // Theodori Gazae*, *& aliorum quoqz doctorum uirorum*, // *eiusdem argumenti*, *de rebus Turcorum aduersus Christianos*, *& Chri- // stianorum contra illos hactenus ad nostra usqz tempora gestis*, *di- // uersa Opuscula quorum Catalogum proxima post // Praefationem pagella reperies. // Cum Caes. Maiest. gratia & priuilegio // ad decennium. // BASILEAE*, *PER IOAN- // nem Oporinum.*

4 fol. non chiffrés + 646 p. in-fol.

Date d'impression: 1556 (p. 646: *Basileae*, *ex officinis Ludo- // vici Lucii et Michaelis Marini // Stellae*, *Anno Salutis humanae M.D.LVI. // Mense Martio*).

Le volume édité à Bâle en 1556 par Jean Oporinus était le recueil le plus ancien en date et aussi le plus important que possédait Torrentius sur les Turcs. Vingt-six textes de valeur fort inégale, ayant pour la plupart déjà fait l'objet d'une impression à la fin

10 *Cat.*, p. 19, 2e col.
11 *Cat.*, p. 20, 1ère col.
12 *Cat.*, p. 20, 2e col.
13 *Cat.*, p. 20, 2e col.
14 *Cat.*, p. 20, 2e col.
15 *Cat.*, p. 20, 2e col.
16 *Cat.*, p. 38, 2e col.

du XVe ou dans la première moitié du XVIe siècle, y sont rassemblés. Les matières traitées peuvent être résumées en trois thèmes principaux: A) origine et histoire générale des Ottomans, B) histoire des Ottomans au XVe siècle, C) histoire des Ottomans au XVIe siècle.

A) *Origine et histoire générale des Ottomans.*

1) *Laonici Chalcocondylae Atheniensis de origine et rebus gestis Turcarum libri decem* (p. 1-181)[17].

Nous avons ici la première édition de la traduction latine par Conrad Clauser des *Historiarum demonstrationes* de l'historien byzantin Laonicos Chalcocondyles. Cette histoire du déclin de l'empire romain d'Orient et, plus encore, de l'ascension de l'empire ottoman de 1298 à 1463 est une des oeuvres les plus intéressantes de la littérature grecque médiévale. Même si elle ne peut être considérée comme une source toujours digne de foi sur les débuts de la dynastie ottomane, elle demeure un document capital car elle reflète avec fidélité ce que les Turcs du XVe siècle commençaient à croire à propos de leur passé. Elle est, d'autre part, essentielle pour la connaissance de l'organisation financière et militaire ottomane à cette époque.

2) *Theodori Gazae de origine Turcarum epistola* (p. 181-183)[18].

3) *Baptistae Egnatii de origine Turcarum liber* (p. 183-186)[19].

17 Sur Laonicos Chalcocondyles (c. 1423-1490), voir G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, t. 1, 2e éd., Berlin, 1958, p. 391-397. - S. Bastav, *Die türkischen Quellen des Laonicos Chalkondylas*, dans *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses München 1958*, Munich, 1960, p. 34-42. - S. Runciman, *Byzantine Historians and the ottoman Turks*, dans B. Lewis et P.M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londres, 1962, p. 271-276. - Pour les éditions, préférer l'édition critique de E. Darko, *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, 2 vol. Budapest, 1922-1927, à celles de Migne, *PG*, t. 159, 1866, col. 13-556, et de Bekker dans le *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1843. - Cfr n. 10: *Cat.*, p. 19, 2e col.

18 Sur Théodore Gaza (1398-1475), voir E. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles*, rééd., t. 1, Paris, 1962, p. xxxi-xlix. - Cette lettre, écrite à la demande de l'humaniste Francesco Filelfo, est éditée par Migne, *PG*, t. 161, 1867, col. 997-1006.

19 Sur Gianbattista Cipelli, dit Egnazio (c. 1473-1553), voir A. Pertusi, *I primi studi in Occidente sull'origine e la potenza dei Turchi,* dans *Studi Veneziani,* t. 12, Venise, 1970, p. 497-504. - *Biographical and bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the world of classical scholarship in Italy*, *1300-1800*, t. 2, Boston, 1962, p. 1280-1284.

4) *Nicolai Euboici Saguntini episcopi de origine et rebus gestis Turcarum liber* (p. 186-191)[20].
5) *Ioannis Rami de rebus a Turcis gestis et eorundem origine libri duo* (p. 191-217)[21].
6) *Andreae a Lacuna Secobiensis de origine Turcarum liber* (p. 217-220)[22].
7) *Wolfgangi Drechsleri de Turcorum et Sarracenorum origine et rebus gestis liber* (p. 220-235)[23].

Cette série d'opuscules se divise en deux groupes, en fonction de leur valeur historique. Les textes des humanistes du XVe siècle, le byzantin Gaza et l'Eubéen Sagundino, ne sont que des compilations confuses d'auteurs de l'antiquité, notamment Strabon, où les auteurs s'efforcent de donner aux Turcs une ascendance troyenne qui légitime à la fois leur hostilité à l'égard des Grecs et leur conquête de l'empire byzantin[24]. On constate, par contre, chez les historiens du XVIe siècle le souci de recourir à des sources d'information plus authentiques. Egnazio s'inspire de Chalcocondyles pour composer, sur l'ordre de Léon X, un court aperçu de l'histoire turque jusqu'en 1461, que Robert Estienne publiera pour la première fois à Paris, en 1539, en appendice au *Turcicarum Rerum Commentarius* de Paolo Giovio. Ramus et Drechsler s'occupent de

20 Sur Nicolaus Sagundinus (fl. 1438-1456), voir le *Dictionary of the Italian Humanists*, t. 4, Boston, 1962, p. 3141-3142. - F. Babinger, *Nikolaos Sagoundinos, ein griechisch-venedischer Humanist des 15. Jahrhunderts,* Athènes, 1964. - A. Pertusi, *op. cit.*, p. 471-475. - Ce texte a été écrit en 1456 à la demande de Pie II et a été souvent imprimé aux XVe et XVIe siècles.

21 Sur Johann Tack, dit Ioannes Ramus (1535-1578), professeur de droit à Louvain, voir V. Brants, *Biographie Nationale*, t. 18, Bruxelles, 1905, col. 652-654.

22 Sur Andres Laguna, médecin de la cour d'Espagne, voir M. Bataillon, *Le docteur Laguna auteur du voyage en Turquie*, Paris, 2e éd., 1958. - *Enciclopedia Universal illustrada Europeo-Americana*, t. 29, Barcelone, s.d., p. 306-307.

23 Sur Wolfgang Drechsler, voir la *Biographie Universelle*, 2e éd., t. 11, Paris, 1855, p. 300.

24 T. Spencer, *Turks and Trojans in the Renaissance*, dans *Modern Language Review*, t. 47, Cambridge, 1952, p. 330-332. - A. Eckardt, *La légende de l'origine troyenne des Turcs*, dans *Körösi Csoma Archivum*, t. 2, Budapest, 1926-1932, p. 422-433.

même beaucoup plus de retracer les principaux événements de l'histoire des Ottomans jusqu'au milieu du XVIe siècle que de rechercher leurs origines. Ces écrits, faut-il le dire, fourmillent d'erreurs et d'imprécisions. Le pamphlet de Laguna, quant à lui, n'a guère de rapports avec son titre: il s'attache surtout à décrire la fureur guerrière et la cruauté des Turcs et suit en cela une tradition établie, à l'occasion de la prise de Constantinople, par les réfugiés grecs.

B) *Histoire des Ottomans au XVe siècle.*

8) *Petri Pecondini de vita Tamerlani liber* (p. 235-249).
9) *P. Callimachi Experientis de clade Varnensi libri duo* (p. 249-313)[25].
10) *Leonardi Chiensis Mitylenaei episcopi de capta Constantinopoli liber* (p. 313-327)[26].
11) *Isidori Cardinalis Rutheni de capta Constantinopoli* (p. 327-330)[27].
12) *Incerti autoris de capta Chalcide sive Nigroponte* (p. 330-332)[28].
13) *M. Antonii Cocii Sabellici de clade Sontiaca liber* (p. 332-341)[29].

25 Sur Filippo Buonaccorsi, dit Philippus Callimachus Experiens (1437-1496), voir *Biographie Universelle*, 2e éd., t. 6, Paris, 1843, p. 412. - *Dictionary of the Italian Humanists*, t. 1, Boston, 1962, p. 785-787. - Cfr. n. 14: *Cat.*, p. 20, 2e col.

26 Sur le dominicain Léonard de Chio, archevêque de Mitylène, voir G. Moravcsik, *Bericht des Leonardus Chiensis über den Fall von Konstantinopel in einer vulgärgriechischen Quelle*, dans *Festschrift F. Dölger*, *Byzantinische Zeitschrift*, t. 44, 1951, p. 428-436. - Réédité par Migne, *PG*, t. 159, 1866, col. 923-944.

27 Sur le cardinal Isidore de Kiev (c. 1380-1463), voir G. Mercati, *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno*, Rome, 1926, *Studi e Testi XL*, et J. Gill, *Personalities at the council of Florence*, Oxford, 1964, p. 65-78. - Réédité par Migne, *PG*, t. 159, col. 953-956.

28 Ce récit anonyme de la prise de Chalcis ou Nègrepont en Eubée (1470) est emprunté, comme le témoignage du cardinal Isidore sur la conquête de Constantinople, à Bernhard von Breydenbach, *Peregrinationes in Terram Sanctam*, Mayence, 1486, f° 132r^{o}-135r^{o}.

29 Sur Marcantonio Coccio Sabellico (1436-1506), voir A. Pertusi, *I primi studi...*, p. 492-497. - *Dictionary of the Italian Humanists*, t. 4, Boston, 1962, p. 3122-3127. - E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, 2e éd., Munich-Berlin, 1925, p. 30-35. - Cette courte épopée est, comme l'indique son titre original *De pugna inter Venetos et Turcas ad Sontium amnem commissa liber*, *qui alias de Vetustate Aquileiae sextus est*, un extrait du *De Vetustate Aquileiensis Patriae*, s.l.n.d., (Padoue 1482?), 108 f^{o} in-4°. On trouve aussi, pour cette oeuvre, le titre *De Caede Sontiaca*, entre autres dans l'édition des *Poemata M. Antonii Sabellici*, Venise, 1502, in-fol.

14) *Coriolani Cepionis de rebus Petri Mocoenici Imperatoris Veneti contra Turcas gestis libri tres* (p. 341-369)[30].
15) *Guillelmi Caoursin de oppugnatis a Turca Constantinopoli Rhodiique urbe* (p. 369-381)[31].
16) *Eiusdem de captione Hydruntinae urbis* (p. 381-382).
17) *Marini Barletii de Scondrensi urbe a Turca expugnata libri tres* (p. 382-441)[32].

Cette sélection de dix monographies rapporte, avec des succès divers, quelques épisodes spectaculaires de l'histoire ottomane au XVe siècle. Cinq d'entre elles sont des écrits de circonstance; elles ont pour unique intérêt d'avoir été à l'origine de l'image du turc cruel et assoiffé de sang chrétien, thème encore traditionnel dans la littérature anglaise élizabéthaine[33]. Nous n'insisterons donc ni sur les épîtres grandiloquentes écrites par Léonard de Chio et par le cardinal Isidore à l'occasion de la chute de Constantinople, ni sur les récits anonymes très brefs des conquêtes de Nègrepont (1470) et d'Otrante (1480). Ces événements sont bien connus. Si elle a moins durablement marqué la mémoire des hommes, cette *clades sontiaca*,

30 Sur Coriolano Cippico, dit Cepio (1425-1493), voir l'*Enciclopedia italiana*, t. 10, Milan, 1931, p. 387. - Ce texte a été souvent réimprimé depuis l'édition de Venise, 1477, in-fol. - Réédition par C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, Paris, t. 7, 1888, p. 262-302.

31 L'édition de Bâle, 1556, modifie abusivement le titre du célèbre pamphlet du vice-chancelier de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem, Guillaume Caoursin (1430-1501), *Obsidionis Rhodiae urbis descriptio*, édité dix fois de 1480 à 1483 (sept éditions en latin, une en allemand, une en anglais, une en italien), puis avec les *Peregrinationes* de Breydenbach en 1486, de nouveau à Ulm en 1496, et encore de nombreuses fois au XVIe siècle. - Le récit de la prise d'Otrante, qui est publié, sans nom d'auteur, dans l'édition de Breydenbach, à la suite de l'histoire du siège de Rhodes, f° 135v^{o}-144r^{o}, n'est pas de Caoursin.

32 Sur Marino Barlezio (c. 1450-c. 1512), voir le *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 6, Rome, 1964, p. 405-407 et F. Pall, *Marino Barlezio*, *uno storico umanista*, dans *Mélanges d'Histoire générale*, t. 2, Bucarest, 1938, p. 135-318.

33 C.A. Patrides, '*The Bloody and Cruell Turke*': *the Background of a Renaissance Commonplace*, dans *Studies in the Renaissance*, New-York, t. 10, 1963, p. 126-135.

commémorée par l'humaniste Sabellico, n'en avait peut-être que frappé davantage l'imagination des contemporains. Au cours des mois de septembre et d'octobre 1477, tout le sud du Frioul, c'est-à-dire le triangle Trieste - Udine - Venise, fut ravagé par une incursion de la cavalerie turque, venue de Bosnie. Les troupes vénitiennes qui s'efforcèrent d'arrêter cette invasion sur le fleuve Isonzo, près d'Aquilée, furent anéanties. L'ennemi, après avoir pillé et incendié le pays, put se retirer sans encombre avec un butin considérable et d'innombrables captifs[34].

Les cinq autres documents ont, malgré leurs insuffisances, une valeur historique plus grande. La biographie de Tamerlan par Pecondinus, toute sommaire qu'elle soit, donne au moins au lecteur la possibilité de prendre conscience du danger couru par le jeune empire ottoman à la suite de la défaite d'Ankara en 1402.

Réfugié en Pologne après la découverte de la conspiration contre le pape Paul II à laquelle il avait participé avec son ami Platina, l'humaniste italien Callimaque eut l'occasion d'observer, au cours d'une ambassade à Constantinople, le fonctionnement du gouvernement ottoman. Son *Historia de rege Vladislao seu clade Varnensi*, publiée à Augsbourg en 1519, est une minutieuse description de l'histoire politique du règne du roi de Pologne et de Hongrie Ladislas Jagellon (1434-1444). La bataille de Varna et les actes des Ottomans y tiennent une place appréciable.

Les trois derniers auteurs furent témoins des événements qu'ils rapportent; ils y participèrent même. Leur valeur historique n'est cependant pas identique. Coriolano Cippico exagère quelque peu les mérites et grossit les exploits de son héros, l'amiral vénitien Pietro Mocenigo, doge de 1474 à 1476, sous les ordres duquel il servit. Cippico le savait mieux que personne: les opérations de la flotte vénitienne en Méditerranée orientale dans les années 1470-1474 ne furent que de la piraterie sur une grande échelle; elles se bornèrent à dévaster une série de villes côtières anatoliennes sans défense, notamment Smyrne[35].

Dans la lutte de l'Occident contre l'Islam, le siège de Scutari

34 F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps* (*1432-1481*), tr. fr., Paris, 1954, p. 436-437.

35 Babinger, *op. cit.*, p. 339, 378-390.

d'Albanie en 1478 est un des faits les plus marquants. Il est remarquable à cause des moyens inhabituels mis en oeuvre et, peut-être encore davantage, à cause de la résistance désespérée que ce dernier point d'appui de la chrétienté en Albanie sut opposer à l'ennemi. La narration qu'a faite du siège Marino Barlezio, prêtre catholique issu d'une famille italienne établie dans la ville, donne l'impression d'avoir été soigneusement rédigée. On peut la considérer comme digne de foi dans la mesure où l'on tient compte de la partialité évidente de l'auteur et de sa prédilection pour les discours à l'antique que les acteurs du drame n'ont jamais pu prononcer. Les précisions qu'il apporte sur la construction, la disposition et la nature des machines de siège des Ottomans sont de la plus grande importance pour le spécialiste de l'histoire de l'armement.

Aucune bataille entre Chrétiens et Turcs ne retint davantage l'attention de l'Occident, dans les cinquante années qui suivirent la prise de Constantinople, que le siège de Rhodes en 1480. Dignitaire de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean et, à ce titre, l'un des chefs responsables de l'organisation de la résistance, Guillaume Caoursin rédigea un compte rendu de la brillante défense de la cité, qui mérite encore notre estime. L'auteur, qui n'est pas dépourvu d'esprit critique, sait unir aux explications religieuses conventionnelles les considérations d'ordre stratégique. Ses notations précises révèlent un observateur consciencieux et qualifié.

C) *Histoire des Ottomans au XVIe siècle.*

18) *Henrici Peniae de gestis Sophi contra Turcas epistola* (p. 441-444)[36].
19) *Jacobi Fontani Brugensis de bello Rhodio libri tres* (p. 444-502)[37].

36 Cette lettre, envoyée de Constantinople par un Espagnol, Enrico Peña, fut écrite avant la bataille de Tchaldiran (23-24 août 1514). Elle contient une description détaillée de la lutte entre Selim 1er et Shah Ismail et recommande de coordonner les actions militaires des Chrétiens et des Perses. Elle fut imprimée en 1514 ou 1515, *Henricus Penia ad Reveren. Car. de Salvis de gestis Sophi contra Turcas*, s.l., 6 f^{o} in-4°. Cfr C. Göllner, *Turcica*, t. 1, Bucarest, 1961, p. 55, n° 64.

37 Comme le récit du siège de 1480 par Caoursin, l'histoire de la conquête de Rhodes en 1522 par Soliman le Magnifique fut un gros succès de librairie. L'édition princeps du livre de Jacques Fontaine, *De Bello Rhodio libri tres Clementi VII. Pont. Max. dedicati*, *Authore Iacobo Fontano Brugensi Iurisconsulto*, *Indice appellationum Sacrae nobilisque militiae Hierosolymitanae et populi Rhodii*, Rome, 1524, 44 f^{o} in-fol., fut suivie d'éditions latines: Haguenau 1527, Paris 1540, espagnoles: Séville 1526, Valladolid 1549, allemandes: Augsbourg 1528, italiennes: Venise 1545. - Cfr n. 6: *Cat.*, p. 18, 2e col.

20) *Melchioris Soiteri a Vinda de bello Pannonico libri tres* (p. 502-532)[38].
21) *Aloisii Armerii de Golleta et Tuneto expugnatis deque rebus Caroli V. imperatoris in Affrica feliciter gestis epistola* (p. 532-547).
22) *Ioannis Etrobii de Tunicae urbis et Gouletae expugnatione liber* (p. 547-590)[39].
23) *Ioannis Crispi Aegei maris Ducis de Naxo insula a Turcis occupata epistola* (p. 590-595)[40].

38 L'édition d'Augsbourg, 1538, donne un titre plus détaillé: *De Bello Pannonico per Illustrissimum Principem ac Dominum Fridericum Comitem Palatinum Rheni Bavariaeque Ducem*, *adversus Soleymannum Turcarum Tyrannum et Amyram*, *Imperatoris Caroli V. Caesarisque Ferdinandi auspicio gesto libri duo Melchiore Soitero a Vinda Jureconsulto auctore. Item Stratagematicon ac Rerum Turcicarum Epithome*, *ad invictissimum Principem Caesarem Ferdinandum auctore eodem. Item de Turcarum militaribus magistratibus*, *ad divum Maximilianum Caesarem*, *liber unus*, *Ioanne Schnotenbeckio iureconsulto et regio consiliario auctore*, 72 f^{o} in-4°. - Le texte de Schnotenbeck n'est pas reproduit dans le recueil d'Oporinus. - Cfr n. 11: *Cat.*, p. 20, 1ère col.

39 *Commentarium seu potius diarium expeditionis Tunicae a Carolo V. Imperatore semper Augusto*, *Anno MDXXXV susceptae. Ioanne Etrobio interprete*, Louvain, Pierre Phalèse et Martin Rotarius, 1547, 68 f^{o} in-8°. - Sur le problème posé par l'identité de l'auteur, voir E. Coemans, *Biographie Nationale*, t. 2, Bruxelles, 1868, col. 290. - Sur les récits d'Armerius et d'Etrobius, voir aussi G. Voigt, *Die Geschichtsschreibung über den Zug Karls V gegen Tunis*, dans les *Abhandlungen der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, t. 16, Leipzig, 1874, p. 161-243. - Cfr n. 4: *Cat.*, p. 16, 2e col. et n. 8: *Cat.*, p. 19, 1ère col.

40 Le titre de la lettre reproduite ici est légèrement erroné. L'île de Naxos, capitale du duché latin de l'Archipel constitué au lendemain de la 4e croisade, appartint à la famille vénitienne Crispo de 1383 à 1566, date à laquelle le sultan Selim II, après avoir dépossédé le duc Iacopo III, la conféra temporairement au juif portugais Joseph Naci (1566-1574). La demande angoissée de secours que le duc Giovanni Crispo adressa en 1535 au pape Paul III et aux souverains chrétiens: Charles-Quint, Ferdinand, François 1er, etc., fut immédiatement imprimée en traduction latine et allemande: *Ioannis Crispi Aegei Maris Naxique Ducis Bizantini Imperatoris Tributarii ad Pont. Romanum et Christianos Principes epistola*, s.l., 8 f^{o} in-4°. - Il n'existe pas d'histoire du duché latin de l'Archipel ou de Naxos; il faut, sur ce sujet, consulter avec prudence W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece* (*1204-1566*), Londres, 1908, p. 570-649.

24) *Nicolai Villagagnoni de expeditione ad Argieram liber* (p. 595-604)[41].
25) *Ioannis Martini Stellae de Turcarum in regno Hungariae anno MDXLIII et MDXLIV gestis epistola* (p. 604-628)[42].
26) *Ioannis Christophori Calveti Stellae de expugnato Aphrodisio commentarius* (p. 628-646)[43].

Document secondaire, la lettre de Penia a pourtant sa place dans le recueil: elle rappelle utilement au lecteur l'ancienneté du conflit qui oppose Persans et Ottomans. Ces derniers profitent des périodes de répit sur le front de l'Est pour attaquer l'Europe. Pour les vaincre, les puissances chrétiennes ne peuvent pas s'en tenir à une politique défensive; elles doivent se concerter avec les ennemis des Turcs pour organiser des opérations militaires combinées.

Les autres textes publiés relatent, d'une part, quelques-unes des entreprises de Soliman contre la Chrétienté: prise de Rhodes (1522), quatrième et sixième campagnes de Hongrie (1532, 1543-

41 Nicolas Durand de Villegaignon (1510-1571), chevalier de Saint-Jean de Jérusalem, est surtout célèbre par sa tentative d'établissement d'une colonie française au Brésil entre 1555 et 1559: A. Heulhard, *Villegagnon roi d'Amérique*, Paris, 1897. - Sa relation de l'expédition de Charles-Quint contre Alger en 1541: *Caroli V. Imperatoris expeditio in Africam ad Argieram*, *per Nicolaum Villagagnonem Equitem Rhodium Gallum*, fut imprimée sept fois en 1542, cinq fois en latin à Anvers, Strasbourg, Nuremberg, Paris et Venise, deux fois en français à Paris et à Lyon, et une fois en allemand en 1546 à Neuburg. - W. Schomburgh, *Die Geschichtsschreibung über den Zug Karls V. gegen Algier 1541*, Leipzig, 1875. - H. Hauser, *Les sources de l'histoire de France au XVIe siècle*, t. II, Paris, 1909, p. 168, 186-187.

42 Le recueil de Bâle, 1556, reproduit ici la première édition latine parue à Anvers, chez Wisserius, en 1544, qui semble perdue. Il en existe une traduction française: *Les nouvelles et discours de la guerre faicte et yssue par les Turcs au Royaulme de Hongrie nouvellement imprimées à Paris*, 1545, 32 f^{o} in-4°. - Cfr n. 9: *Cat.*, p. 19, 1ère col.

43 *Ioannis Christophori Calveti Stellae de Aphrodisio expugnato*, *quod vulgo Aphricam vocant*, *commentarius*, Anvers, Martin Nutius, 1551, 54 + 6 f^{o} in-4°. - *Aphrodisium*, ou plus communément *Africa*, est le nom donné par les Européens au petit port de Mahdia, dans le Sahel tunisien. Cette ville était la base du corsaire Dragut; elle fut occupée par les Espagnols de septembre 1550 à juin 1554. - Sur Juan Cristoval Calvete de Estrella (?-1593), écrivain espagnol, confesseur et historiographe de Charles-Quint, voir l'*Enciclopedia Universal*, t. 10, Barcelone, s.d., p. 940. - A. Morel-Fatio, *Historiographie de Charles-Quint*, Paris, 1913, p. 133 et 138. - Cfr. n. 5: *Cat.*, p. 17, 2e col.

1544), et, d'autre part, les tentatives infructueuses de l'Occident en Afrique du Nord: prises de Tunis (1535) et de Mahdia (1550), échec d'Alger (1541). Ils ont en général une réelle valeur et sont encore aujourd'hui considérés comme des sources importantes.

Jacques Fontaine prit part à la défense de Rhodes. Il décrit le siège minutieusement. Son témoignage est primordial pour la connaissance de certains moments de la lutte, par exemple les rencontres du grand-maître et du sultan les 24 et 29 décembre, même si les discours échangés sont pures compositions littéraires[44].

L'histoire de la guerre de Hongrie est, par contre, beaucoup moins satisfaisante. Les oeuvres rééditées n'offrent à la curiosité du lecteur que des informations très fragmentaires sur les épisodes les plus récents du conflit: la campagne de Styrie, qui vit l'échec de Soliman devant Güns en 1532, et la campagne de Hongrie de 1543-1544, marquée par la conquête de Esztergom et de Szekesfehervar. Les événements essentiels des premières années de la guerre: prise de Belgrade en 1521, victoire de Mohacs et occupation de la plaine de Hongrie en 1526, échec du siège de Vienne en 1529, occupation de Budapest et annexion définitive de la plaine de Hongrie en 1541, restent dans l'ombre. Le récit de Stella est aussi précis que le lui permet sa relative brièveté. Quant au *De Bello Pannonico* de Soiter, il n'offre pas les garanties d'objectivité requises d'une étude historique. Il appartient exclusivement au genre littéraire épique. Par ailleurs, le comte palatin Frédéric, commandant en chef du contingent fourni par les princes et les villes de l'Empire pour la campagne de 1532, ne mérite que fort peu le panégyrique de Soiter, s'il faut en croire, tout au moins, le blâme adressé par les généraux de l'Empire à son commandement sans vigueur[45].

Les expéditions espagnoles en Afrique font l'objet de relations de valeur historique bien supérieure. Calvete de Estrella est bien

44 J. Fontanus, *De Bello Rhodio*, Rome, 1524, f^{o} k IV° et k 2r^{o}. - La relation de Jacques Fontaine est complétée par la seconde source essentielle sur le siège, le récit du bâtard de Bourbon, fils du prince et évêque de Liège, Louis de Bourbon: *La Grande et Merveilleuse et très Cruelle Oppugnation de la noble cité de Rhodes*, Paris, 1527, 36 f^{o} in-4°.

45 K. Brandi, *Charles-Quint*, tr. fr., Paris, 1939, p. 322.

informé. Plus que tout autre, Nicolas de Villegaignon se révèle écrivain remarquable. Témoin privilégié, - il était dans la suite de l'empereur, - il sait rapporter objectivement ce qu'il a vu de son oeil de soldat, en quelques pages denses, dont tout détail secondaire est exclu[46].

II

AULAE // TURCICAE, || *OTHOMANNICIQUE // IMPERII*, *DESCRIPTIO*, *QUA // TURCARUM PALATINA OFFICIA // mores: secte item Mahometice*, *Imperiorum // que ex ea prodeuntium status luculenter e- // narrantur: primum ab Antonio Geufraeo // Gallice edita: recens autem in La- // tinam linguam conversa*, || *Per WILHELMUM GODELEVAEUM. // His commode accesserunt Belli Cyprii inter Venetos*, *& Zelymum Turcarum // Imp. novissime gesti*, *Libri III. // Item Bellum Pannonicum contra D. Maximilianum II. // Romanorum Imp. a Solymanno Turc. Imp. motum. // Una*, *cum // Epitome insigniorum*, *atqz recentiorum Europae histo- // riarum*, *hinc inde gestarum*, *ab anno M.D.LXIIII. // usqz in praesentem LXXIII. deducta. // Authore*, || *Petro Bizaro. // Omnia nunc primum summa cura*, *& accura- // tione*, *in lucem edita. // Cum gratia & privilegio Caesareae Maiest. // Basileae.*

59 fol. non chiffrés + 340 p. + 1 fol. non chiffré in-8°.

Date d'impression: 1573 (f° ult.: *Basileae per Sebastianum Henricpetri Anno M.D.LXXIII. Mense Martio*).

Le contenu du volume imprimé à Bâle en 1573 par Sébastien Henricpetri ne correspond que très imparfaitement à son intitulé. Les trois oeuvres de Pietro Bizzari: *Cyprium Bellum*, *Pannonicum Bellum*, *Epitome*, font défaut dans les exemplaires conservés de cette impression. Elles sont remplacées par une série de pièces du XVe siècle.

Les 59 folios préliminaires contiennent les dédicaces de Godelevaeus et de Geuffroy, des pièces de vers, un court extrait d'une oeuvre historique sans rapport bien apparent avec le sujet du recueil: *Ex Pauli Aemilii Veronensis de rebus gestis Francorum lib. IV*, et un copieux index de 61 pages.

46 H. Grammont, *Relation de l'expédition de Charles-Quint contre Alger*, Paris, 1871.

1) *Descriptio Aulae Turcicae et Othomannici Imperii... ab Antonio Geuffraeo Gallice edita*, *nunc in Latinum conversa*, *interprete Wilhelmo Godelevaeo* (p. 1-175)[47].
2) *De Armeniis et eorum erroribus ex Bridenbacchio* (p. 175-182)[48].
3) *Bessarionis Cardinalis ad Italos de periculis imminentibus oratio. Eiusdem de discordiis sedandis et bello in Turcum decernendo* (p. 182-240)[49].
4) *Demosthenis oratio proferenda ope Olynthiis adversus Philippum* (p. 240-257).
5) *Oratio Aeneae Sylvii Pii Pontificis de Constantinopolitana clade et bello contra Turcas congregando* (p. 257-299)[50].

47 Abusé sans doute par l'impression, à la page de titre, du nom du traducteur Godelevaeus, en lettres capitales, le rédacteur du catalogue de Torrentius a fait de celui-ci l'auteur de l'*Aulae Turcicae Descriptio*; cfr n. 7.

48 Dans la seconde partie de la première de ses *Peregrinationes in Terram Sanctam*, Mayence, 1486, Bernhard von Breydenbach donne une série de courtes notices sur les chrétiens d'Orient établis en Palestine: Grecs, Syriens, Jacobites, Nestoriens, Arméniens, Géorgiens, Abyssins, Maronites, f° 76 v°-83 v°. On ne s'explique pas le choix de l'extrait introduit dans ce recueil.

49 L'impression en 1471 par Guillaume Fichet des *Epistolae et orationes de bello Turcis inferendo*, écrites au lendemain de la prise de Nègrepont, constitue une des premières et des plus célèbres réalisations de l'imprimerie parisienne. Des exemplaires de ces discours aux princes italiens furent envoyés à tous les souverains et aux principales personnalités politiques et religieuses de l'Europe. La traduction latine de la première Olynthienne de Démosthène (texte n° 4) accompagne les discours de Bessarion dans l'édition princeps. Il y eut plusieurs rééditions aux XVe et XVIe siècles, p. ex. Rome, 1537, 28 f° in-8°, et 1543, 36 f° in-8°; cfr aussi Migne, *PG*, t. 161, 1867, col. 647-676. - Sur le cardinal Jean Bessarion (c. 1400-1472), voir L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe*, *Humanist und Staatsman*, 3 vol., Paderborn, 1923-1942. - E. Brehier, *Bessarion*, dans le *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*, t. 8, Paris, 1935, col. 1181-1199. - E. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles*, rééd., t. 3, Paris, 1962, p. 10-16. - G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, t. 1, 2e éd., Berlin, 1958, p. 114-115 et 229-230. - Cfr. n. 13: *Cat.*, p. 20, 2e col.

50 Ce discours, prononcé au congrès de Mantoue en 1459, fut imprimé dans les *Epistolae Eneae Silvii Poetae Lauriati*, (Strasbourg, 1478?), 216 f° in-fol., et plus tard dans le livre III des *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, Rome, 1584. - Sur Pie II (Aeneas Sylvius Piccolomini, 1405/1458-1464), voir G. Voigt, *Enea Silvio de' Piccolomini als Papst Pius II und sein Zeitalter*, 3 vol., Berlin, 1856-1863. - R.J. Mitchell, *The Laurels and the Tiara. Pope Pius II 1458-1464*, Londres, 1962. - E. Hocks, *Pius II und der Halbmond*, Fribourg, 1941. - R. Eysser, *Papst Pius II und der Kreuzzug gegen die Türken*, dans les *Mélanges d'histoire générale*, Bucarest, 1938, t. 2, p. 1-134.

6) *Baptistae Mantuani obiurgatio cum exhortatione ad capienda arma contra infideles*, *ad potentatus christianos* (p. 299-326)[51].
7) *Panegyrica Oratio ad Carolum Quintum de suscepto bello in Turcas* (p. 327-340)[52].

La description de la cour du grand Turc par le chevalier de Malte français Antoine Geuffroy fut souvent imprimée au XVIe siècle. L'édition française originale parût anonymement à Paris et à Anvers en 1542[53]. Une traduction anglaise en fut faite la même année à Londres. La version définitive sortit, sous un titre légèrement différent et avec le nom de l'auteur[54], à Paris en 1543 et en 1546, puis en anglais, à Londres, en 1546. Le titre fut à nouveau modifié pour les éditions françaises de Lyon et anglaises de Londres en 1570[55]. Vinrent ensuite des traductions latines: Bâle 1573 et 1577, et allemandes: Bâle 1573, 1578 et 1596, puis une dernière édition française: Lyon 1591.

51 Sur Gianbattista Spagnuoli, dit Ioannes Baptista Mantuanus (1448-1516), maître général des Carmes et humaniste, voir *Dictionary of the Italian Humanists*, t. 3, Boston, 1962, p. 2127-2133. - P.O. Kristeller, *Le thomisme et la pensée italienne de la Renaissance*, Montréal, 1967. - On trouve ce discours dans *Ioannis Baptistae Mantuani Opera cum commentariis Murrhonis, Brantii et Assensii,* Paris, 1513, 3 vol. in-fol.

52 *Panegyrica oratio ad Carolum Quintum Caesarem Augustum*, *et Ferdinandum Romanorum*, *Hungariae*, *Boiemiaeque Regem*, *de suscepto bello in Turcas*, *in qua maiorum Caroli Augusti & Ferdinandi Caesaris praeclara gesta*, *pro religione Christiana contra impietatem Turcicam et Maurorum*, *historica fide explicantur. Ioanne Aventino viro doctimissimo*, *& omnis antiquitatis callentissimo autore. Recitata ab ingenuo puero*, *undecimum annum vixdum egresso*, *coram iisdem Ratisbonae. Anno 1532*, Louvain, Servais Zassenus, 12 f° in-8°. - Sur l'humaniste bavarois Johann Turmair, dit Aventinus (1477-1534), voir G. Leidinger, *Neue Deutsche Biographie*, t. 1, 1953, p. 469-470. - Ses oeuvres ont été éditées par M. Lexer, *Johann Turmairs*, *genannt Aventinus*, *Sämtliche Werke*, 5 vol., Munich, 1881-1886.

53 *Estat de la court du Grant Turc*, *L'ordre de sa gendarmerie*, *& de ses finances*: *avec ung brief discours de leurs conquestes depuis le premier de ceste race*, Anvers, 1542, Steelsius, 52 f° in-8°; Paris, Wechel, 1542, 39 f° in-4°.

54 *Briefve description de la Court du Grant Turc. Et ung sommaire du règne des Othmans Avec ung abrégé de leurs folles superstitions ensemble l'origine de cinq empires yssuz de la secte de Mehemet par F. Antoine Geuffroy chevalier de l'ordre de S. Jehan de Jérusalem*, Paris, Wechel, 1543, 80 f° in-4°.

55 *La généalogie du Grand Turc*, *et la dignité des offices*, *et ordre de sa Court*, *Avec l'origine des Princes*, *et la manière de vivre*, *et Cérimonie des Turcz*, Lyon, Rigaud, 1570, 126 f° in-16. - Cette édition a été rééditée par C. Schefer, *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, *Ambassadeur par le Roy en Levant (1547) par Jean Chesneau*, Paris, 1887, appendice XI, p. 227-248.

Ce succès était mérité. À l'opposé de tant de compilateurs ignorants, dont le seul souci était de surpasser leurs devanciers dans l'énumération des atrocités commises par les Turcs, Geuffroy présentait au lecteur cultivé une description intelligente des institutions de l'empire ottoman et un court, mais magistral, résumé de son histoire. Il faisait vraiment oeuvre d'historien, car le livre n'est pas le résultat de l'expérience personnelle de l'auteur, mais une étude soigneuse de sources de première valeur: Theodoro Spandugino[56] et, avant tout, les deux écrits anonymes que la critique moderne a attribués, d'une part, à Benedetto Ramberti[57] et, d'autre part, à Junis Bey et à Alvise Gritti[58]. On trouve aussi, chez lui, plusieurs références à Paolo Giovio[59].

Il est regrettable pour le lecteur du XVIe siècle que l'éditeur ait cru devoir ajouter à ce tableau d'une objectivité sereine, presque scientifique, une série de textes choisis parmi les plus représentatifs

56 *La généalogie du grant Turc à présent règnant*, Paris, Regnault, 1519, 63 f° in-4°. - Rédigé en italien en 1503, ce livre fut d'abord publié en traduction française anonyme; celle-ci a été rééditée par C. Schefer, *Petit traicté de l'origine des Turcqz (1519)*, Paris, 1896. - La version italienne augmentée, *Theodoro Spandugnino della casa regale de Cantacusini*, *Patritio Constantinopolitano*, *delle historie et origine de Principi di Turchi*, *ordine della corte*, *loro rito e costumi*, Lucques, 1550, 112 f° in-8°, 2e éd. Florence, 1551, 202 p. + 9 f° in-8°, a été publiée par C. Sathas, *op. cit.*, t. 9, Paris, 1890, p. 139-261.

57 (Benedetto Ramberti), *Libri Tre delle Cose de Turchi. Nel primo si descrive il viaggio da Venetia a Constantinopoli*, *con gli nomi de luoghi antichi & moderni*: *Nel secondo la Porta*, *cioè la corte de Soltan Soleymano*, *Signor de Turchi*: *Nel terzo il modo del reggere il stato & imperio suo*, Venise, 1539, 38 f° in-8°, 2e éd. Venise, 1541. - Voir A.H. Lybyer, *The government of the ottoman Empire in the time of Suleyman the Magnificent*, Cambridge (Mass.), 1913, p. 314-316; la traduction anglaise du second livre de Ramberti est publiée par cet auteur en appendice I, p. 239-261.

58 *Opera nova la quale dechiara tutto il gouerno del gran Turco & tutta la Spesa che il gran Turcho na sotto di lui cosi in pace come in guerra & il numero de le Persone & nomme & gouerno de le sue Donne & Garzoni che lui tene nel Serraglio serrati & de tutta la Entrata che lui ha a l'anno & nomina tutti li Signori de le sue prouincie*: *E il nome de tutte le sue terre chelha sotto se*: *& la ordinanza del suo Campo quando ua ala guerra como ua in ordinanza tutte le persone a sorte per sorte & come uanno e che arme portano. Nouamente stampata nel MDXXXVII*, s.l., 12 f° in-8°. - Voir Lybyer, *op. cit.*, p. 315-316; ce pamphlet est publié à l'appendice II, p. 262-275.

59 *Commentario de le cose de' Turchi di Paulo Jovio*, *Vescovo di Nocera*, *A Carlo Quinto Imperadore Augusto*, Rome, 1531, 46 f° in-4°. - Nombreuses éditions italiennes, latines, françaises, allemandes, anglaises, tchèques, au XVIe siècle.

de la littérature de propagande antiturque du XVe siècle. Voulait-il, ce faisant, reprendre d'une main ce qu'il avait donné de l'autre et ramener le lecteur, séduit peut-être par les aspects positifs du livre de Geuffroy, à la conception plus traditionnelle et donc plus orthodoxe des Turcs, fléau de la Chrétienté? Voulait-il, plus prosaïquement, s'assurer pour le volume une double clientèle, celle des esprits curieux, avides de nouveautés, et celle des lecteurs, plus nombreux assurément, qui désiraient se persuader de la nature diabolique de l'ennemi exécré plutôt que d'essayer de le mieux connaître.

Certes, les discours de Bessarion, de Pie II et de Mantuanus, en peignant les Turcs sous les traits de barbares inhumains, plus féroces que les bêtes sauvages, visaient à provoquer, dans le public choisi qu'ils cherchaient à convaincre, celui des Princes chrétiens, un choc émotionnel capable de mettre fin aux guerres fratricides et de créer un nouvel enthousiasme pour la Croisade. Ils étaient cependant vieux d'une centaine d'années.

Le discours d'Aventinus, lui, avait été récité à Charles-Quint et à son frère Ferdinand au cours de la diète de Ratisbonne de 1532 par le porte-parole de l'auteur, un jeune garçon de onze ans. Il n'apportait pas à une connaissance plus raffinée des Turcs une contribution meilleure que les diatribes proférées au XVe siècle. Néanmoins, le document est, comme tableau d'époque, plein d'enseignement pour nous. Les craintes de l'humaniste bavarois ne sont plus aussi vives que celles manifestées, soixante ans plus tôt, par Bessarion et Pie II. Le panégyrique n'est même pas dépourvu d'une certaine autosatisfaction: il est écrit, ne l'oublions pas, peu de temps après la résistance victorieuse de Vienne. L'ennemi n'est plus le tyran invincible qui terrorisait les prédicateurs du siècle précédent.

Dans le titre général du recueil sont mentionnées, nous l'avons dit, trois oeuvres de Pietro Bizzari, qui font en fait défaut. Torrentius possédait-il ces livres? Il est permis de donner une réponse affirmative à cette question, en tirant argument de la mention, dans le catalogue[60] et dans le titre de l'édition originale, des événements

60 *Cat.*, p. 20, 2e col.: *Petri Bizari de bello Cyprio et de bello Pannonico et intra tumultus belgici* 8°.

de Belgique et de l'absence, dans le titre du recueil collectif de Bâle, de pareille indication.

III

CYPRIUM // BELLUM, *INTER // VENETOS*, *ET SELYMUM // TURCARUM IMPERATOREM // gestum*, *Libris Tribus*, *summa cura & dili- // gentia descriptum*, *Etiam primum // in lucem editum. // Authore // Petro Bizaro // Una cum INDICE locupletissimo. // Cum gratia & privilegio Caesareae Maiest.*

35 fol. non chiffrés + 283 p. + 1 fol. non chiffré in-8°.

Lieu et date d'impression: Bâle 1573 (f° ult.: *Basileae per Sebastianum Henricpetri Anno M.D.LXXIII. Mense Febr.*).

IV

PANNONI- // CUM BELLUM, *SUB // MAXIMILIANO II. ROM. // ET SOLYMANO TURCAR. IM- // PERATORIBUS GESTUM: CUMQUE ARCIS SIGHETI // expugnatione*, *iam pridem magna // cura & studio*, *descriptum // Per // PETRUM BIZARUM // Una Cum Epitome illarum rerum*, *quae in // Europa insigniores gestae sunt: & // praesertim de Belgarum moti- // bus*, *ab anno LXIIII usqz // ad LXXIII. // Cum gratia & privilegio Caesareae Maiest. // Basileae*, *|| Per Sebastianum // Henricpetri.*

35 fol. non chiffrés + 322 p. + 2 fol. non chiffrés in-8°.

Date d'impression: 1573 (f° ult.: *Basileae per Sebastianum Henricpetri*, *Anno M.D.LXXIII. // Mense Febr.*).

Dans chacun de ces deux volumes, les folios préliminaires comportent les lettres de dédicace et de copieux index.

La conquête de l'île de Chypre par les Turcs en 1570-1571 faisait partie de l'actualité la plus récente, lorsque Pietro Bizzari[61] publia son *Bellum Cyprium*. Le livre souffre de la hâte avec laquelle il a été rédigé. L'auteur a utilisé deux sources principales: le récit d'un réfugié chypriote, Giovanni Sozomeno, et le rapport

61 Sur l'humaniste italien Pietro Bizzari (1525-1586), voir *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 10, Rome, 1968, p. 738-741. - *Dictionary of National Biography*, t. 2, Londres, 1908, p. 147-148. - *Dictionary of the Italian Humanists*, t. 1, Boston, 1962, p. 611, - M. Firpo, *Pietro Bizzarri*, *esule italiano del Cinquecento*, Turin, 1971.

sur le siège de Famagouste (18 septembre 1570-1er août 1571) du commandant d'une compagnie vénitienne, Nestore Martinengo[62]. Il ne fait guère plus que les traduire en les amplifiant par d'habiles artifices littéraires. Ce sont donc les données, précises et nuancées, fournies par ses sources, qui font toute la valeur du texte de Bizzari. Pour le reste, le commentaire du titre de la traduction française publiée la même année par François de Belleforest rend parfaitement compte du ton général de l'ouvrage: *Histoire certes mémorable & vraye, contenant plusieurs beaux exemples de constance & piété Chrestienne és vaillans Champions de la Religion Catholique, & pudiques Dames qui sont morts par la cruelle & desloyalle tyrannie des Turcs, tant és Villes de Nicosie, & Famagoste, qu'ailleurs*[63].

Le second volume de Bizzari se divise en deux parties de valeur fort différente: une histoire de la guerre de Hongrie (1564-1568), p. 1-165, et une histoire de l'Europe (1564-1573), p. 166-322. L'ouvrage n'était pas original: c'était la traduction latine de la rédaction italienne primitive publiée à Lyon en 1568[64], augmentée jusqu'à l'année 1573 pour les événements européens.

L'épitomé d'histoire européenne est un étrange conglomérat de nouvelles sur les troubles des Pays-Bas, le siège de Malte par les Turcs en 1565, la guerre entre la Suède et la Pologne, les expéditions françaises en Floride et en Guinée. L'ensemble n'est pas totalement dépourvu d'intérêt historique, mais est déparé par la prédilection marquée de Bizzari pour les phénomènes célestes extraordinaires. Le *Pannonicum Bellum*, par contre, est très bien informé sur la dernière campagne menée par Soliman en Hongrie, la prise de Szeged et la fin des hostilités. Il est encore considéré comme une source essentielle sur la question.

62 G. Sozomeno, *Narratione della guerra di Nicosia, fatta nel regno di Cipro da Turchi l'anno M.D.LXX*, Bologne, 1571, 12 f^{o} in-4°. - N. Martinengo, *Relatione di tutte il successo di Famagosta*, Venise, 1572, 4 f^{o} in-4°.

63 *Histoire de la guerre qui s'est passée entre les Vénitiens et la saincte ligue, contre les Turcs pour l'Isle de Cypre, és années 1570, 1571, 1572. Faicte en Latin par Pierre Bizare, & mise en Françoys par F. de Belleforest Commingeois...*, Paris, Chesneau, 1573, 46 f^{o} + 286 p. in-8°.

64 *Historia di Pietro Bizari Della guerra fatta in Ungheria dall'inuitissimo Imperatore de Christiani, contra quello de Turchi: Con la narratione di tutte quelle cose che sono auenute in Europa, dall'anno 1564, insino all'anno 1568*, Lyon, Roville, 1568, 120 p. in-8°, 2e éd., Lyon, Roville, 1569, 8 f^{o} + 213 p. + 5 f^{o} in-8°.

V

DE // LA REPUBLI- // que des Turcs: & là où // l'occasion s'offrera, *des meurs & loy de tous // Muhamedistes*, *// Par // GUILLAUME POSTEL Cosmopolite. // A POITIERS // Par Enguilbert de Marnef. // Avec Priuilege du Roy. // M.D.LX.*

292 pages in-4°.

Ce titre général[65] ne s'applique, en réalité, qu'à la première partie du recueil: 4 fol. (privilège et dédicace au roi Dauphin) + 127 p. Deux autres ouvrages, avec titre et pagination propres, suivent.

HISTOIRE // ET CONSIDERATION DE // L'ORIGINE, *LOY*, *ET COUSTU- // me des Tartares*, *Persiens*, *Arabes*, *Turcs*, *& // tous autres Ismaelites ou Muhamediques*, *// dits par nous Mahometains*, *ou Sarrazins. // A POITIERS*, *// De l'Imprimerie d'Enguilbert de Marnef. // M.D.LX. // Avec Priuilege du Roy.*

57 pages + 1 folio blanc in-4°.

La tierce partie des // ORIENTALES HISTOIRES, *OU // EST EXPOSEE LA CONDITION*, *// Puissance & revenu de l'Empire Turquesque: avec // toutes les provinces et païs generalement depuis //* 950 *ans en ça par tous Ismaelites conquis. // Pour donner*, *avec telle connoissance*, *vouloir & moyen de tels pais // & richesses conquerir aus princes & peuples treschrestiens*, *et ai- // nés au Droict du Monde*, *// Par GUILLAUME POSTEL Cosmopolite. // A POITIERS*, *// Par Enguilbert de Marnef. // M.D.LX. // Avec privilege du Roy.*

4 folios + 90 pages in-4°.

Le livre de Guillaume Postel[66] est indubitablement le plus célèbre de tous les ouvrages de la bibliothèque de Torrentius,

65 Il existe de cette édition trois tirages dont la présentation varie légèrement. - Cfr n. 16: *Cat.*, p. 38, 2e col.

66 Sur Guillaume Postel, voir W.J. Bouwsma, *Concordia Mundi*: *the Career and Thought of Guillaume Postel (1510-1581)*, Cambridge (Mass.), 1957. - Sur ses activités d'orientaliste, voir J. Fück, *Die arabischen Studien in Europa vom 12. bis in den Anfang des 19. Jahrhunderts*, dans les *Beiträge zur Arabistik*, *Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig, 1944, p. 121 sv. - G. Levi Della Vida, *Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei manoscritti orientali della Biblioteca vaticana*, Cité du Vatican, 1939, p. 307-327. - G. Atkinson, *Les nouveaux horizons de la Renaissance française*, Paris, 1935, réimpr. Genève, 1969. - Cfr. en outre les nombreuses études de François Secret.

consacrés à l'Orient. La substance en avait été rassemblée lors du premier voyage de Postel à Constantinople, quand il accompagna l'ambassade de Jean de la Forest en 1536-1537. La lecture des écrits de Ramberti, de Junis Bey, de Giovio et d'autres auteurs lui permit d'étoffer et de vérifier ses propres observations. Le livre n'est donc certainement pas entièrement original, mais il est rempli d'opinions personnelles et les références à l'expérience vécue de l'auteur n'y sont pas rares. Toutes les données offertes sont intéressantes: moeurs, pratiques religieuses, résumé du Coran, organisation de la cour impériale, des provinces, de l'administration financière, relations entre la Perse et les Ottomans, notices sur quelques personnalités: Ibrahim pacha, Ayas pacha, Barberousse. Les passages les plus instructifs sont, dans *La République des Turcs*, l'aperçu sur le système de la Loi et de la justice et, dans *la tierce partie des Orientales Histoires*, la description de l'organisation des pages du Sérail et de celle des Janissaires. Dans ce tableau de l'empire ottoman à l'époque de Soliman, Postel se montre un observateur aux vues exceptionnellement larges.

VI

PETRI GYLII // DE BOSPORO // THRACIO // LIBRI III // LUGDUNI // APUD GULIELMUM ROVILLIUM, // *SUB SCUTO VENETO. // M.D.LXI. // CUM privilegio Regis.*

4 fol. non chiffrés + 263 p. in-fol.

VII

PETRI GYLII // DE TOPOGRA- // PHIA CONSTAN- // TINOPOLEOS, // ET DE ILLIUS ANTI- // QUITATIBUS LIBRI QUATUOR // Lugduni // Apud Gulielmum ROVILLIUM, // *Sub Scuto Veneto. // M.D.L.XI. // Cum privilegio Regis.*

5 fol. non chiffrés + 245 p. in-fol.

Les deux ouvrages posthumes de l'humaniste français Pierre Gilles[67] ne se rapportent, en fait, pas aux Turcs. Ce sont des

67 Sur Pierre Gilles (1490-1555), voir la *Biographie Universelle*, 2e éd., t. 16, Paris, 1856, p. 458-459. - Cfr n. 15: *Cat.*, p. 20, 2e col.

catalogues géographiques décrivant les sites et les monuments antiques de Constantinople et du Bosphore. Le traité sur le Bosphore est, malgré ses inexactitudes, spécialement important, car il nous transmet sous la forme d'une traduction abrégée le poème didactique de Denys de Byzance, *Navigation sur le littoral du Bosphore*, aujourd'hui perdu. Écrits par un savant qui avait passé près de cinq ans dans l'empire ottoman, ces livres d'archéologie permettaient aux lecteurs du XVIe siècle de se faire une idée plus concrète de la ville et de la région qui étaient devenues, un siècle plus tôt, le coeur de cet immense état dont les ouvrages plus spécialisés leur décrivaient la constitution et le rythme de vie.

Il faut, pour terminer la liste, ajouter aux sept volumes que nous venons de décrire brièvement les informations contenues dans une histoire générale contemporaine, celle de Paolo Giovio[68]. Les *Historiae Sui Temporis* couvrent la période 1494-1547 et consacrent de nombreux paragraphes aux affaires turques. Les critiques adressées à Giovio dès la parution des *Historiae* concernent les événements occidentaux. Sa présentation des faits orientaux est dépourvue de toute partialité; elle contient un riche matériel d'informations détaillées, puisées aux sources écrites et orales les plus sérieuses qu'il a pu trouver[69].

L'énumération des sujets mentionnés ou développés dans les *Historiae* établit nettement l'intérêt du livre pour les contemporains doués d'un esprit assez libre pour admettre que l'auteur pouvait, même sur des contrées lointaines, rapporter des événements authentiques[70]: généralités sur l'Orient (I, IV°-2r^{o}), Captivité de Djem sultan (I, 25r^{o}-26r^{o}), guerre turco-vénitienne de 1499-1503 (I, 86v^{o}-88r^{o}), établissement du pouvoir de Shah Ismail en Perse

68 *Cat.*, p. 20, 1ère col. - Paulus Iovius, *Historiarum Sui Temporis Libri XLV*, Lyon, 1561 ou Bâle, 1567, 2 tomes en 3 vol. in-8°. - Sur Paolo Giovio (1483-1552), voir L. Rovelli, *L'Opera Storica ed Artistica di Paolo Giovio Comasco*, *Vescovo di Nocera*, Côme, 1928. - B. Croce, *La Grandiosa Aneddotica Storica di Paolo Giovio*, dans *Scritti di Storia Letteraria e Politica*, vol. 36, t. 2, Bari, 1945, p. 27-55. - F. Chabod, *Paolo Giovio,* dans *Scritti sul Rinascimento*, Turin, 1967, p. 241-267.

69 V.J. Parry, *Renaissance historical literature in relation to the Near and Middle East (with special reference to Paolo Giovio)*, dans B. Lewis et P.M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londres, 1962, p. 280-289.

70 Les références sont faites au tome et au folio de l'édition de Paris, 1558-1560, 2 tomes en 1 vol. in-fol.

après 1499 et troubles intérieurs dans l'empire ottoman en 1511-1512 (I, 132v°-144v°), guerre entre les Ottomans et les Persans de 1514 à 1516 (I, 145r°-163r°), conquête de la Syrie en 1516 (I, 194v°-208v°), conquête de l'Egypte en 1517 (I, 209r°-223r°), campagne de Belgrade en 1521, conquête de Rhodes en 1522, campagne de Mohacs en 1526 (I, 230v°-236r°), campagne de Vienne en 1529 (II, 61v°-70r°), campagne de Güns en 1532 (II, 100r°-111r°), prise de Coron par André Doria en 1532 et reprise de la ville par les Turcs en 1533 (II, 114v°-119r°, 121r°-123r°, 126r°-128v°), affaires de Transylvanie en 1534 (II, 130v°-133v°), Barberousse et campagne de Perse de 1533 à 1536 (II, 134r°-151v°), expédition de Charles-Quint contre Tunis (II, 151v°-167r°), campagne navale contre Diu en 1538, guerre turco-vénitienne de 1537 à 1540, bataille d'Eszek en 1537 (II, 182v°-198v°), campagnes navales en Méditerranée et dans l'Océan Indien de 1537 à 1540 (II, 205r°, 208r°-215r°), affaires de Hongrie de 1540-1541 et campagne de Hongrie de 1541 (II, 239v°-266r°), expédition de Charles-Quint contre Alger en 1541 (II, 266v°-276v°), relations diplomatiques entre l'empire ottoman et la France (II, 284r°-286v°), affaires de Hongrie de 1541 à 1543 (II, 288r°-296r°), Barberousse (II, 300r°-301r°), campagne de Hongrie en 1543 (II, 304r°-312r°), Barberousse à Nice et affaires d'Afrique du Nord de 1543 à 1544 (II, 317v°-326r°), guerre navale en Méditerranée (II, 337r°-340r°).

Une conclusion s'impose: Torrentius ne possédait qu'une très faible partie de l'énorme production littéraire consacrée à l'empire ottoman par les écrivains occidentaux au XVIe siècle[71]. Les livres dont il disposait lui procuraient pourtant une documentation relativement abondante et variée. Celle-ci était suffisamment large pour couvrir toute l'histoire des Ottomans depuis leurs origines jusqu'à son époque. Il pouvait trouver un panorama historique presque complet dans les histoires de Chalcocondyles et de Giovio. La lacune d'une trentaine d'années qui sépare les *termini ad quem* et *a quo* des deux ouvrages pouvait être en bonne partie comblée par les monographies de Sabellico, de Cepio, de Caoursin et de Barletio,

71 Le catalogue établi par C. Göllner, *Turcica. Die europäischen Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts*, 2 vol., Berlin-Bucarest, 1961-1968, réunit près de 2.500 titres, - y compris, il est vrai, les *Avvisi* et *Zeitungen*, - sans réussir à être complet.

ainsi que par les textes anonymes *De capta Nigroponte* et *De captione Hydruntinae urbis*.

Les écrits de Théodore Gaza, Egnazio, Sagundino, Laguna, Ramus et Drechsler permettaient de comparer les différentes versions sur les origines des Turcs. Comme ceux de Bessarion, de Pie II, de Mantuanus et d'Aventinus, ils étaient des témoignages évidents de la continuité des idées du XVe au XVIe siècle et, en même temps, de leur évolution vers plus de réalisme historique. D'autres opuscules, ceux de Callimaque, de Léonard de Chio, du Cardinal Isidore, de Peña, Fontaine, Soiter, Armerius, Etrobius, Villegaignon, Stella, venaient préciser certains épisodes retentissants. Les livres de Calvete de Estrella et de Bizzari prolongeaient le récit de Giovio; ils apportaient des éclaircissements sur les principales opérations militaires du milieu du siècle: Africa (1550), Malte (1565), Chypre (1570-1571), Hongrie (1564-1568). La documentation de Torrentius s'arrêtait après les événements de Chypre. On constate avec étonnement qu'il ne possédait aucun des innombrables écrits consacrés à la bataille de Lépante. Pour célébrer l'exploit de la flotte chrétienne et louer le héros du jour, il avait lui-même déployé, pourtant, tout son talent poétique.

Les deux livres les plus enrichissants étaient, incontestablement, ceux de Geuffroy et de Postel. Leur vision sereine des moeurs et des institutions des Ottomans apportait une contribution majeure à la lente et difficile élaboration d'une attitude réaliste et d'une conception objective de l'univers antagoniste. Torrentius était aussi bien informé sur les Turcs que pouvait l'être un intellectuel de son époque. Adoptait-il, pour autant, les idées remarquablement larges de Geuffroy et de Postel? En écrivant la *République des Turcs*, ce dernier avait pour but avoué de renforcer la propagande pour la croisade. Il voulait propager la connaissance de l'infidèle afin de faciliter sa soumission. C'est ce point de vue qui impressionnait surtout Torrentius. S'il faut en croire ses propres productions littéraires, il retirait de ses lectures un sentiment accru de la nécessité d'éliminer par les armes un adversaire qui devenait d'autant plus dangereux qu'il apparaissait comme moins barbare[72].

72 Nous remercions M. Léon-E. Halkin, professeur à l'Université de Liège, pour les conseils qu'il a bien voulu nous donner à propos de cette étude.

De handelsbedrijvigheid van de officina plantiniana op de büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw

door R. Lauwaert
(Deurne)

De geweldige uitbreiding, die de boekdrukkunst in de XVe en XVIe eeuw beleefde, zou niet mogelijk geweest zijn zo de uitbreiding van de boekhandel geen gelijke tred gehouden had met de toename van de boekenproduktie. Daar de geleerde wereld zich tot in de XVIIe eeuw van een internationale taal - het Latijn - bediende, kon de handel in boeken zeer gemakkelijk op internationale ontmoetingsplaatsen gevoerd worden; zo kon het gebeuren dat boekhandelaars, drukkers en uitgevers van die tijd, zoals de handelaars in andere produkten, hun koopwaar met hun kollega's uit andere landen uitwisselden op jaarmarkten; op de Duitse jaarmarkten van Frankfurt am Main en Leipzig werd reeds kort na het ontstaan van de boekdrukkunst, boekhandel gedreven.

Reeds in 1250 werden te Frankfurt jaarmarkten vermeld; ze waren in volle bloei in de XVIe eeuw en werden toen tweemaal per jaar gehouden (in de weken van Passiezondag tot Pasen en in de veertien dagen vóór 29 september-Sint-Michielsmis); ze werden voorafgegaan door een *Geleitwoche* gedurende dewelke de vreemde kooplieden in de stad aankwamen; aan de grenzen van het stadsgebied werden deze onthaald; gedurende de jaarmarkten wapperde de Rijksvlag op de torens van de stad; het monopolie voor de uitoefening van een bepaald bedrijf, dat aan de neringdoeners van de stad toekwam - hun ‘vrijheid’ - was voor de duur van de foren

geschorst[1]. De drukte van de jaarmarkten werd in 1575 in een lofschrift opgeroepen door de Geneefse uitgever en humanist Henri Estienne, die naast de talloze andere takken van markthandel, natuurlijk ook aan de boekhandel dacht[2].

Reeds Gütenberg zou getracht hebben boekhandel te drijven langs de jaarmarkten van Frankfurt om. Na de inname van Mainz door Adolf van Nassau (belangrijke datum in de geschiedenis van de typografie; de drukkers verspreidden zich dan vanuit Mainz naar alle windstreken), zouden Johann Fust, Konrad Hinkus en Peter Schöffer hun zaken vanuit Frankfurt gaan drijven; in de jaren 1462-63 moeten ze ook in die stad gewoond hebben vermits het eerste weerom uit Mainz gedateerd drukwerk de datum 1464 draagt. Nog twintig jaar lang moeten ze vanuit Frankfurt handel gedreven hebben. Hinkus zal in 1470 en Schöffer in 1479 het burgerrecht van Frankfurt verkrijgen. Deze stad schijnt wel hun vestigingsplaats geweest te zijn, want het was de magistraat van Frankfurt en niet die van Mainz, die zich in verband met deze drukkers en uitgevers tot de magistraat van Lübeck wendde[3].

Op het einde van de XVe eeuw waren de Büchermessen van internationale betekenis en werden zij bezocht door uitgevers o.m. uit de Nederlanden en Venetië. In de eerste helft van de XVIe eeuw overvleugelden zij geleidelijk lokale boekenmarkten, zoals die van Bazel, Straatsburg, Heidelberg, Mainz en Keulen, die verdwijnen[4].

De boekhandel - zoals de handel in ieder ander produkt - werd gedurende de Messen in een welbepaalde wijk van de stad gedreven (in dit geval het kwartier gelegen tussen de Mainoever, de stadswallen en de Sint-Leonhardskerk; het centrum van deze

1 B. Recke, *Die Frankfürter Büchermesse*, s.d., s.l., p. 9. - F. Von Schroeder, *Die Verlegung der Büchermesse von Frankfurt am Main nach Leipzig* (Volkswirtschaftliche und wirtschaftsgeschichtliche Abhandlungen, IX), Leipzig, 1904, p. 1 ev. - A. Rüppel, *Die Bücherwelt des XVI. Jahrhunderts und die Frankfürter Büchermessen* (Gedenkboek der Plantijndagen, 1555-1955, De Gulden Passer, XXXIV), Antwerpen, 1956, p. 146 ss.

2 H. Stephanus, *Francofurdiense Emporium*, Frankfurt am Main, 1968, p. 33.

3 A. Dietz, *Zur Geschichte der Frankfurter Büchermessen (*1462-1792*)*, Frankfurt am Main, 1921, p. 6 ss.

4 A. Ruppel, *Die Bücherwelt des XVI. Jahrhunderts und die Frankfurter Büchermessen*, p. 157.

wijk was de *Alte Mainzergasse*, die daardoor *Büchergasse* zal gaan heten)[5]. De boekhandelaars hadden hier hun winkels; gedurende de Messen hingen ze hier de titelbladzijden van hun jongste uitgaven (voorlopers van de huidige boekmaquettes) uit; achter deze winkels bevonden zich gewelven waarin ze gedurende de tussenperiode van de foren een voorraad boeken konden bewaren.

De boekhandel, die op de foren gedreven werd, was een krediethandel; de Messen waren betalingstermijnen waarop men zijn schulden van de vorige foor moest betalen; er bestond een strekking om de Messen van Frankfurt ook te laten gelden als betalingstermijn voor partijen boeken, die niet langs de Messen om verhandeld waren. Wat de prijs van de boeken betreft, op de Büchermessen werd de zogenaamde 'Frankfurter Tax' vastgesteld; deze richtprijs van een boek vastgesteld in frankfurtse guldens werd de richtprijs van dat boek voor geheel Duitsland; het was op de 'Frankfurter Tax' dat de boekhandelaars de prijs van de partijen boeken berekenden; van deze prijzen werd achteraf korting afge-

5 'Wie die meisten anderen, zur Frankfurter Messe gebrachten Waren, der Wein, die Leinwand, die Goldschmiedearbeiten, das Leder, ihren besonderen Marktplatz, ihr eigenen Quartier hatten, so auch der Buchhandel. Unter den Namen der *Buchgasse*, welche Henri Estienne in seiner Lobrede das Frankfurter Athen nennt, wurde jedoch anfänglich nicht die auf die St. Leonhardskirche laufende untere Forsetzung des grossen Kornmarktes welche jetzt diesen Namen trägt, sondern die von dieser Kirche nach Westen bis zum Karmelitenkloster und nach Osten bis zum Fahrtor führenden Teile der alten Mainzergasse verstanden. In dem westlichen Teile lagen beispielsweise die Häuser Rüstenberg, Alteburg und Schwan, im östlichem die Dechanei, das Roseneck, das Steinerne Haus, die gegenüberliegenden Häuser zum alten und neuen Groll oder Grall, zum alten und neuen Wetterhahn, zum Grossem Seligen, zum alten Frosch. Diese Häuser, etwa 20 an Zahl, genügten aber bei weiten nicht zur Aufnahme der vielen fremden Buchhändler mit ihren Büchermengen. Infolgedessen gehörten auch die von dem östlichen Teile der Mainzergasse abzweigenden schmalen Seitengassen mit den Häusern zur Rose, zum Frosch, zum Bart, und namentlich van Anfang an der untere breite Teil des Kornmarktes mit den geräumigen Häusern zum Fraass, zur Alten Rose, zum Falken, Mohren, zum Eck oder Löweneck, der bereits erwähnten Herberge der Mainzer und noch weiter oben dem Haus Würzburg, welches als Standquartier der Basler zu Zeiten des Aurelius Froben den Namen "Basler Hof" erhielt, zum Buchhändlerquartier. Dass ein Teil der fremden Buchhändler auch vor der St. Leonhardskirche am Main in Messbuden oder auf Tischen feilgehalten haben, ergibt das von ihnen in der Fastenmesse 1488 gezahlte, nicht unerhebliche Standgeld.' (A. Dietz, *Zur Geschichte der Frankfurter Büchermesse*, p. 9).

trokken. Dikwijls vermeden de boekhandelaars het betalen in geld door onder elkaar hoeveelheden boeken, die een gelijk bedrag in geld vertegenwoordigden, om te ruilen[6].

De handelsbetrekkingen van de boekhandelaars onder elkaar werden zeer vergemakkelijkt toen in het jaar 1564 de augsburgse uitgever Georg Willer er toe overging een katalogus van de op de Messen uitgebrachte boeken uit te geven; wie kennis wilde nemen van het op de markt beschikbare was nu niet meer verplicht tot moeizame tochten langs alle winkels. Het idee werd weldra overgenomen door andere uitgevers; rond 1577 hebben Portenbach en Lutz een aanvang gemaakt met de uitgave van een dergelijke katalogus; sinds 1590 gaf Peter Schmidt (Fabricius) Mess-Katalogen uit; de erfgenamen van Egenolff begonnen er mee in 1594; Paul Brachfeldt gaf sinds 1595 een dergelijke lijst uit; deze uitgevers gaven hun katalogussen uit zonder privilegie. Johann Feyerabent, Johann Saur en Sigmund Feyerabent gaven hun katalogussen uit met privilegie van de magistraat van Frankfurt, die in de jaren 1597-1598 het uitgeven van private Mess-Katalogen verboden had; onder invloed van de keizerlijke Bücherkommissar Valentin Leucht is na 1606 te Mainz een katholieke Mess-Katalog verschenen. Er zijn ten slotte ook nog Mess-Katalogen uitgegeven met privilegie van de Keizer en van duitse landsvorsten. Op het einde van de eeuw verscheen - onder de titel '*Collectio in unum Corpus*' - een overzicht van alles wat in de vorige jaren in de katalogen van Willer opgenomen was geweest; de titels zijn hierin gegroepeerd volgens onderwerpen (theologie, rechtswetenschappen, geneeskunde enz.) en ook volgens de talen (vooral latijn en - op de tweede plaats - duits). Het doel van deze uitgave was vanzelfsprekend niet meer van praktischen aard[7].

6 F. Von Schroeder, *Die Verlegung der Büchermessen von Frankfurt am Main nach Leipzig*, p. 9. - Het belang van de Messen als betalingstermijn komt o.m. goed uit in de boekhouding van Froben en Episcopius (uitgegeven door R. Wackernagel, *Rechnungsbuch der Froben und Episcopius*, *Buchdrucker und Buchhändler zu Basel* (*1557-1564*), Bazel, 1881, passim).

7 G. Schwetschke, *Codex Nundinarius Germaniae Literatae Bisecularis*, *Mess-Jahrbücher des deutschen Buchhandels*, Halle, 1850: in dit werk vindt men o.m. omstandige bibliografische beschrijvingen van de Mess-Katalogen en van de 'Collectio in unum Corpus'.

De mess-bedrijvigheid had voor gevolg dat de betekenis van Frankfurt als kultuurcentrum toenam. Gedurende de jaarmarkten wemelde het er van geleerden, die naar Frankfurt kwamen om kennis te nemen van de meest recente uitgaven; de uitgevers zelf namen dikwijls hun korrektoren - veelal geleerden van naam - mee naar de Messen om er als adviseurs te dienen; al deze lieden konden gedurende de Messen met elkaar over diverse geleerde onderwerpen van gedachten wisselen; Henri Estienne zal de wijk van de Büchermessen met Athene vergelijken[8].

Het moet opgemerkt worden dat in de stad Frankfurt wel drukkers en uitgevers gewoond hadden maar dat het belang van de typografische bedrijvigheid er tot in de XVIe eeuw zeer bescheiden gebleven was. In 1530 week echter - aangelokt allicht door de gunstige handelsvoorwaarden, die aldaar ten gevolge van de Büchermessen bestonden - de belangrijke Straatsburgse uitgever Christian Egenolff naar de marktstad uit; hij had zijn materiaal uit Straatsburg meegebracht; hij bracht zijn bedrijf te Frankfurt tot groten bloei en legde zo de grondslag voor de overheersende positie van die stad op de duitse boekenmarkt. De ergenamen van Egenolff zullen zijn bedrijf tot in de aanvang van de XVIIe eeuw voortzetten[9]. Met Egenolff begint een reeks voorname Frankfurtse drukkers en uitgevers waarvan Bassaeus, Feyerabent, Spiess en Wechel de belangrijkste zijn.

Het spreekt vanzelf dat op een internationale ontmoetingsplaats voor drukkers en uitgevers buiten boeken ook andere, voor de typografische bedrijvigheid interessante, goederen verhandeld werden. Zo werd te Frankfurt am Main een drukke handel gedreven in papier en in typografisch lettermateriaal (stalen letterstempels, matrijzen, drukletters). Deze produkten zullen te Frankfurt ook vervaardigd worden; Christian Egenolph bijvoorbeeld baatte zijn eigen papiermolen uit en hij bracht o.m. op de Messen de produkten van zijn eigen schriftgieterij aan de man.

8 H. Stephanus, *Francofordiense Emporium*, Frankfurt am Main, 1968, p. 40.

9 A. Dietz, *Frankfurter Handelsgeschichte*, III, Frankfurt am Main, 1921, p. 1-178. - J. Benzing, *Die Buchdrucker des XVI. und XVII. Jahrhunderts im Deutschem Sprachgebiet*, Wiesbaden, 1963, s.v. Christian Egenolph, p. 113. - G. Richter, *Christian Egenolff's Erben* (*1555-1667*), Frankfurt am Main, 1966, *passim*.

De bloei van de Büchermessen werd mede begunstigd door het feit dat er in de XVIe eeuw te Frankfurt zo goed als geen censuur bestond. Te zamen met de boekdrukkunst was in de XVIe eeuw nochtans ook de censuur op het gedrukte boek ontstaan. Gedurende de moderne periode beoogde de censuur in de eerste plaats repressie uit te oefenen op de verspreiding van bepaalde gedachten inzake godsdienst. Zo maande de aartsbisschop van Mainz op 22 maart 1485 de Frankfurtse pastoor Konrad Hensel aan toezicht uit te oefenen op de boeken die op de Büchermessen te Frankfurt verkocht werden; op 4 januari 1486 richtte hij zich tot de magistraat van dezelfde stad met een censuuredikt waarin de samenstelling van een boekenkommissie voorzien werd; in 1517 richtte de aartsbisschop van dezelfde stad zich in dezelfde zin tot de magistraat van Frankfurt. In de Nürnberger Reichsabschied van 1525 vat de rijksregering de pers voor het eerst als rijksaangelegenheid op. De Reichsabschied van Spiers (1529) voerde de staatscensuur in en deze van Augsburg (1530) gaf van dit alles een nadere omschrijving. De rijksregering was vooral beducht voor smaadschriften (de bloeitijd van dit genre viel in de jaren 1545-1549). De Reichspolizeiordnung van 30 juni 1548 legde de pers aan banden. De Reichstag van Erfurt (1587) moest de bepalingen tegen smaadschriften opnieuw verscherpen. De Reichsabschied van Spiers bepaalde dat alleen in grote universiteitssteden drukkerijen opgericht mochten worden. De Reichspolizeiordnung van 1577 voerde een preventieve censuur in volgens normen vastgelegd in die verordening. De censuur hangt volgens deze bepalingen af van de lokale overheden; aldus had ook de magistraat van Frankfurt twee inspekteurs van het boekwezen benoemd. Door een verordening van Keizer Maximiliaan van 1 augustus 1569 werd echter het ambt van Bücherkommissar ingesteld; de magistraat van deze lutheraanse stad beging de zware fout te vragen dat de Keizer zelf censoren zou aanduiden, daar haar deze taak te veel moeite zou kosten; zijzelf zou dan de Bücherkommissar in zijn taak bijstaan[10]: in 1579 werd

10 A. Dietz, *Zur Geschichte der Frankfurter Büchermesse*, p. 9 en 22. - F. Von Schroeder, *Die Verlegung...* p. 18 ev. - E. Kelchner, *Die Frankfurter Buchhändlermesse* (MITTHEILUNGEN AN DIE MITGLIEDER DES VEREINS FÜR GESCHICHTE UND ALTERTHUMSKUNDE IN FRANKFURT AM MAIN, VI), Frankfurt am Main, 1881, p. 85 ev.

aldus de dekaan van de Frankfurther katholieke Sint-Bartolomeus kerk Johann Steynmetz (Latomus) tot Bücherkommissar benoemd; te zamen met de frankfurtse inspectoren van het boekwezen ging hij in 1579 over tot het opstellen van een lijst van alle boekhandelaars en uitgevers, die in dat jaar aanwezig waren en de jaarmarkten in die periode aandeden; de drukkers zijn er in gegroepeerd volgens hun steden van herkomst; bij hun namen staan aantekeningen betreffende het feit of zij uitgevers dan wel gewoon maar boekhandelaren zijn, of zij te Frankfurt aanwezig waren, betreffende het al of niet beschikken over een privilegie, of zij beloofd hebben de Reichspolizeiordnung te zullen eerbiedigen enz.; het stuk eindigt met een korte beschouwing over plichtexemplaren, ketterse geschriften enz.

Na het opstellen van de lijst der drukkers onder invloed van Latomus in 1579 liet de Bücherkommission niet veel meer van zich horen. In 1597 volgt Valentin Leucht (een priester die aan dezelfde katholieke Sint Bartholomeus kerk verbonden was) Latomus in zijn ambt op; Leucht moet reeds sinds 1594 bij de boekenkommissie aktief geweest zijn; hij kende Dr. Vegt (Reichskammerfiskal uit Spiers) persoonlijk en deze drong in de door hem gewenste zin bij het keizerlijk hof te Praag aan. In 1598 wordt door het Hof te Praag reeds een verordening inzake de drukkersbedrijvigheid te Frankfurt uitgevaardigd; Leucht doet wagenladingen plichtexemplaren naar Praag zenden en laat het magistraat van de stad Frankfurt steeds onder druk zetten door het keizerlijk hof; de gunsteling van Leucht, Nikolaus Steyn zal onder zijn invloed aan het keizerlijk hof schrijven dat de katholieke drukkers te Frankfurt gehinderd worden, dat de Messkatalogen eenzijdig worden samengesteld door de schuld van Dr. Schacher (die door het magistraat belast was met het toezicht op de boeken); Steyn vraagt om zelf een Messkataloog te mogen uitgeven. Sinds 1598 had het magistraat van de stad Frankfurt de uitgaven van de Messkatalogen zelf ter hand genomen; Leucht richt zich tot het Hof om te vragen dat in de Messkatalogen de katholieke boeken vóór de protestantse geplaatst zouden worden, dat de redaktie van de katalogen aan de Bücherkommissar alleen zou worden toevertrouwd en dat men te Frankfurt zowel katholieke als protestantse boeken zou mogen

drukken. Het Hof zag geen bezwaren in het laatste punt maar gaf niet toe in verband met het opstellen van de kataloog door de Bücherkommissar op weinig steekhoudende grond; het is daarom dat Leucht zijn eigen kataloog te Mainz heeft doen uitgeven; de oudst bewaarde dagtekent van 1606 maar er zijn wellicht oudere geweest. In 1608 verkreeg Leucht voor het eerst van de overheid een officieel stuk dat ruime volmachten verleende aan de Bücherkommission; deze had van dan af een rechtsgrond. In de Büchergasse liet Leucht daarop een verordening aanplakken betreffende de plichtexemplaren, het drukken met valse privilegies en de noodzaak van toezicht op de uitgebrachte boeken, verder in verband met het toezicht op de Mess-Katalogen en tegen het weglaten daarin van katholieke boeken. Wanneer ter gelegenheid van een opstand in de jaren 1612 de macht van het magistraat zeer gering was zal Leucht van de gelegenheid gebruik maken om de macht van de kommissie door het Hof te doen bevestigen[11]. In tegenstelling met wat in de XVIe eeuw het geval was zal er in de XVIIe eeuw dus wel een strenge censuur op de Büchermessen funktioneren; dit was te danken aan de aktie van mannen als Leucht[12].

* * *

Reeds in de inkunabeltijd werden een zeer groot gedeelte van de

11 W. Brückner, *Eine Messbuchhändlerliste von 1579 und Beiträge zur Geschichte der Bücherkommission* (ARCHIV FÜR GESCHICHTE DES BUCHWESENS, III), Frankfurt am Main, 1958, p. 1629 ev. - In de lijst der uitgevers van Steynmetz-Latomus, waarover in de tekst sprake is, worden een groot aantal Duitse en buitenlandse drukkers opgesomd; velen daarvan waren rond die tijd handelrelaties van de Officina Plantiniana; ook Antwerpse uitgevers worden in die lijst vermeld. De paragraaf waarin Steynmetz over hen handelt volgt hier: '... Antorff/Christophorus Plantinus, ist nicht zu Franckfort gewesen, hat durch sein Diener ein Catalogum ubergeben. Soll künfftige Mesz sein Privilegia zeigen unnd die gepuerliche Exemplaria zur Kayserlichen Canzley fertigen./Joannes et Petrus Belleri, haben kein Kayserlich Privilegium. Soll ein Catalogum ubergeben, sagt dasz die Inspektores librorum zu Antorff in exilio seind, in his tumultibus se testimonium habere non posse./Philippus Nucius, lest durch sein Diener anzeigen, er hab kein Privilegium Imperiale. Soll ein Catalogum ubergeben. Sagt sunst wie die Belleri./Jacobus Henricius, hatt kein Privilegium Imp. Soll sein Catalogum künftig fertigen unnd ubergeben.' Verderop in de tekst is er nog sprake van afwezige boekhandelaars; ook een Antwerpenaar wordt hier vermeld nml. Carolus Sylvius.

12 F. von Schroeder, *Die Verlegung*,.., p. 18 ev.

in Europa verschijnende boeken in de Zuidelijke Nederlanden gedrukt; Antwerpen, waar de typografie rond 1480 ingevoerd was, was rond 1500 reeds het belangrijkste drukkerijen-centrum van de Zuidelijke Nederlanden en bleef dit gedurende de XVI eeuw.

Welke Nederlandse en Antwerpse uitgevers bezochten de Büchermessen? Wanneer zijn zij er voor het eerst verschenen? Welk was het belang van de nederlandse en van de antwerpse boekhandel aldaar, in verhouding tot die van andere landen?

Het is niet te bewijzen dat de Antwerpenaars die in 1477 op de Messen vermeld werden, boekhandelaars waren[13]. De eerste Nederlandse uitgever, die wij op de Messen vermeld vinden was de Antwerpenaar Eckhart van Homburg; deze voerde er in de jaren 1505-1508 een proces tegen de Venetiaanse uitgever Bernardo Stanquino aangaande een partij onbruikbare boeken; volgens Eckhart van Homburg was het drukkersgebruik, in zulke gevallen, de koopwaar nog na tien jaar terug te nemen; de zaak was dus al lang bezig; daar de zelfde uitgever nogmaals vermeld wordt in 1532 mag men aannemen dat hij een regelmatig bezoeker van de foren geweest is[14]; dat waren waarschijnlijk ook een deel van zijn kollega's, maar men vindt slechts de Antwerpenaar Cornelis Ballius vermeld in 1505[15]; in 1531 wordt nog een Franciscus Burgkmanns uit Antwerpen vermeldt (dit kan de Keulse uitgever Frans Birckmann zijn, die te Antwerpen een filiaal had)[16].

We moeten wachten tot na de post-inkunabeltijd om iets meer over de Nederlandse bezoekers van de jaarmarkten te vernemen.

Uit de boekhouding van de Bazelse uitgevers Froben en Episcopius leren wij dat deze firma in die jaren op de foren handel dreef met verschillende uitgevers uit Noord- en Zuid-Nederland. De Zuid-Nederlanders die ons hier genoemd worden waren in hoofdzaak Antwerpenaars; de voornaamste waren wel Joannes Bellerus en Joannes Steelsius met zijn erfgenamen. Geschikt volgens het belang van hun schulden vinden wij verder nog vermeld: Petrus

13 W. Zülch en G. Mori, *Frankfurter Urkundenbuch zur Frühgeschichte des Buchdrucks*, Frankfurt am Main, 1920, p. 18.
14 *ibidem*, p. 25, p. 49.
15 *ibidem*, p. 48.
16 *ibidem*, p. 34.

Bellerus, Martinus Nutius en zijn erfgenamen, de schoonzoon van Joannes Steelsius, Christoffel Plantin, Jan van Loe en Joannes Sylvius.

Voor wat de rest van de Zuidelijke Nederlanden betreft worden nog klanten uit Leuven vermeld (nml. Martinus Verhasselt en Willem Sylvius). Ook met Noord-Nederlandse uitgevers hebben Froben en Episcopius in die jaren handel gedreven; het zijn (weer in afgaande orde volgens het belang van de omzet): Petrus Ambsterdamus Holandus, Joannes Florensis Frisius, Bernhardus Bernhardi uit Friesland, Bernhardus van Gryeningen, Gerhard van Gryeningen en Herman Barcolous Utricensis. Verder had ook de haarlemse arts Adrianus Junius een schuld van enkele guldens bij de firma Froben en Episcopius[17].

Goed ingelicht over de op de jaarmarkten verschijnende boeken, het belang van de verschillende uitgeversfirma's en hun steden van herkomst zijn wij slechts na het verschijnen van de eerste Mess-Katalogen in 1564. Zij leren ons dat de meeste boeken die in de jaren 1564 tot 1599 op de Messen uitgebracht werden in Duitsland gedrukt waren: uit 95 Duitse steden kwamen 12.432 boeken. Het tweede belangrijkste land was Italië: uit 32 Italiaanse steden kwamen 2033 boeken. Uit 12 Zwitserse steden kwamen 1764 uitgaven. Uit 10 Noord-Nederlandse en 11 Zuid-Nederlandse steden kwamen 276 en 1452 nieuwe boeken (samen 1728 uitgaven). Uit 22 Franse steden kwamen 1.333 nieuwe uitgaven. Uit 12 steden gelegen op het grondgebied van de Habsburgse Monarchie kwamen 256 nieuwe uitgaven. De uitgevers uit 4 steden van Engeland kondigden 57 uitgaven aan. Uit 6 Poolse en Baltische steden kwamen 36 nieuwe drukken; 2 steden uit Portugal en 6 Spaanse steden zonden ieder 10 nieuwe drukken naar de Messen. Uit 2 Deense steden kwamen 9 nieuwe uitgaven. Eén stad gelegen op het grondgebied van het Ottomaanse Rijk zond één nieuwe uitgave.

Om na te gaan uit welke steden de uitgevers, die de jaarmarkten bezochten, voornamelijk afkomstig waren, rangschikken we de steden volgens het aantal uitgaven, dat uit de betrokken stad

17 R. Wackernagel, *Rechnungsbuch der Froben und Episcopius*, *Buchdrucker und Buchhändler zu Basel (1557-1564)*, Bazel, 1881, *passim.*

gedagtekend is en op de jaarmarkten uitgebracht werd. We komen dan tot het volgende resultaat: Frankfurt am Main (2142 uitgaven), Keulen (1412 uitgaven), Venetië (1380 uitgaven), Antwerpen (1136 uitgaven), Leipzig (1067 uitgaven), Bazel (850 uitgaven), Tübingen (763 uitgaven), Straatsburg (713 uitgaven), Lyon (695 uitgaven), Ingolstadt (682 uitgaven), Wittenberg (665 uitgaven), Parijs (565 uitgaven), Genève (518 uitgaven). Acht van de voornoemde steden waren binnen het Duitse taalgebied gelegen. Wanneer wij de opsomming (in afgaande orde) voortzetten met de steden wier uitgevers meer dan honderd uitgaven op de Messen uitbrachten dan komt het Duitse karakter van de Messen nog beter uit. De steden zijn: Heidelberg, Neurenberg, Erfurt, Jena, Zürich, Neustadt an der Haardt, München, Magdeburg, Leiden, Rome, Eisleben, Dillingen, Leuven, Mainz, Frankfurt an der Oder, Helmstedt, Marburg, Oberursel, Herborn, Augsburg, Lauingen, Spiers en Görlitz. Van de 36 voornoemde steden zijn er 28 binnen het Duitse taalgebied gelegen (hierbij zijn 2 steden uit Zwitserland - Bazel en Zürich - en één stad gelegen op het grondgebied van de Habsburgse Monarchie-Görlitz); de niet-Duitse steden zijn drie Noord- en Zuid-Nederlandse steden (Antwerpen, Leiden, Leuven), twee Italiaanse steden (Venetië en Rome), twee Franse steden (Lyon en Parijs) en één Zwitserse stad (Genève).

Uit dit overzicht blijkt voldoende dat de Duitsers het overwicht op de markt hadden; de Büchermessen waren niet alleen een internationale maar ook een nationale Duitse boekenmarkt. Dit blijkt ook uit de talen waarin de op de markt aangekondigde boeken gesteld waren; de overgrote meerderheid daarvan was weliswaar in het Latijn gedrukt (13778 op een totaal van 20.882 of 65, 98%); een aanzienlijk deel van deze nieuwe uitgaven was echter in het Duits gesteld (6325 uitgaven of 30,28% van het totaal), terwijl slechts 779 boeken (3,66% van het totaal) in het Frans, Italiaans of Spaans gesteld waren.

Uit de cijfers van Schwetschke blijkt ook dat Antwerpen op deze Duitse en internationale boekenmarkt de vierde plaats innam; uit deze stad kwamen 5,45% van alle boeken die op de Messen uitkwamen en 65,85% van alle door Noord- en Zuid-Nederlandse uitgevers aangekondigde werken.

Aan de hand van de cijfers van Schwetschke is het ook mogelijk uit te maken welke de belangrijkste uitgeverijen waren die de Büchermessen bezochten. Wanneer wij de uitgeverijen, die meer dan 100 werken in de Mess-Katalogen aangekondigd hebben, rangschikken in afgaande orde van het aantal aangekondigde werken, dan komt de Officina Plantiniana vooraan met 635 nieuwe uitgaven; het was dus een Zuid-Nederlandse firma, die de eerste plaats innam op een internationale en Duitse boekenmarkt. Het Duitse karakter van de boekenmarkt zal nog meer blijken uit de opsomming van de belangrijkste Messenbezoekende firma's. De tweede belangrijkste uitgeverij die de Messen aandeed was de firma Georg Gruppenbach uit Tübingen: zij stelde 309 nieuwe uitgaven. voor. Onmiddellijk na haar volgen David en Adam Sartorius uit Ingolstadt, die 298 uitgaven in de Mess-Katalogen aankondigden. Andreas Wechel en zijn erfgenamen Claude de Marne en Johann Aubry uit Frankfurt am Main brachten 282 nieuwe uitgaven op de Messen voor. Van Nikolaus Bassaeus en zijn zoon Johann, eveneens uit Frankfurt am Main, kwamen 270 nieuwe uitgaven op de markt. Johann Spiess bracht 254 uitgaven, waarvan 227 uitgegeven te Frankfurt en 27 te Heidelberg. De erfgenamen van Sigismund Feyerabent, eveneens uit de jaarmarktstad, stelden 208 nieuwe uitgaven voor. Johann Gymnich, zijn weduwe en erfgenamen, uit Keulen, lieten 181 uitgaven in de Mess-Katalogen opnemen, waarvan 2 uitgegeven te Antwerpen. Van Henning Gross uit Leipzig werden 173 uitgaven voorgesteld (4 daarvan waren uitgegeven te Eisleben). Wolfgang Eder en zijn weduwe uit Ingolstadt stelden 163 uitgaven voor. Verder volgen Matthaeus Harnisch en zijn zonen Wilhelm en Josua uit Neustad an der Haardt, Herborn en Heidelberg (163 uitgaven), Materne Cholin en zijn zoon Gosuin uit Keulen (160 uitgaven), Frans Raphelingen uit Leiden (153 uitgaven), Sebastian Henricpetri uit Bazel (151 uitgaven te Bazel en 1 te Tübingen), Christoph Rabe (Corvinus) uit Frankfurt am Main Herborn en Siegen (149 uitgaven), Anton Bertram uit Straatsburg (146 uitgaven), Peter Perna uit Bazel (141 uitgaven), Jakob Lucius en zijn zoon uit Helmstedt, Rostock en Hamburg (139 uitgaven), Bernhard Jobin en zijn erfgenamen uit Straatsburg (120 uitgaven), Arnold Birckmann en zijn erfgenamen uit Keulen (107 uitgaven).

Al deze voornoemde boekhandelaars en uitgevers waren-op de grootste, de Officina Plantiniana, na-Duitsers.

Van de volgende 39 firma's, die meer dan 50 uitgaven op de Büchermessen voorstelden waren er slechts 7 niet binnen het Duitse taalgebied gevestigd. In afgaande orde volgens het aantal voorgestelde uitgaven noemen we de volgende: Paul Egenolff (uit Marburg), Alexander Hoek (uit Tübingen), Christoph Froschauer (uit Zürich), Jan Bellerus, zijn weduwe en erfgenamen (uit Antwerpen), Jean Lepreux (uit Genève en Morges), Konrad Waldkirch (uit Bazel), Bernhard Albin (uit Spiers), verschillende firma's Giunta (uit Venetië, Firenze en Lyon), Eustache Vignon en zijn erfgenamen (uit Genève en Lyon), Dietrich Gerlach, zijn weduwe en erfgenamen (uit Neurenberg), Johann Oporin en zijn erfgenamen (uit Bazel), Johann Wechel en zijn weduwe (uit Frankfurt am Main), Sebald en Johann Mayer (uit Dillingen), de erfgenamen van Christian Egenolff (uit Frankfurt am Main), Peter Fischer (uit Frankfurt am Main), Adam Berg (uit München), Jacques Stoer (uit Genève en Lyon), Wilhelm Anton (uit Hanau), Ernst Vögelin en erfgenamen (uit Leipzig), Hieronymus Commelinus (uit Heidelberg), Tobias Steinmann (uit Jena), Pierre de Saint-André (uit Genève), Henricus Stephanus (uit Genève en Lyon), Johann Bayer (uit Leipzig), Johann Wolff (uit Zürich), Michael Schmuck (uit Schmalkalden), Zacharias Palthenius (uit Frankfurt am Main), Arnold Mylius (uit Keulen), Peter Kopf (uit Frankfurt am Main), Georg Baumann (uit Erfurt), Abraham Smessmans (uit Heidelberg), Episcopius (uit Bazel), Ambrosius en Wolfgang Kirchner (uit Magdeburg), Leonhard Reinmichel (uit Lauingen), Paul Brachfeldt (uit Frankfurt am Main), Michael Forster (uit Amberg), Josias Rihel (uit Straatsburg), Johann Birckmann (uit Keulen), Frans en Kaspar Behem (uit Mainz).[18].

Christophe Plantin en Jan Moretus waren dus de belangrijkste uitgevers, die de Büchermessen bezochten; het aanzien dat Plantin er genoot zal naar verhouding groot geweest zijn: wij horen een weerklank daarvan in een brief die Plantin schreef aan Gabriel

18 De gegevens van deze alinea zijn getrokken uit de Bijlage III, die zelf gesteund is op het werk van G. Schwetschke, *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis*. Deze Bijlage III zal in een volgende aflevering verschijnen.

Çayas, in verband met de uitgave van zijn *Biblia Regia* en de indruk die het verspreiden van de proefbladen ervan op de overige bezoekers van de Büchermessen maakte[19].

***

Zoals boven gezegd, werd Plantin in de boekhouding van Froben en Episcopius vermeld met een schuld, die gemaakt was op de Herfstmarkt van 1559. Daar Plantin slechts in 1555 met zijn Officina van wal gestoken is, is deze vermelding wel zeer vroeg; het zou hier nochtans niet gaan om het eerste bezoek; reeds in 1558 zou Plantin naar Frankfurt gereisd zijn[20]. In 1568 schijnt hij voor goed ingeburgerd op de Messen: in dat jaar brengt hij er immers niet minder dan 39 werken uit, daar waar hij er tussen 1564 en dat jaar slechts enkele uitgebracht had; in de volgende jaren schommelt het aantal tussen 13 en 29 uitgaven per jaar[21]. De jaarmarkt-journalen van de Officina (Cahiers de Francfort) geven ons enige inlichtingen over de reizen naar en het verblijf in de marktstad. Voor het vertrek naar de foren kocht men in de regel een wisselbrief van rond de duizend gulden. De boeken, die voor de Büchermessen bestemd waren werden tevoren door vrachtvoerders naar de jaarmarktstad gevoerd; zij waren verpakt in tonnen; bij het begin en het einde van iedere jaarmarkt werden twee tot zes dergelijke tonnen tussen Antwerpen en Frankfurt verzonden[22]. Plantin, Moretus of hun vertegenwoordigers maakten de

19 Deze brief werd uitgegeven door M. Rooses in *Correspondance de Christophe Plantin*, I, Antwerpen, 1883, p. 48 ev.

20 R. Wackernagel, *Rechnungsbuch der Froben und Episcopius*, p. 59. - L. Voet, *The Golden Compasses*, I, Amsterdam, 1969, p. 32.

21 G. Schwetschke, *op. cit.*, passim.

22 Cahiers de Francfort van september 1587 en volgende foren (Plantijns Archief, nr. 964 en volgende). - Voor de *Fastenmesse* van 1590 werden 4 dergelijke tonnen verzonden; de eerste bevatte 1403 exemplaren (31 in folio's verder voor wat de boeken in 4°, 8°, 16°, 18° en 24° betreft in dezelfde volgorde 36, 844, 356, 61, 25 en 50 exemplaren; van 61 boeken was het formaat niet aangegeven); de tweede ton bevatte 1261 boeken (18 exemplaren in folio; 31 boeken in 4°; 803 boeken in 8°; 279 boeken in 16°; 25 boekjes in 18°; 50 boekjes in 24°; van 55 boeken werd het formaat niet aangegeven); de derde ton bevatte 1213 boeken (26 exemplaren in folio; 164 exemplaren in 4°; 373 exemplaren in 8°; 50 exemplaren in 16°; 400 exemplaren in 24°; van 200 boeken werd het formaat niet opgegeven); de vierde ton van 190 boeken bevatte 150 boeken in 8° en 40 boeken in 16°.
Na de *Fastenmesse* werden over Hamburg twee tonnen boeken naar Antwerpen verscheept; de eerste bevatte 1640 boeken (hierbij waren 60 exemplaren in 4°; 900 exemplaren in 8°; 200 exemplaren in 24°); de tweede uit Frankfurt naar Antwerpen verzonden ton bevatte 1320 boeken (275 exemplaren in 4°; 575 exemplaren in 8°; 270 exemplaren in 16°; 200 exemplaren in 24°); een dergelijke ton zal dus meer dan duizend kilogram gewogen hebben (Cahier de Francfort van de Vastenfoor van 1590, Plantijns Archief, nr. 970).

reis in een rijtuig, per schip en gedeeltelijk te voet. De wegen waren in die tijd zeer onveilig en zo kon het gebeuren dat de vertegenwoordiger van de Officina op weg naar de Vastenfoor van 1586 door een bende rovers overvallen werd; hierbij gingen alle effekten van de foren verloren[23]. Wat het logies betreft, in de jaren 1590 logeerde Jan Moretus of zijn vertegenwoordiger bij Wolff Dietrich Caesar in diens huis 'Zum Fraass'. Waar de winkel, waarover sprake is in de Cahiers, gevestigd was kon ik niet uitmaken[24]. Dit geldt eveneens voor het 'Packhuys'. In dit 'Packhuys' doch voornamelijk in hun winkel lieten Plantin en Moretus na de Messen duizenden boeken achter; op het einde van ieder 'Cahier' vindt men een omstandig inventaris van die boeken, waarin bij iedere titel het aantal voorradige exemplaren opgetekend is; ook bij de dood van de uitgever werd van deze boeken een omstandig inventaris opgemaakt. Plantin dreef te Frankfurt ook handel in letterstempels; een inventaris van dergelijk te Frankfurt bewaard gereedschap is tot ons gekomen; éénmaal vinden wij in de 'Cahiers' melding gemaakt van de verzending van een vrij grote partij letterstempels uit Antwerpen naar Frankfurt; wij vinden geen vermelding van de personen, die ze gekocht hebben[25].

Gedurende de Messen hielden de vertegenwoordigers van de

23 Over de wisselvalligheden van de reizen naar Frankfurt handelt Plantijn in een brief aan Arias Montanus die van november 1585 gedagtekend is ('*Correspondance de Christophe Plantin*, publié par J. Denucé', VII, p. 209 ev). - Het geval van de roofoverval op een tiental reizigers, waaronder de vertegenwoordiger van de Officina wordt door Plantin uiteengezet in een brief aan dezelfde gericht en gedagtekend van 1 april 1586; bij deze overval verloor de Officina al haar effekten betreffende de foren en Plantin kwam er financieel door in moeilijkheden (*ibidem*, p. 297 ev).

24 G. Richter, *Christian Egenolff's* Erben, Frankfurt am Main, 1937, p. 633.

25 Inventaris van de boeken te Frankfurt in november 1589 (Plantijns Archief, nr. 98); inventaris na de dood van Plantijn (Plantijns Archief, nr. 99); inventaris van letterstempels en matrijzen te Frankfurt (Plantijns Archief, nr. 98); Cahier de Francfort van september 1587 (Plantijns Archief, nr. 964).

Officina goed nota van de verschillende handelsverrichtingen en van de aangegane en vereffende schulden[26].

26 De vertegenwoordigers van de Officina verzamelden alle gegevens over schulden en te goed van hun handelsrelaties te Frankfurt in een 'Grand Livre de Francfort' (Plantijns Archief, nr. 43[1]), dat opgesteld schijnt te zijn rond 1583; hierin wordt voor de handelsrelaties van de Officina uit het laatste kwart van de XVIe eeuw op het verso opgave gedaan van wat zij bij de Officina gekocht hebben, terwijl op het recto staat wat zij aan de Officina verkocht hebben. Al die gegevens zijn overgenomen uit de 'Cahiers de Francfort'.
Deze 'Cahiers de Francfort' vormen wel de belangrijkste bron van inlichtingen betreffende de handelsbedrijvigheid van Plantin en Moretus op de Büchermessen. Aan de hand van hun oude nummering, die overgenomen is in het 'Grand Livre de Francfort' kan men opmaken dat de oudste 'Cahiers' uit de jaren vóór 1565 dagtekenen. De reeks van de bewaarde Cahiers begint met het Cahier van de Vastenfoor van 1579 (Quadragesima 1579), Plantijns Archief, nr. 961; dit Cahier en deze van de jaarmarkten van september 1587 tot september 1600 en verder (Plantijns Archief, nr. 963-990 en verder) hebben hetzelfde formaat en zijn op dezelfde wijze opgesteld: na de titelbladzijde vindt men een alfabetische tafel met de namen van de handelsrelaties; in de registers zelf is in beginsel één folio voorzien per handelsrelatie (50 à 70 handelsrelaties per jaarmarkt); men vindt in de registers lijsten van de door de betrokken handelsrelaties bij de Officina gekochte boeken; deze staan in beginsel op het verso; lijsten van de aan de Officina verkochte boeken staan in beginsel op het recto; bij iedere titel is telkens het aantal verhandelde boeken aangetekend; daarachter is een veelvoud van een prijs ingeschreven, dat uitgedrukt is in brabants geld; onderaan de lijst worden deze veelvouden samengeteld er wordt dan een korting afgetrokken, die in de regel 25% bedraagt voor de boeken, die enkel in zwart gedrukt zijn en 10% voor de boeken, die in rood en zwart gedrukt zijn. Worden de prijzen van de boeken uitgedrukt in brabantse guldens, de betalingen schijnen vereffend te zijn in frankfurtse guldens, die meer waard waren; de bovenvermelde richtprijzen komen niet overeen met de Frankfurter Tax, waarvan boven sprake was, omdat zij in brabants geld uitgedrukt zijn; tussen de regels van de Cahiers vinden we hier en daar terzelfder tijd met de Brabantse guldens prijzen van één boekexemplaar aangetekend, die in Frankfurtse munt uitgedrukt zijn. Plantin, Moretus en hun handelsrelaties namen veelal hun toevlucht tot het uitwisselen van hoeveelheden boeken, waarvan de som der richtprijzen gelijk was; op deze wijze werden geldverhandelingen vermeden. In fine van ieder Cahier vindt men aantekeningen betreffende de gedane kosten (wisselbrief, uitgaven voor de reis, transport van de tonnen boeken, verblijfskosten enz.), de vereffeningen door de klanten verwezenlijkt, de ontvangsten uit de verkoop van boeken in detail, de betalingen door de Officina aan haar leveranciers gedaan; ten slotte vindt men een opgave van de boeken, die na de jaarmarkten in de winkel en in het 'Packhuys' achterbleven, alsmede lijsten van de inhoud van de verzonden tonnen boeken.
Het volgende register betreft de beide jaarmarkten van september 1586 en Vasten 1587 (Plantijns Archief, nr. 962); het is van een verschillend formaat en van een andere opvatting; na de alfabetische tafel van de handelsrelaties zijn de lijsten van de met iedere handelsrelatie verhandelde boeken, hier opgeschreven in twee kolommen zonder dat tussen de verschillende lijsten ruimte gelaten is; hieruit blijkt dat het hier gaat om kopieën van oorspronkelijke Cahiers, die verloren geraakt zijn; een overzicht van de gedane kosten, de betalingen en ontvangsten, van de in het klein verkochte boeken, alsmede een inventaris van de te Frankfurt blijvende boeken en inhoudsopgaven van de verzonden tonnen ontbreken hier trouwens. Luidens vermeldingen in de Cahiers (Plantijns Archief, nr. 962 en volgende) maakten deze de reis tussen Antwerpen en Frankfurt tweemaal per jaar mee. Tevoren hebben wij gezien hoe, in maart 1586, alle effekten van de Officina betreffende de jaarmarkten bij een roofoverval verloren geraakt zijn; hierbij zullen ook de Cahiers van de jongste foren geweest zijn. Onder invloed van het verlies zal men in september 1586 en maart 1587 kopie van de Cahiers gaan maken zijn; van september 1587 zal men dit opgegeven hebben.
In het Plantijns Archief worden ook nog 'Carnets de Francfort' bewaard (september 1571-september 1600, nrs. 849-880); het zijn kleine boekjes waarin de vertegenwoordigers van de Officina voor de foor opschreven wat iedere handelsrelatie nog schuldig was of te

Christophe Plantin en Jan Moretus deden de Büchermessen in de eerste plaats met het oog op de verkoop aan; het aantal boeken dat zij verkopen is altijd groter dan het aantal gekochte boeken; in geld uitgedrukt verkopen zij tussen september 1586 en september 1600 voor een bedrag dat meer dan tweemaal hoger is dan dat van de inkoop[27].

Daar in de 'Cahiers' vermeld staat welke boeken iedere handelsrelatie inkoopt en levert en hoeveel dit alles kost kan men voor de periode na 1586 een zo goed als volledig beeld ontwerpen van de boekenomzet. In de volgende regels zal ik trachten het globale beeld te schetsen dat daaruit te voorschijn komt.

De meeste klanten van de Officina waren afkomstig uit Duitsland. Binnen Duitsland was het de marktstad zelf, Frankfurt am Main, waarin de meeste klanten woonachtig waren; zeer veel klanten kwamen ook uit Keulen, Leipzig, Neurenberg, Straatsburg, Mainz, Hamburg, Jena, Augsburg en Heidelberg.

De grote meerderheid van de Franse klanten met wie Plantin en Moretus op de Messen handel dreven waren afkomstig uit Lyon en Parijs. De Zwitserse klanten van de Officina kwamen vooral uit Bazel, Genève en Zürich.

goed had van vorige foren; naargelang van de vereffeningen werden de namen geschrapt en de vereffende bedragen op het verso ingeschreven.

27 Zie bijlage II.

Voor wat Italië betreft kwamen de meeste klanten van Plantin en Moretus uit Venetië.

Plantin en Moretus dreven op de Messen ook handel met uitgevers en boekhandelaars uit Polen, Engeland (vooral uit Londen), uit de Habsburgse landen en uit Denemarken.

Wanneer wij nu nagaan welke de belangrijkste klanten waren met wie de vertegenwoordigers van de Officina op de Büchermessen handel dreven dan stellen wij vast dat het weer veelal Duitsers waren. Laat ons hiervoor in afgaande orde van de bedragen van in- en verkoop de firma's rangschikken, die tussen september 1586 en september 1600, voor meer dan 500 Brabantse guldens boeken gekocht of verkocht hebben.

Voor wat de handelaars betreft, die van de Officina gekocht hebben krijgen we de volgende opgave: Georg Willer uit Augsburg (15310/ 3/ - g.), Claude de Marne en Johann Aubry (erfgenamen van Andreas Wechel) uit Frankfurt am Main (6689/13/ - g.), G.B. Ciotti uit Venetië (3752/ 1/ - g.), Zacheus Kesner uit Krakau (3748/11/ - g.), Huybrecht en Balthasar Caymocx uit Neurenberg (3409/ 6/ - g.), Lazarus Zetsner uit Straatsburg (3293/19/ 6 g.), Felix Huget uit Leipzig (3106/ 6/ 6 g.), Portenbach en Lutz uit Augsburg (2864/ 8/ - g.), Bartholomeus Vincent uit Lyon (2066/ 1/ - g.), Voor tussen 2000 en 500 brabantse guldens kochten: Arnold Mylius (uit Keulen), Roberto Meietti (uit Venetië), Bernardo Basa (uit Rome), Giacomo Brechtano (uit Venetië), Samuel Selvisch (uit Wittenberg), de gebroeders de Gabiano (uit Lyon), Francesco die Franceschi (uit Siena), Pierre Landry (uit Lyon), Guillaume Chaudrière (uit Parijs), Hieronymus Commelinus (uit Heidelberg), Johann Proes (uit Praag), Zacharias Heyns (uit Amsterdam), Jean Gosselin (uit Lyon), Simon Martel (uit Toul), Sebastien Nivelle (uit Parijs), Livinus Hulsius (uit Neurenberg), Anton Hierat (uit Keulen), Felix Haller (uit Zürich), Johann Gymnich (uit Keulen), Ludwig Brandyss (uit Helmstedt), Francois Lefebvre (uit Lyon), Materne en Gosuin Cholin (uit Keulen), Laurentius Albrechts (uit Lübeck), Ludwig Konig (uit Bazel), Ascanius de Renialme (uit Londen), Johann Huserus (uit Kolo), Christoffel Raphelingen (uit Leiden), Henning Gross (uit Leipzig), Adam Calins (uit Würzburg) en Michel Sonnius (uit Parijs).

In bovenstaande lijst vinden we dus de volgende klanten vermeld: 18 Duitsers (afkomstig uit 11 steden), 9 Fransen (afkomstig uit 3 steden), 5 Italianen (afkomstig uit 3 steden), 2 Zwitsers, 2 Noord-Nederlanders en 2 Polen (telkens afkomstig uit 2 steden), 1 onderdaan van de Habsburgse kroon en 1 Engelsman.

Als we de leveranciers van Plantin en Moretus, die voor meer dan 500 Brabantse gulden geleverd hebben ordenen volgens het bedrag van hun leveringen dan krijgen we, in afgaande orde: G.B. Ciotti uit Venetië (3614/ 6/ - g.), Georg Willer uit Augsburg (3117/ 2/ 8 g.), Lazarus Zetser uit Straatsburg (2502/ 5/ 6 g.), Johann Aubry en Claude de Marne, erfgenamen van Andreas Wechel uit Frankfurt am Main (2283/18/ 7 g.), Bartholomé Vincent uit Lyon (2166/ 8/ 6 g.); met tussen 2000 en 500 brabantse gulden, volgen verder Arnold Mylius (uit Keulen), Roberto Meietti (uit Venetië), Giacomo Brechtano (uit Venetië), Bernardo Basa (uit Rome), de gebroeder de Gabiano (uit Lyon), Pierre Landry (uit Lyon), Francesco di Franceschi (uit Siëna), Sebastien Nivelle (uit Parijs) Rumoldus Mercator (uit Duisburg), Hieronymus Commelinus (uit Heidelberg), Guillaume Chaudrière (uit Parijs), François Lefebvre (uit Lyon), Jean Gosselin (uit Lyon), Eustache Vignon (uit Genève), Jacques Chouet (uit Genève), Frans Raphelingen (uit Leiden), Eusebius Episcopius (uit Bazel).

Bij de leveranciers zijn er dus 7 fransen (afkomstig uit 2 steden), 6 Duitsers (afkomstig uit 6 steden), 4 Italianen (afkomstig uit 3 steden), 3 Zwitsers (afkomstig uit 2 steden), 1 Noord-Nederlander[28].

***

Een internationale ontmoetingsplaats voor uitgevers, drukkers en boekhandelaars - zoals de Büchermessen van Frankfurt am Main - kon in de XVIe en XVIIe eeuw een zeer groot belang verkrijgen daar de geleerde wereld van die tijd zich overwegend in het Latijn uitdrukte. Alhoewel buitenlandse boekhandelaars (Fransen, Italianen, Nederlanders, enz.) op deze markten hun kollega's uit

28 Zie bijlage I.

andere landen ontmoetten en er een drukke handelsbedrijvigheid ontplooiden werden de Büchermessen in de eerste plaats door Duitse boekhandelaars bezocht; naast de handel in Latijnse boeken werden er zeer veel Duitse boeken verhandeld en zo waren de Messen ook een nationale Duitse boekenmarkt.

Minder dan één tiende van alle op de markt uitgebrachte boeken waren gedrukt en uitgegeven in Nederlandse steden; de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden namen op de markt de vierde plaats in en zij waren er minder belangrijk dan Duitsland, Italië en Zwitserland. Binnen de Nederlanden kwam het grootste aantal uitgaven uit de Zuidelijke Nederlanden en vooral uit Antwerpen; in deze stad was de typografie rond 1480 ingevoerd en reeds op het einde van de XVe eeuw was zij het belangrijkste typografisch centrum van de Nederlanden geworden; ze zal dat tot in de XVIIe eeuw blijven; in de XVIe eeuw kwamen op de Büchermessen te Frankfurt am Main meer uitgaven uit Antwerpen, dan uit Leiden en Leuven - de twee steden die onmiddellijk in belang op haar volgden - samen. Afgaande op het aantal uitgaven was Antwerpen de vierde belangrijkste stad wier uitgevers de Büchermessen aandeden; voor wat dit aantal betreft werd ze slechts overtroffen door Frankfurt am Main - de jaarmarktstad zelf - Keulen en Venetië. Alhoewel zij ook zonder het aantal uitgaven van dit bedrijf een grote betekenis op de foren gehad zou hebben, dankte Antwerpen die voorname positie vooral aan het feit dat zij binnen haar muren de Officina Plantiniana herbergde, onder wier naam meer dan de helft van de door Antwerpse uitgeverijen op de Messen uitgebrachte uitgaven in de Mess-Katalogen opgenomen werden; het aantal uitgaven dat deze firma liet aankondigen is zelfs zeer hoog in verhouding tot het totaal van de door Nederlandse firma's op de Messen uitgebrachte uitgaven (het bedraagt meer dan één derde) en deze firma stelt andere-nochtans belangrijke-Nederlandse uitgeverijen, zoals deze van Raphelingen en Bellerus, in de schaduw. Door haar aantal uitgaven was deze firma trouwens de belangrijkste die op de Büchermessen handel dreef. Jaar na jaar komt zij in de Mess-Katalogen met talloze uitgaven voor. Geen enkele Duitse firma kon op verre na het aantal uitgaven evenaren dat door de Officina Plantiniana voorgesteld werd. De stichter van

deze firma werd trouwens in dit internationale midden ook zeer gewaardeerd wegens de kwaliteit van de door hem verzorgde uitgaven.

Bijlage I
De handelsrelaties van de officina plantiniana op de büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw

In onderstaande tabel worden (in kolom 1) de namen van de firma's en partikulieren opgenomen, die van de Vastenfoor 1571 tot de septemberfoor 1600 op de Büchermessen handel gedreven hebben met Plantin en Moretus; hun namen zijn gegroepeerd per stad, die zij bewoonden en alfabetisch geschikt; de namen van deze steden zijn zelf gegroepeerd bij het land, waarin zij in de betrokken periode lagen; dit alles werd eveneens alfabetisch geschikt. In de kolommen 2 tot 5 werd voor iedere in kolom 1 vermelde handelsrelatie de duur van de handelsbetrekkingen met het Plantijnse Huis aangegeven. In de kolommen 2 en 3 werden de eerste en de laatste jaarmarkt ingeschreven voor dewelke wij de firma's en partikulieren uit kolom 1 vermeld vinden in de 'Carnets de Francfort' (Vastenfoor 1571 tot Vastenfoor 1586 en verder, Plantijns Archief nrs. 849-861 en verder; deze reeks is niet volledig; vóór september 1586 bleven enkel de volgende 'Carnets' nog bewaard: Vastenfoor 1571, Vastenfoor 1573 tot septemberfoor 1575, septemberfoor 1578, septemberfoor 1579 tot septemberfoor 1584, Vastenfoor 1586).

Het oudste nog bewaarde 'Cahier de Francfort' is dat van de Vastenfoor 1579 (Plantijns Archief, nr. 962); het werd hier buiten beschouwing gelaten daar het niet aansluit bij de reeks. Pas van september 1586 af bleven de 'Cahiers' in doorlopende reeks tot september 1631 bewaard; in onderhavige bijlage hebben wij gebruikt gemaakt van de 'Cahiers', die gaan van de septemberfoor 1586 tot de septemberfoor van 1600 (Plantijns Archief, nrs. 963-990); in de kolommen 4 en 5 vindt men weer de eerste en de laatste jaarmarkt vermeld op de welke de betrokken handelsrelatie handel gedreven heeft met de Officina, dit thans volgens de 'Cahiers'.

Van de jaarcijfers betreffende de verschillende jaarmarkten werden in de kolommen 2 tot 5 enkel de eenheden en de tientallen aangegeven; de '*Fastenmesse*' van ieder jaar werd aangeduid door de letter Q (van '*Quadragesima*') en de *Herbst-of Michaëlismesse* door de letter S (van september: Sint Michael valt op 29 september).

In de kolom 6 vindt men het bedrag voor hetwelk de betrokken firma of partikulier in de jaren 1586 tot 1600 boeken gekocht heeft bij de Officina. In de kolom 7 vindt men het bedrag voor hetwelk de handelsrelaties boeken verkocht hebben aan de Officina.

In de kolom 8 vindt men tenslotte in verband met de handelsrelaties uit kolom 1 een korte verwijzing naar een of meer van de volgende werken:

- J. Benzing, *Die Buchdrucker des XVI. und XVII. Jahrhunderts im deutschem Sprachgebiet*, Wiesbaden, 1963. (afk. Benzing)
- *Biographie Nationale*, XVI en XXV, Brussel, 1901 en 1930-32. (afk.: BN)
- E. Cockx-Indestege en G. Glorieux, *Belgica Typographica (1541-1600*), Nieuwkoop, 1968. (afk.: BT)
- R.B. Mac Kerrow, *A Dictionary of Printers and Booksellers in England*, *Scotland and Ireland and of foreign Printers of English Books (1557-1640)*, London, 1910 (afk.: DPB).
- J. Muller, *Dictionnaire abrégé des imprimeurs/éditeurs français du seizième siècle*, Baden-Baden, 1970. (afk.: Muller).
- G. Schwetschke, *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis*, *Mess-Jahrbücher des deutschen Buchhandels*, Halle, 1850. (afk.: Schwetschke).
- *Short-title catalogue of Books printed in Italy and of italian Books printed in other countries from 1465 to 1600*, *now in the British Museum* London, 1958. (afk. STC).

Denemarken							
Hesselö							
Johann DUCHER			Q 00	S 00	35/ 1/-		
Kopenhagen							
Johann ALBURG			Q 89	Q 96	173/16/-		
Duitsland							
Amberg							
Michael FÖRSTER			S 90	Q 00	99/14/ 6	29/-/-	Benzing (p. 7, 1591-1622), Schwetschke (1592-99, 53 uitg.).
Augsburg							
Tobias LUTZ			S 86	S 00	1678/18/-	19/10/-	
Tobias LUTZ en Hans Georg PORTENBACH Wwe	Q 71	Q 73	Q 87	S 90	371/14/-		
Hans Georg PORTENBACH Wwe	Q 73	Q 86	Q 87	S 00	813/16/-	6/12/-	
Sebastian MÜLLER			Q 00	S 00	14/12/-	15/11/ 6	
Sebastian ROSENBLATT	Q 71	Q 86					
Georg WILLER en erfg.	Q 71	Q 86	S 86	S 00	15310/ 3/-	3117/ 2/ 8	Schwetschke (1571-99, 17 uitg.; 1 uitg. te Nürnberg in 1569).

Bamberg

David BOUCHERON			S 99	S 00	124/10/6	
Anton HORITZ			Q 87		6/-/-	Benzing (p. 26, 1581-1620), Schwetschke (1590, 1 uitg.).
Gregor MEYSSNER			Q 87	S 96	367/12/6	16/16/-
Johann WAGENAAR	Q 73	S 74				

Braunschweig

Martin HECHT	Q 86		S 86	S 89	73/18/6	

Eberhard HOFFMANN			Q 90	S 99	177/ 4/ 6		
Matthias WYDA	Q 75	Q 86	S 86	Q 92	25/ 9/-		
Bremen							
Gerhard HOYSMAN	Q 86		S 86	S 93	101/-/ 6	11/10/-	
Reinhard SACHS			S 96	S 99	30/13/-		
Burgsteinfurt							
Theophil CAESAR		S 97				16/ 4/-	Benzing (p. 65, 1597-1623).
Johann WIBOLDINGH			S 96		4/ 4/-		
Dinkelsbühl							
Dietrich GOEDTMANN	Q 75	Q 86					
Georg GOEDTMANN	Q 75	Q 86					
Eucharias KERNER			S 97		32/10/-		
Düren							
Johann JANSENS			S 99	S 00	105/ 7/ -	99/12/-	
Duisburg							
Michael MERCATOR			Q 97		51/16/-		Schwetschke (1595, 2 uitg.).
Michael & Gerhard MERCATOR erfg.			Q 00			19/-/-	
Rumold MERCATOR	Q 86		S 86	S 00	246/16/-	983/ 9/ 6	
Emmerich							

Bernhard PETERS	S 75	S 86				Benzing (p. 100, 1573-80; Emmerich; p. 59, 1589-94: Bremen), Schwetschke (1590-93, 13 uitg.).
Eberhard WESSEL			Q 94	S 98	152/ 4/-	
Erfurt						
Otto van RISWICK	S 82	Q 86				Schwetschke (1583-97, 27 uitg.).

Frankenthal							
Jean de BARSAGES	S 75	Q 81					Benzing (p. 111, 1578-80), Schwetschke (1588, 1 uitg.).
Frankfurt am Main							
Nikolaus BASSEUS	S 74	S 84	S 86	S 00	41/18/-	300/ 5/ 6	Benzing (p. 117, 1562-99), Schwetschke (1568-99, 267 uitg.).
Paul BRAECKHELDT			Q 89	S 99	233/ 3/-	140/ 8/-	Schwetschke (1589-99, 53 uitg.).
Sebastian BRENNER			S 95	Q 96	37/ 9/-		
Christoph BROEDER			Q 99	S 00	23/18/-	-/ 9/-	
Wolfgang Dietrich CAESAR			S 92	S 00	58/12/-	71/15/-	Benzing (p. 121, 1594-97), Schwetschke (1596, 1 uitg.).
Robert CAMBIER	Q 73	Q 86	S 86	S 00	118/ 8/ 6	220/ 1/-	Schwetschke (1586, 2 uitg.).
Joachim CAMERARIUS	S 80	S 84	S 86	S 93	90/-/-		
CASSIODORUS	S 74	S 83	S 88	S 93	13/15/-		
Carolus CLUSIUS			Q 90	Q 91	27/16/-		
Theodor de BRY			S 90	S 00	68/10/ 6	451/12/-	Schwetschke (1590-99, 20 uitg.).

Firma's de MARNE en AUBRY (erf. Wechel)							
- Johann AUBRY	Q 73	Q 86	S 86	S 96	2179/-/ 6		Schwetschke (1595, 1 uitg.).
- Claude de MARNE	Q 81	Q 86	S 86	S 96	2222/ 2/ 6		
- Claude de MARNE en Johann AUBRY			Q 97	S 00	1966/12/ 6	268/ 3/-	Benzing (p. 120, 1582-1602), Schwetschke (1593-98, 4 uitg.).

- Andres WECHEL erfg.	Q 83	Q 86	S 87	S 00	321/17/ 6	2015/15/ 7	Benzing (p. 119, na 1581), Schwetschke (1568-99, 277 uitg.).
Johann DRESSELER			Q 88	Q 92	374/-/-		
EGENOLPH	Q 71	Q 86					Benzing (p. 113, erfg. tot 1605).
Konrad FABRI (pastoor van Sint Bartholomeus)			Q 93		5/-/-		
Firma FEYERABENT			S 89	S 95	23/10/-	295/ 4/-	Schwetschke (1568-99, 277 uitg.).
Sigismund FEYERABENT	Q 71	Q 86					
Peter FISCHER			Q 94	Q 99	5/-/-	163/ 4/ 6	Schwetschke (1589-99, 78 uitg.).
Compagnie de FRANCFORT	S 75	Q 86	S 86	S 93	14/ 7/-	404/14/-	
Doctor GLAUBER medicus	S 75	Q 86					
P. HEYNDRICKX			Q 88	S 89	15/ 4/-		
Balthasar HOFFMANN			Q 97		1/-/-		Benzing (p. 75, 1605-22 te Darmstadt).
Konrad HOOCHSANCK	S 75	Q 86					

Wendel HORN			S 89	Q 91	2/15/-	6/19/-	Schwetschke (1580, 1 uitg.).
Simon HÜTTER	Q 71	Q 86					Schwetschke (1568-69, 2 uitg.).
Johann KLAIN medicus	Q 75	Q 80					
Peter KOPF			S 93	Q 97	35/ 6/-	55/ 2/ 6	Schwetschke (1593-99, 58 uitg.).
Sigismund LATOMUS (pastoor van Sint Bartholomeus)			S 99	Q 00	-/18/-	2/-/ 6	
Valentin LEUCHT (pastoor van Sint Bartholomeus)			Q 91	Q 99	141/8/-		

Joannes LUCEMBERGIUS	Q 75	Q 86				Schwetschke (1573, 1 uitg.).
Zacharias PALTHENIUS		Q 96	S 00	18/11/-	82/ 8/-	Benzing (p. 121, 1594-1614), Schwetschke (1593-99, 58 uitg.).
Johann RHOOS		Q 00		2/ 8/-		
Nikolaus ROTH		Q 91	S 00	204/15/-	485/-/-	
Theodor RUEER		S 95		2/ 5/-		
Theobald SCHÖNWETTER		Q 98	S 00	140/ 7/-	81/ 8/-	Schwetschke (1597, 2 uitg.).
Johann SPIESS		Q 87	S 98	19/ 2/-	32/16/-	Benzing (p. 119, 1572-1610), Schwetschke (1580-99, 227 uitg. en 27 uitg. in Heidelberg).
Nikolaus STEIN		S 98	S 00	60/ 4/-	10/15/ 6	Schwetschke (1598-99, 5 uitg.).
Andreas WECHEL	Q 73	S 80				Benzing (p. 119, 1572-81), Schwetschke (1568-81, 77 uitg.).
Johann WECHEL		Q 89	S 93	7/10/-	204/ 3/-	Benzing (p. 120, 1581-93; Wwe tot 1594), Schwetschke

						(1583-94, 101 uitg.).
Joannes WESENBECIUS		S 93		22/16/-		
Johann WOLFF	Q 71					
Frankfurt am Main en Augsburg						
Nikolaus ROTH & Thomas CUSTODI		Q 97	Q 99	189/19/-	239/ 7/-	

Frankfurt an der Oder						
Friedrich HARTMANN		S 89		20/17/ 6		Benzing (p. 133, 1594-1631), Schwetschke (1593-99, 37 uitg, en 1 samen met Johann Hartmann).
Johann THIM		S 98	S 00	187/ 7/ 6	91/ 9/-	Schwetschke (1599, 1 uitg.).
Freiburg im Breisgau						
Martin BÖCKLER		Q 97	Q 00	22/10/-	26/ 8/-	Benzing (p. 140, 1592-1615); Schwetschke (1593-97, 35 uitg.).
Stephanus GRAVIUS	Q 71	Q 86				
Andreas MOREL	Q 71	S 78				
Johann STRASSER		S 97	S 00	185/ 4/ 6		Benzing (p. 140, sinds 1594 uitgever voor Böckler).
Fulda						
Collegium SOCIETATIS JESU		Q 89	S 91	23/10/-		
Gmünd						

Wilhelm DRECHSLER	S 82	Q 86	S 86		79/15/-
Gotha					
Friedrich WALDECQ	Q 73	Q 86			
Göttingen					
Johann REGNARD	Q 81	Q 86			
Halberstad					
Matthias WONDO	Q 71	Q 84			
Hamburg					
Christophorus AVICENNA			Q 98	Q 99	77/11/ 6

Georgius BARSARIUS			S 97		18/12/-		
Elias HÜTTER			S 87		13/ 2/-	14/-/-	
Paul KRAITZER			Q 90	S 96	120/16/-	20/ 5/-	Schwetschke (1590, 1 uitg.).
Hermann MÜLLER			Q 99	S 00	104/11/-	-/ 8/-	
Elias THANNENBERCH			Q 96		10/14/ 6		
Theodosius WOLDER			Q 98	S 98		10/ 8/-	Benzing (p. 171, 1597-98), Schwetschke (1597-99, 10 uitg.).
Hanau							
Wilhelm ANTONIUS			S 95	S 00	29/ 7/12	26/-/-	Benzing (p. 176, 1593-1611), Schwetschke (1593-99, 71 uitg.).
Hannover							
Hilard BERNARD	Q 86		S 86		11/10/-		
Heidelberg							
Hieronymus COMMELINUS	S 75	Q 86	S 86	S 00	875/17/-	974/16/-	Benzing (p. 184, 1587-97; erfg. tot 1622), Schwetschke (1591-99, 69 uitg.).
Josua HARNISCH			S 87	S 99	187/ 8/-		Benzing (p. 185, 1589-94; naar Neustadt

					a.d. Haardt), Schwetschke (1589-97; 9 uitg.).
Pierre MARESCHAL	S 93	S 00	202/-/ 6	28/ 5/-	Schwetschke (1596, 1 uitg.).

Johann SPIES	Q 86						Benzing (p. 184, 1581-85, uit Frankfurt a/M).
Justus ZIMMERMANN	Q 71	Q 86					
Helmstedt							
Melchior BEUM			Q 99		31/ 9/-	11/-/-	
Ludwig BRANDYSS en Compagnie van Helmstedt	S 84	Q 86	S 87	S 00	663/15/-	191/-/-	Schwetschke (1590, 1 uitg.).
Melchior BREM			S 98	Q 00	29/12/-	6/-/-	
Herborn							
Christoph CORVINUS	Q 84	S 84	S 86	S 00	72/ 5/ 6	35/17/-	Benzing (p. 191, Herborn, 1585-1620; p. 391, Siegen, 1595-99) Schwetschke (1586-99, 92 uitg.).
Hersfeld							
Johann REIM	S 75	Q 86					
Hildesheim							
F. BROM			Q 91		2/16/-		
Johann HARDEKOPF			Q 99	S 00	14/13/-		
Johann LAMBERTI	S 75	Q 86	Q 87		31/13/-		
Ingolstadt							

David SARTORIUS		S 88	13/12/-	Benzing (p. 202, 1571-96), Schwetschke (1571-98, 291 uitg.).
Alexander WEISSENHORN	Q 71	Q 86		Benzing (p. 202, 1570-77, te Frankfurt a/M), Schwetschke (1571-81, 16 uitg.).

Jena							
Martin BREM			S 92	S 99	181/ 5/ 6		
Salomon GROENER			S 92	S 00	176/ 4/-		Schwetschke (1593-99, 8 uitg.).
Kaspar HERTEL	Q 83	Q 86					
Nicolas KNOPPER	Q 73	Q 84	Q 88	S 91	157/13/ 6		
Jakob TROISTER	Q 75	Q 86	S 86	Q 92	283/15/-		Schwetschke (1584, 1 uitg.).
Johann WEIDNERUS	S 75	S 80					
Leonhard WIPPRICH	S 81	S 84	S 86	S 98	253/ 2/ 6	15/17/-	Schwetschke (1590: 2 uitg.).
Köln							
Ludwig ALECTORIUS	S 75	Q 86					Benzing (p. 231, 1575-1582), Schwetschke (1576-81, 21 uitg.).
Dietrich BAUM (Theodoricus Baumius)	Q 71	Q 86	Q 87	Q 93	1/-/-	11/12/-	Benzing (p. 228, 1556-88; Wwe tot 1596), Schwetschke (1569-88, 20 uitg.).
Johann BAUM			Q 94	S 99	8/ 1/-	1/15/-	
Arnold BIRCKMANN Junior	Q 71	Q 75					Benzing (p. 225, ca 1552-82), Schwetschke

					(1568-84, 72 uitg.).
Peter BOONS	S 86	S 89	114/ 2/-	53/10/-	

Gerwinus CALENIUS	Q 71	Q 86					Benzing (p. 229, 1557-1595), Schwetschke (1568-96, 39 uitg.; tezamen met Quentel's erfg., 1568-1594, 35 uitg.).
Goswin CHOLINUS	Q 80	Q 84	S 86	S 00	525/ 9/-	251/ 5/-	Benzing (p. 232, 1588-1610), Schwetschke (1582-99, 27 uitg.).
Maternus CHOLINUS	Q 71	Q 86	S 86	Q 91	86/ 7/-	33/ 2/-	Benzing (p. 228, 1557-88), Schwetschke (1568-91, 132 uitg.).
Friedrich COOMANS			S 87	Q 89	13/ 2/ 6	6/14/ 6	
Franciscus FABRICIUS			S 91	S 97	79/19/-	30/ 5/-	Schwetschke (1583, 5 uitg.).
Heinrich FALCKENBURG			S 89	S 98	211/ 8/ 6	131/12/-	Benzing (p. 233, 1590-99). Schwetschke (1590-99, 21 uitg.).
Theodor GRAMINÄUS	Q 71						Benzing (p. 230, 1569-94), Schwetschke (1567-71, 10 uitg.).

Gerhard GREVENBROCH	Q 86	S 86	S 00	111/ 9/ 6	57/19/-	Benzing (p. 232, 1583-1633), Schwetschke (1587-99, 34 uitg.).

Magister Peter GRAB			Q 95	S 95	78/14/-		
Johann GYMNICH	Q 71	Q 86	S 86	S 00	690/ 9/ 6	486/14/ 6	Benzing (p. 230, 1572-1596 en daarna door weduwe), Schwetschke (1569-99, 179 uitg.).
Peter HAECK			S 92	S 98	12/-/-		Schwetschke (1588-97, 3 uitg.).
P. HASIUS			Q 99		96/-/-		
Anton HIERAT			S 95	S 00	704/ 2/-	281/17/ 6	Benzing (p. 234, 1597-1627), Schwetschke (1597-99, 15 uitg.).
Hermann HOBERG			S 92	S 00	70/14/-	65/15/ 6	Benzing (p. 233, 1594-1610), Schwetschke (1594-99, 16 uitg.).
Franz HOGENBERG			S 86		7/-/-	107/12/-	
Peter HORST	Q 71	Q 86	S 86	Q 92	5/ 3/-	19/ 5/-	Benzing (p. 227, 1551-91), Schwetschke (1568-96, 43 uitg.).
Gottfried KEMPENIS	Q 83		S 86	S 93	12/17/-	27/ 4/-	

Wilhelm LUTZENKIRCHEN	S 98	Q 00	26/ 8/ 6	28/ 7/ 6	Benzing (p. 232, 1586-1633), Schwetschke (1588-99, 17 uitg.).
Antonius MAES	Q 89			-/12/-	
Arnold MULIUS	S 86	S 00	1926/ 2/ 9	1593/14/-	Benzing (p. 232, 1585-1604), Schwetschke (1586-99, 59 uitg.).

Arnold QUENTEL			S 86	S 00	451/14/ 6	485/ 8/ 6	Benzing (p. 233, 1595-1621), Schwetschke (1572-95, 41 uitg.).
Balthasar ROCCA			S 93		1/16/-		
Matthias SMITZ			S 94	Q 98	81/ 4/-		
Jan von LINT	S 75	Q 80	Q 91	S 00	103/15/-	67/11/-	
Bernhard WOLTER			Q 99	S 00	157/18/-	79/ 9/-	Benzing (p. 234, 1598-1634).
Leipzig							
Jakob APPEL	Q 71	S 84	Q 89	Q 00	69/-/-	21/19/ 3	Schwetschke (1594-99, 24 uitg.).
N. BOCK	Q 82	Q 86	S 86	S 91	9/19/-	-/ 3/-	
Friedrich GROSS			Q 99	S 00	31/-/-		
Henning GROSS	S 83	Q 86	S 86	S 00	529/10/ 6	64/ 1/-	Schwetschke (1581-99, 175 uitg.).
Andreas HEIL	Q 71	S 84					
Andreas HEIL erfg. en Barth. VOGT			Q 87	S 93	155/13/-		
Georg HEIL	Q 86			S 86	6/10/-		
Felix HUGUET	Q 81	Q 86	S 86	S 00	3106/ 6/ 6	5/ 5/-	
Johann KERNER	Q 73						

Christoph KIRCHNER			S 94	S 96	88/13/ 6		
Heinrich OSTHAUSEN			Q 93	S 99	289/ 5/ 6	90/ 6/-	
David PLEYSSNER			S 86	Q 92	122/-/ 6	6/14/-	
Thomas SCHÜRER			Q 95	S 00	356/ 1/ 6	4/-/-	Schwetschke (1593-99, 12 uitg.).
P. VALGRISIUS	Q 71	Q 86					
Ernst VÖGELIN en erfg.	Q 71	S 81	S 86	S 93	224/ 8/ 6	10/ 1/-	Benzing (p. 264, 1559-76), Schwetschke (1568-99, 44 uitg.).

Valentin VÖGELIN			Q 92	S 00	206/ 5/-	53/18/-	Schwetschke (1591-96, 26 uitg.).
Bartholomäus VOGT			Q 91	S 00	296/ 1/ 6	66/ 5/-	Schwetschke (1596-99, 18 uitg.).
Paul ZIMMERMANN	Q 73	Q 86					
Lübeck							
Lorenz ALBRECHT	S 75	Q 86	S 86	S 00	602/ 8/ 6	31/-/-	Benzing (p. 266, 1599-1604; sinds 1588 boekhandelaar)
Lüneburg							
Johann MEYER			Q 94		10/ 7/ 6		
Nikolaus MEYER			Q 88	Q 98	52/ 3/ 6		
Johann STERN			Q 87	S 94	75/ 3/-		
Magdeburg							
Johann FRANCK			S 86	S 00	459/ 5/ 6	3/ 8/-	Schwetschke (1581-99, 37 uitg.).
Ambrosius KIRCHNER	Q 81	Q 86	S 86	S 00	402/16/-	176/11/-	Schwetschke (1568-99, 44 uitg.).
Wolfgang KIRCHNER	Q 71	Q 86	S 86	Q 91	178/-/-		Benzing (p. 293, 1560-93), Schwetschke (1572-83, 7 uitg.).
Mainz							

Johann ALBIN	S 98	S 00	38/ 8/ 6	41/ 2/ 6	Benzing (p. 299, 1598-1620), Schwetschke (1599, 3 uitg.).

Kaspar BEHEM	Q 71	Q 86	S 86	Q 92	58/11/-	6/ 4/-	Benzing (p. 299, 1563-92), Schwetschke (1568-94, 46 uitg.).
Heinrich BREHM			S 92	S 99	78/ 9/ 6	11/ 8/-	Benzing (p. 299, 1592-98), Schwetschke (1593-97, 23 uitg.).
Paul DEBEL			S 99	S 00	31/17/ 6		
Walter HESIUS	Q 71	Q 86					
Johann KUNTZ			Q 98	S 00	95/19/-		
Balthasar LIPP			S 00		9/ 2/-	2/13/ 6	Benzing (p. 300, 1598-1622).
Hans THOMAS			Q 99	S 00	67/15/ 6		
Marburg							
Paul EGENOLPH			Q 88	S 00	49/15/-	38/8/-	Benzing (p. 306, 1586-1621), Schwetschke (1587-99, 99 uitg.).
Memmingen							
Isaac FESENMAYER			Q 98	S 00	176/10/ 6	3/-/-	
München							
Melchior COCK	Q 71	Q 86					

Münster

Lambert RAESFELDT	S 90	S 93	41/16/-	6/ 7/-	Benzing (p. 319, 1590-1617), Schwetschke (1593-97, 7 uitg.).

Neustadt an der Haardt							
Matthäus & Josue HARNISCH	Q 71	Q 86	S 86	S 96	185/17/-	16/ 3/ 6	Benzing (p. 326, 1579-96), Schwetschke (1574-99, 152 uitg.).
Nürnberg							
Konrad BAUER				S 00	8/ 9/-		Benzing (p. 3, 1608-15; uitgever sinds 1600).
Balthasar CAYMOCX			S 97	S 00	593/18/-		Schwetschke (1596, 1 uitg.).
Cornelis CAYMOCX	S 75	Q 81					
Huybrecht CAYMOCX	S 75	Q 86	S 86	S 00	2915/ 8/-	19/-/-	Schwetschke (1598, I uitg. met Balthasar; 1593, 1 uitg. met Hoffmann).
Joannes CELLARIUS			Q 93	S 99	29/ 3/-		
Alexander, Philip DIETRICH			Q 96	Q 00	60/ 8/-	4/16/-	Benzing (p. 340, 1586-97; Wwe tot 1605), Schwetschke (1595-99, 11 uitg.).
Georg ENDTER			Q 00	S 00	192/ 8/ 6		

Georg FISCHER	S 75	Q 86	S 86	S 93	102/10/-		
Valentin FUHRMANN			S 98	S 99	56/ 3/-	1/ 6/-	Benzing (p. 340, 1571-1604), Schwetschke (1581-99, 4 uitg.).
Dietrich GERLACH	Q 71	Q 86	S 87	S 93	79/16/-	26/ 2/-	Benzing (p. 340, 1566-75; erfg. tot 1593) Schwetschke (1566-94, 85 uitg.).

Johann GUNDLACH	S 83	Q 86	Q 88	S 92	413/17/-		
Livinus HULSIUS			S 95	S 00	725/11/-	62/19/-	Schwetschke (1597-99, 9 uitg.).
Paul KAUFMANN			Q 94	S 00	108/10/ 6	96/14/-	Benzing (p. 341, 1594-1617), Schwetschke (1594-99, 48 uitg.).
Michiel KILSNER			Q 93	S 00	63/14/ 6	-/12/-	
Christoph LOCHNER & Johann HOFFMANN			S 90	S 92	180/11/ 6	14/12/-	Benzing (p. 341, 1588-1612), Schwetschke (1590-97, 8 uitg.).
Ulrich NEUBER en Wwe	Q 71	Q 86					Benzing (p. 337, 1541-71; verder weduwe), Schwetschke (1568-72, 12 uitg.).
Valentin NEUBER	S 84	Q 86					Benzing (p. 338, 1549-90).
Georgius OUTAER			Q 98	S 99	184/ 7/-		
Abraham WAGENMANN			S 97		9/10/-		Benzing (p. 341, 1593-1632).
Oberursel							
Nikolaus HENRICUS	S 75	S 86					Benzing (p. 347, 1557-97), Schwetschke (1568-99, 47 uitg.).

Cornelius SUTOR	S 96	Q 98	4/ 4/ 6	Benzing (p. 347, 1597-1617).

Paderborn							
Matthàus PONTANUS			Q 00		7/10/ -	4/10/ -	Benzing (p. 354, 1596-1623).
Rostock							
Christoph REUSNER			S 00		7/-/ -	2/ 4/ -	Benzing (p. 370, 1597-1612).
Speyer							
Bernhard ALBIN	S 75	S 84	S 86	S 00	114/ 7/ 6	102/ 3/ -	Benzing (p. 399, 1581-1602), Schwetschke (1582-99, 90 uitg.).
Kaspar GARMAN	S 75	Q 86					
Kaspar GEROM			S 86	Q 93	56/ 5/ 6		
Strassburg							
Anton BERTRAM			S 86	S 00	9/15/ -	8/19/ -	Benzing (p. 422, 1584-1622), Muller (p. 108, 1584-1622), Schwetschke (1585-99, 12 uitg.).
Paul GRIMM	Q 71	Q 86	Q 88		1/-/-		
Jacques GUICHET	Q 71	Q 86					
Bernhard JOBIN	S 74	Q 86	S 86	S 00	61/ 2/-	30/12/ 6	Benzing (p. 422, 1570-94), Muller (p. 109, 1570-94; erfg. tot 1604)

			Schwetschke (1574-92, 120 uitg.).
Christian Mylius	Q 73	Q 86	

Johann RIHEL	S 81	Q 84					
Josias RIHEL	Q 71	Q 86	S 86	Q 00	70/ 9/ -	67/ 2/ -	Benzing (p. 421, 1557-97), Muller (p. 110, 1557-97; erfg. tot ca 1640), Schwetschke (1568-98, 53 uitg.).
Konrad RIHEL	Q 71	Q 84					
Theodosius RIHEL	Q 73	Q 86	Q 87	S 00	26/ 9/-	216/ 4/ 6	Benzing (p. 421, 1557-1621), Muller (p. 110, 1557-1621), Schwetschke (1565-95, 36 uitg.).
Simon RUDOLPH	Q 71	Q 86					
Theobald THEODORICUS	Q 71	Q 86					
Nikolaus WIRIOT	Q 71	Q 86					Benzing (p. 421, 1568-83), Muller (p. 111, 1568-83), Schwetschke (1576-83, 48 uitg.).
Lazare ZETZNER	S 82	Q 86	S 86	S 00	3293/19/ 6	2502/ 5/ 6	Muller (p. 111, 1586-1616), Schwetschke (1586-99, 44 uitg. 1

			met Marschall en 1 met J. Rhodius).
Stuttgart			
Konrad KEIM	Q 73	Q 86	
Swinemunde			
Balthasar KRAMER	Q 82	Q 86	

Trier							
Heinrich BOCK			Q 87	S 00	378/ 4/-	57/ 6/-	Benzing (p. 434, 1588-1616), Schwetschke (1587-98, 14 uitg.).
Emund HATOT	Q 73	Q 86	S 86		29/14/-		Benzing (p. 434, 1582-85, erfg. tot '87), Schwetschke (1585, 1 uitg.).
Georg HATOT			S 92		5/14/ -		
Johann Jakob WATTERROTTER			Q 92	S 00	444/ 5/ 6		
Tübingen							
Georg GRUFFENBACH	Q 71	Q 86	S 86	S 00	358/-/ 6	34/ 9/ -	Benzing (p. 436, 1571-1606), Schwetschke (1575-98, 309 uitg.).
Jakob GRUFFENBACH			S 91	S 00	103/12/ -		
Wolfgang KONRARD	Q 71	Q 86					
Überlingen							
Johann OSSNER	S 80	Q 86					
Ulm							
Peter ANSPACH			S 00		33/11/ 6		
Sebald TRAUTENER	Q 71	Q 86					

Wittenberg

Paul HELWICH	S 93	3/15/-	3/15/-	Schwetschke (1593-99, 10 uitg.).

Andreas HOFFMANN			Q 94	S 00	382/19/ -	9/ 2/ -	Schwetschke (1594-99, 9 uitg.).
Andres HOFFMANN en erfg. Balthasar VOGEL			Q 93	S 95	89/ 4/-		Schwetschke (1594, 3 uitg.).
Johann KINDT	S 81	S 82					
Wenceslaus LOB			Q 90	S 93	84/ 8/ 6	5/16/ -	
Clemens PERIER			Q 95		7/12/-		
Bechtold RHAAB	S 82	Q 86	S 86	Q 98	316/13/-		
Johann RHUEL	S 84	Q 86	S 86	S 88	15/10/ -	5/15/ -	
Samuel SELVISCH	Q 71	Q 86	S 86	Q 00	1303/ 3/ -	40/19/ -	Schwetschke (1589-99, 5 uitg.).
Georg WILDT	Q 73	Q 86					
Würzburg							
Adam CALINS			S 87	Q 94	526/ 7/-		
Georg FLEISCHMANN			S 91	S 00	240/ 1/ -	2/ 9/ -	Benzing (p. 482, 1591-1609), Schwetschke (1593-97, 19 uitg.).
Elias HELMEYER			S 98	S 00	152/11/ 6		
Georg HOYSMANN			Q 97		7/12/ -		
Erasmus NEOSTADIUS	S 82	Q 86					
Jakob PREUSSKER	Q 86		Q 87	Q 91	83/ 8/ 6		

Johann RAEB		Q 00		17/ 5/ -
Adrianus ROMANUS		Q 96	S 97	133/ 2/ 6
Johann RUHS		Q 71		
Gregor SCHENCK	Q 73	S 84		

Heinrich von AACHEN	Q 81	Q 86	Q 86	S 90	320/ 5/-		Benzing (p. 481, 1578-90).
Kaspar WERRENBERCH			Q 00		22/-/-		
Zerbst							
Jacob ZANACH			Q 94	Q 95	21/16/ 6		Schwetschke (1597, 4 uitg.).
Frankrijk							
Lyon							
Clément BAUDIN	Q 71	Q 86					Muller (p. 28, 1556-77) Schwetschke (1570-77, 2 uitg.).
Symphorien BERAUD	Q 86		S 96	Q 98	257/11/ -	255/ 9/ -	Muller (p. 29, 1571-86; erfg. tot '93).
Louis CLOCQUEMIN	Q 71	Q 86					Muller (p. 32, 1565-82).
Gebr. de GABIANO	Q 73	Q 86	Q 87	Q 98	1198/ 8/ 6	1302/13/-	Muller (p. 35, 1592-1618), Schwetschke (1592-98, 5 uitg.).
Antoine de HARSY	Q 73	Q 86	S 87	S 88	449/ 5/ -	315/ 1/ -	Muller (p. 37, 1572-1607), Schwetschke (1584-99, 46 uitg.).
Moïse DESPREZ			Q 96	S 98	432/3/-	443/15/-	Muller (p. 33, 1595-97).

Jean de TOURNES	S 75	Q 86	S 86	S 92	35/ 1/ -	61/ 18/ -	Muller (p. 48, 1540-85).
Jean FRELLON's erfg.	Q 71						
Jean GOSSELIN			Q 93	Q 96	832/ 15/ -	832/13/ 6	
Firma JUNTI			Q 88	Q 90	131/2/ -	45/11/ -	Schwetschke (1580-97, 40 uitg.).

Pierre LANDRY			Q 90	S 99	1039/12/ -	1132/ 4/ 6	Muller (p. 39, 1573-1602), Schwetschke (1582-96, 12 uitg.).
François LEFEVRE			S 87	S 00	627/ 5/ 6	874/10/ -	Muller (p. 40, 1587-1607).
Jean MARESCHAL Wwe	Q 71	Q 86	S 87	Q 93	115/10/ -	152/ 1/ -	Schwetschke (1591, 3 uitg.).
Etienne MICHEL			S 87	S 88	204/ - / -	186/15/ -	Muller (p. 41, 1572-88).
Adrien PERIER			S 86	Q 88	51/13/ -		Muller (p. 43, Lyon, 1587-96; p. 84, Parijs, 1584-86), Schwetschke (1587, 1 uitg.).
Charles PESNOT	Q 71	Q 86	S 86		41/10/ -		Muller (p. 43, 1555-93), Schwetschke (1577-82, 21 uitg.).
Jacques ROUSSIN			S 97	S 00	319/ 2/ -	322/ 5/ -	Muller (p. 46, 1578-1631).
Thomas SOUBRON (Soubroff)			Q 98		109/ - / -	81/4/ -	Muller (p. 48, 1592-1600), Schwetschke (1593-96, 8 uitg.).
Philippe TINGHI	Q 71	Q 75					Muller (p. 48,

							1573-86), Schwetschke (1578, 2 uitg.).
Barthélemy VINCENT	Q 71	Q 86	S 86	S 00	2066/ 1/ -	2166/8/6	Muller (p. 49, 1568-93), Schwetschke (1571-99, 20 uitg.).

Paris

Claude CHAPPELET			S 00		31/ 5/ -	21/ 4/ -	Muller (p. 70, 1586-1648), Schwetschke (1588-96, 3 uitg.).
Guillaume CHAUDRIERE			Q 95	S 00	1036/ 4/ 6	963/19/ -	Muller (p, 70, 1564-1601), Schwetschke 1566-99, 22 uitg.).
Ambroise DROUART			S 97	S 00	393/10/ 6	365/10/ -	Muller (p. 72, 1582-1608), Schwetschke (1599, 2 uitg.).
Antoine & Pierre DROUART			S 98			32/11/ 6	
Pierre DROUART			S 97	S 98	90/ 3/ -		Muller (p. 72, 1541-86).
Jean Baptiste DU PUIS			Q 87	S 88	110/ 6/ -	68/14/ -	Muller (p. 73, 1584-90).
Jacques DU PUIS	Q 73	Q 86	S 86	Q 90	23/6/ -	89/16/ -	Muller (p. 73, 1540-89), Schwetschke (1567-86, 13 uitg.).
Henri ESTIENNE			Q 94	Q 97		33/ 4/ -	
Nicolas GILLES			S 86		22/ 4/ -	17/17/ -	
Robert NIVELLE			S 96	Q 99	186/19/ -	161/6/ -	Muller (p. 83, 1587-98),

							Schwetschke (1589, 1 uitg.).
Robert & Sebastien NIVELLE			Q 97		5/11/ -	5/11/ 6	Schwetschke (1571-97, 38 uitg.).
Sebastien NIVELLE	Q 73	Q 86	S 86	S 00	737/ 7/ 6	1054/19/ 6	Muller (p. 83, 1549-1603).

Marc ORRY		S 00		44/16/ -	44/ 5/ -	Muller (p. 331, 1585-1610), Schwetschke (1588-89, 2 uitg.).
Arnold SITTARD	Q 84	Q 86				Muller (p. 87, 1581-1613), Schwetschke (1554-87, 12 uitg.).
Michel SONNIUS		Q 88	Q 00	512/8/ -	422/ 7/ 6	Muller (p. 87, 1564-1630), Schwetschke 1568-97, 23 uitg.).
Pont-à-Mousson						
Nicolas CLAUDET		Q 89	S 95	280/ 6/ 6	119/19/ -	Muller (p. 93, 1596).
Larochelle						
Pierre DAVANTES	Q 73	Q 75				Muller (p. 95, 1573).
Toul						
Simon MARTEL		Q 88	S 00	800/10/ 6	391/ 1/ 6	
Tours						
Nicolas CONTANT		Q 97		32/12/ -		
Groot-Britannie						
Edinburgh						

Andrew HART	Q 93	S 93	22/ 1/ -	DPB (p. 127, 1587-1621)
London				
François BOVIER	Q 87	S 94	113/12/ - 38/2/ -	DPB (p. 44, 1583-1628), Schwetschke (1584-89, 4 uitg.).

Ascanius DE RENIALME		S 86	Q 00	585/ 2/ 6	58/19/ -	DPB (p. 225, 1580-99).
John NORTON senior		Q 88	S 00	70/2/ -	6/ 4/ -	DPB (p. 203, 1592-1612).
James RIME		S 00			14/ - / -	DPB (p. 228, 1599-00).
Thomas VAUTRCLLIER	Q 75					
Hans WANTEMEEL		Q 92	Q 97	12/ - / -		
Oxford						
John BARNES		S 00		12/ - / -		DPB (p. 21), Schwetschke (1585, 1 uitg.).
Habsburgse Monarchie						
Glogau						
Joannes PERELDUS		S 00		37/ 8/ -		
Görlitz						
Johann SWAN	Q 71	Q 86				
Graz						
Andreas WECKERIN		S 99	S 00	346/ - / -		
Linz						
Johann DEDER		S 00		39/17/ 6		
Prag						
Dominicus CUSTODI		Q 00	S 00	21/15/ -		
Joannes HIRSENIUS		Q 95	S 97	431/6/ -	54/10/ -	Schwetschke (1596, 1 uitg.).

Michael PEETERSEN	S 80	S 81					
Jakob PROES			S 89	S 00	839/16/ -		

Italië

Padua

Paolo MEIETO			Q 92		89/ 3/ -	89/ 3/ -	STC (p. 889, 1575-95, 59 uitg.), Schwetschke (1583-91, 4 uitg.).

Roma							
Bernardo BASA			Q 96	Q 98	1501/16/ -	1389/6/ -	STC (Venetië, p. 771, 1584-96, 3 uitg.).
Domenico BASA			S 94	S 95	345/13/ -	345/ 4/ 6	STC (p. 771, 1580-96, 28 uitg.).
Hieronimo FRANZINI			S 87		73/ 8/ -		STC (p. 828, 1584-96, 4 uitg.).
Siena							
Francesco dei FRANCESCHI			S 95	S 00	1069/13/ -	1105/12/ -	STC (Venetië, 1562-99, 87 uitg.).
Venezia							
Giacomo BRECHTANO	Q 84	Q 86	S 86	S 00	1459/ 5/ -	1516/ 1/ -	STC (p. 796, 1587, 1 uitg.), Schwetschke (1587, 1 uitg.).
Bartholomaus CAMERINUS	S 82	S 84					
Giovanni Battista CIOTTI			S 86	S 00	3752/ 1/ -	3614/ 6/ -	STC (p. 802, 1583-1600, 54 uitg.), Schwetschke (1599, 7 uitg.).
Pietro di LONGI	Q 71	Q 86	S 86	Q 87	40/ 3/ -	36/10/ -	
Roberto MEIETTO			S 92	S 00	1623/19/ -	1583/ 8/ 6	STC (p. 890, Padua, 1572-98;

				31 uitg.), Schwetschke (1593-99, 29 uitg.).
Giacomo RIZZO	Q 71	Q 86		
J. SALERNITANUS		Q 90	20/17/ -	Schwetschke (1570, 1 uitg.).
Georgius VALGRISIUS	Q 73	Q 86		
Giordano ZILLETTI	Q 71	Q 86		Schwetschke (1568-71, 12 uitg.).
Verona				
Andrea BOCHINI		S 96	346/13/ - 221/ 5/ -	

Nederlanden					
Noordelijke Nederlanden					
Amsterdam					
Zacharias HEYNS	S 92	S 00	835/ 7/ 6	158/ 7/ -	
Franeker					
Aegidius RADAEUS	S 94	S 97	12/ 7/ -	3/ 3/ -	
Groningen					
Anthonis JANSSEN	S 88	S 89	75/10/ -		
Leeuwarden					
P. PEETERSEN	Q 87		1/12/ -		
Leiden					
Firma ELSEVIER	S 91	S 00	427/12/ -	300/17/ 6	Schwetschke (1595-99, 5 uitg.).
Christoffel RAPHELINGEN	Q 91	S 00	577/18/ -	481/ 6/ 9	Schwetschke (1598, 1 uitg.).
Franz RAPHELINGEN	S 90	S 97	205/ 3/ 6	688/ 9/ 6	
Zuidelijke Nederlanden en Prinsbisdom Luik					
Antwerpen					
Jan BELLERE	S 86	S 00	5/ - / -	16/19/ -	Schwetschke (1568-95, 70 uitg.), BT (p. 492, 1554-95, 96 uitg.).

Petrus BELLERE	S 74	Q 87	S 00	31/15/ -	29/17/ -	Schwetschke (1577-99, 32 uitg.), BT (p. 494, 1575-00, 27 uitg.).
David BOMBERGEN		S 88		11/ 5/ -		
Gillis de JODE		S 93		24/ - / -		
GRAPHEUS		S 88	S 91	9/ - / -		

Jan KEERBERGEN	Q 92	Q 99	5/ 7/ -	9/10/ -	Schwetschke (1591-99, 29 uitg.), BT (p. 513, 1585-1600, 32 uitg.), BN, XVI (p. 13. 1553-1608).
Abraham ORTELIUS	S 87	Q 96	9/17/ -	2/ 3/ -	BN, XVI (p. 291, 1524-1628).
Joachim TROGNAESIUS	S 86	Q 87	30/ 4/ 6	26/17/ -	Schwetschke (1586-99, 7 uitg.), BT (p. 538, 1587-00), BN, XXV, (p. 661-1624).
Douai					
Balthasar BELLERE	Q 89		4/16/ -	4/16/ -	Schwetschke (1590-99, 40 uitg.).
Jean BOGARD	Q 91			1/13/ -	Muller (p. 16, 1574-1627), Schwetschke (1574-92, 32 uitg.).
Liège					
Henricus HOVIUS	S 87		8/ - / -		Schwetschke (1568-97, 9 uitg.), BT (p. 585, 1568-00, 17 uitg.).
Polen en de					

Baltische Landen

Braunsberg

Johann BRETER	S 84	Q 96			

Bromberg

Johann SAXO	Q 84		Q 91		41/ 5/ -

Danzig

Balthasar ANDREAS			S 92	S 00	321/15/ 6 79/ 2/ -

Kolo							
Joannes HUSERUS, medicus electoris Coloniensis in Silezia			Q 94	Q 00	584/13/ 6		
Krakau							
Zacheus KESNER	Q 71	Q 86	S 86	S 00	3748/11/-	117/5/-	
Andreas PETRICOVIUS			S 95		141/15/-		Schwetschke (1583, 1 uitg.).
Posen (Poznan)							
Jacobus BRESNICIUS	S 75	Q 86					
Joannes PATRUUS	Q 71	Q 86					
Riga							
Peter VAN DER MEER			S 94	Q 00	249/16/-		
Thorn							
Andreas COTENIUS			S 88		20/5/-		
Kaspar FRISIUS			S 89	S 95	69/2/-	4/-/-	
ZWITSERLAND							
Basel							
Firma BRILLINGER	Q 73	Q 86	Q 88	S 93	1/16/-	27/9/-	Benzing (p. 36-40, 1537-65; erfg. tot 1584 met L. Osteyn), Schwetschke

							(1568-86, 10 uitg.).
Eusebius EPISCOPIUS	Q 71	Q 84	S 86	S 95	37/13/-	541/13/-	Benzing (p. 39, 1565-99) Schwetschke (1577-95, 55 uitg.).
Ambrosius en Aurelius FROBEN	Q 71	Q 86	S 86	Q 87	-/16/-	6/8/-	Benzing (p. 39, 1560-85) Schwetschke (1580-87, 9 uitg.).
Thomas GUARINUS	Q 71	Q 86					Benzing (p. 39, 1561-92), Schwetschke (1568-86, 2 uitg.).

Oswald GESSNER	S 78	Q 86					
Konrad HARSCHER	S 75	Q 86					
Sebastian HENRICPEIRI	Q 71	Q 86	S 86	Q 00	47/13/-	404/14/-	Benzing (p. 40, 1569-1627), Schwetschke (1568-99, 151 uitg.).
HERWAGEN's erfg.	Q 71	S 84	S 86	Q 91	10/15/-	190/9/-	Benzing (p. 38, 1557-64), Schwetschke (1568-89, 9 uitg.).
Ludwig KÖNIG			Q 95	S 00	599/6/6	99/10/6	Schwetschke (1599, 11 uitg.).
Claude MEIG	Q 71	Q 86	S 86	S 00	274/2/6		
Firma OPORIN	Q 71	Q 86	S 86	S 00	55/1/-	474/4/6	Benzing (p. 36, 1536-67; erfg. tot 1600), Schwetschke (1564-90, 85 uitg.).
Leonhard OSTEIN			S 86	Q 94	73/10/-	43/9/-	Benzing (p. 40, 1571-93). Schwetschke (1588-93, 22 uitg.).
Peter PERNA	S 71	S 84					Benzing (p. 38, 1558-82).
Balthasar de ROMLASCHA	Q 71						

Christoffel van SICHEM	S 75	S 80					Schwetschke (1576, 1 uitg.).
Johann Heinrich WALDKIRCH			Q 88	Q 90	73/17/-		
Konrad WALDKIRCH	Q 86		S 86	S 00	244/1/-	167/4/-	Benzing (p. 41, 1584-1616), Schwetschke (p. 1583-99, 91 dr.).
Johan WETZEL			S 92			36/-/-	
Christoph WEIDLICH			S 86	Q 88	122/7/-		

Freiburg

Andreas BUCHSTAB		S 89	S 93	136/14/6		
Albertus LAPIS		Q 99	S 99	48/-/ 6	4/16/-	
Abraham GEMPERLIN		S 91	S 96	52/11/ 6	65/1/ 6	Benzing (p. 140, 1583-84; p. 143, 1585, Freiburg), Schwetschke (1590-97, 10 dr.).

Geneve

Jehan de CAMPENON	S 75	Q 86					
Jacques CHOUET	Q 86		S 86	S 00	355/15/-	734/4/6	Schwetschke (1577-99, 29 dr.).
Henri ESTIENNE	S 73	Q 86	Q 87	Q 98	48/4/6	298/1/6	Schwetschke (1564-93, 60 uitg.).
Franzois LEPREUX	S 75	S 84	Q 88	Q 00	246/1/6	149/3/-	Schwetschke (1589-99, 11 uitg.).
Jean LEPREUX	Q 71	Q 86	S 86	S 00	239/17/-	291/7/-	Schwetschke (1585-99, 66 uitg.; te Morges, 1580-89, 25 uitg.).
Jacques STOER	S 75	S 84	S 86	S 00	29/-/-	338/6/6	Schwetschke (1597-99, 56 uitg.).
Eustache VIGNON	Q 71	Q 86	S 86	S 00	381/4/6	786/14/6	Schwetschke (1573-99, 88 uitg.).

Konstanz

Nicolas KALT	Q 99	S 00	48/6/6	6/6/6	Benzing (p. 251, 1595-1611).

Morges							
Guillaume LAIMARIE	Q 86						Schwetschke (1584, 1 uitg.).
Zürich							
Christoph FROSCHAUER	Q 71	Q 81					Benzing (p. 491, 1564-85), Schwetschke (1564-95, 96 uitg.).
Jakob GESNER	Q 71	Q 79					
Felix HALLER			Q 89	S 00	699/18/6		
Konrad HALLER	S 75	Q 86					
Josias MECHLINENSIS	Q 71	Q 86	Q 87	Q 88	24/16/-		
Johann WOLFF			Q 95	S 99	24/7/-	10/16/-	Benzing (p. 492, 1591-1626), Schwetschke (1591-99, 63 uitg.).
Sine Loco							
Sr. ADAM			Q 96		31/10/-	28/10/-	
Andreas ALBADA			S 86		5/9/6		
Sr. BACCART			Q 89		14/10/-	13/9/-	
Bonaventura BODECKER			S 91		23/-/-	22/-/-	
Paul CONLACH			S 95		11/7/-		
Samuel CRESPIN			S 99		33/-/-	33/-/-	

Mgr DEFRENE	S 90		7/7/-	
Wolfgang DIERICH	Q 93		3/3/-	
ESYCHUS	S 90		19/1/-	
Antonius FABRITIUS	S 86		30/-/-	
Petrus FRANCI	S 98		12/10/-	11/10/-
H. FRECHERUS	Q 91		13/9/-	
Johann Jakob FUNCK	Q 99	S 00	32/-/-	

Benedikt GERSSNER			Q 92			2/ 1/-
J.B. GONDI			S 91	Q 92	41/ 1/-	
Sebastian GRUBER			Q 88	S 88	18/14/-	
Andreas HAACK			Q 92		9/18/-	
S. HAMMAN	S 81	Q 82	Q 91		9/-/-	
Joannes HERTZ			Q 99		3/13/-	
P. HEYNS			S 88		1/14/-	
HONNIUS			Q 94		2/18/-	
Guillelmus HOROVISCH			S 00			1/12/-
Tommaso JUNTI			S 88	Q 90	305/17/-	341/ 8/-
Heinrich KUNTZ			S 96		10/ 2/-	
André LEMAISTRE			S 88	Q 89	45/ 2/-	43/-/-
Simon MEYER			S 98	S 99	42/15/-	8/ 8/-
Doctor MONANIUS			Q 92		6/ 7/-	
Georgius PISCATOR			S 88		21/ 8/-	
Joannes ROSA			S 00			10/18/-
Gillis SADELEER			S 00		11/18/ 4	1/-/-
SANCHO			Q 94		22/2/6	
Bernardo SARALONGO			Q 87		1/-/-	
WOLFF STAUFFENBOEL			S 86		10/8/6	

Gummarus SULFENIUS	S 96		25/ 4/ 4	13/13/ 4
Daniel van BERGEN	S 87	Q 89	8/14/-	
Sr. Thomas van der HOYKEN	Q 94		1/ 8/-	
Gothofridus VELLIUS	Q 99		11/10/-	
Sr. VOLPI	S 93		-/18/-	
Hans von HOLDEN	S 00		15/15/-	
Christoffel WINDEKINDT	Q 89		17/ 1/-	
Paulus WYMAN	Q 98	Q 00	65/ 8/-	

Bijlage II
Opgave per jaarmarkt van de waarden der boeken, die door de officina plantiniana verkocht en ingekocht werden.

In de volgende tabel vindt men in kolom 1 vermelding van alle foren tussen september 1586 en september 1600; van de jaarcijfers werden enkel de tientallen en de eenheden ingeschreven: de letter Q (van 'Quadragesima') duidt op de *Fastenmesse*; de letter S (van september) duidt op de *Herbst- of Michaëlismesse*, die rond 29 september doorging. In de tweede kolom vindt men de som van de prijzen van alle partijen boeken, die door Plantin en Moretus op de betrokken foor aan met name genoemde klanten verkocht werden.

In de derde kolom vindt men het gezamelijk bedrag dat de vertegenwoordigers van de Officina ontvangen hebben uit de verkoop van boeken aan niet met name genoemde klanten in hun winkel (in de 'Cahiers de Francfort' wordt dit verkoop 'Contanti a menu' genoemd).

In de vierde kolom vindt men voor iedere foor het bedrag uitgegeven voor alle partijen boeken, die de vertegenwoordiger van de Officina op de betrokken foor ingekocht heeft.

Al deze bedragen zijn uitgedrukt in Brabantse guldens, daar dit de munteenheid is die in de 'Cahiers' gebruikt wordt; voor de verkoop in de winkel moet een uitzondering gemaakt worden: deze bedragen zijn in de 'Cahiers' uitgedrukt in Frankfurts geld en daarenboven is van deze bedragen de korting ineens afgetrokken wat niet het geval is voor de verkoop aan met name genoemde klanten; daar de munteenheid van Frankfurt veel meer waard was dan de Brabantse gulden en de kortingen bij de verkoop in 't klein veel groter waren dan normaal heb ik de bedragen telkens forfaitair verdubbeld.

S 86	3370/15/-		1449/ 8/ 6
Q 87	1548/ 1/ 6		709/ 9/-
S 87	2642/15/-	456/10/-	823/15/ 6
Q 88	2623/13/ 6	392/16/-	1061/ 3/ 6
S 88	2923/15/-	596/10/ -	1102/11/-
Q 89	1972/16/ 6	1106/ 4/-	1228/17/-
S 89	3312/ 9/-	582/ 6/-	1505/ 9/ 6
Q 90	1972/16/ 6	1106/ 4/-	1001/17/-
S 90	1788/17/ 6	314/16/-	1493/ 3/ 6
Q 91	2519/19/ 6	340/12/-	947/ 7/ 6
S 91	2481/ 1/ 6	574/ 4/-	1097/-/-
Q 92	2081/16/ 3	357/ 2/-	1382/ 4/ 8
S 92	2336/11/	373/ 2/-	2461/-/-
Q 93	2309/ 5/ 6	457/ 2/-	1578/ 8/-
S 93	3426/10/-	548/16/-	1919/18/ 6
Q 94	2726/ 5/-	739/ 6/-	920/16/-
S 94	3612/ 6/-	745/ 4/-	1673/ 7/ 6
Q 95	2880/ 5/-	471/16/-	1354/15/-
S 95	4087/ 4/-	863/12/-	1699/ 1/ 6
Q 96	5494/11/-	762/ 4/-	2997/18/-
S 96	3699/-/ 6	951/-/-	2085/-/ 6
Q 97	4300/13/ 6	736/12/-	1958/14/ 9
S 97	5912/ 8/-	903/16/-	2186/ 8/ 6
Q 98	5535/17/ 2	1205/ 4/-	2846/ 1/ 6
S 98	2926/ 2/-	1066/ 7/-	1367/ 6/ 9
Q 99	5469/17/ 6	1008/16/-	2100/ 8/-
S 99	5159/04/-	821/ 5/-	2756/17/ 6
Q 00	5819/13/ 6	651/ 5/-	2314/12/-
S 00	6697/19/ 6	496/19/-	2612/10/-
_____	_____	_____	_____
Totalen	101632/ 9/11	18629/10/-	48635/10/ 8